

ประมวลสภาพ

เสด็จประพาสต้นกำแพงเพชร

(วันที่ ๑๘ - ๒๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๔๙)

ภาพจดหมายเหตุการเสด็จประพาสต้นกำแพงเพชรของพระพุทธเจ้าหลวง

ในวาระครบ ๑๐๐ ปี ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๙

“ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารู้พระเดชพระคุณดีกว่าเมืองอื่นในต่างแดนนี้”

จัดทำโดย

สภาวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชรร่วมกับสภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม

พระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร ในเดือนสิงหาคมพุทธศักราช ๒๔๔๙
ในครั้งกระนั้น ไม่เพียงแต่ยังความปลาบปลื้มปิติมาสู่ชาวคลองสวนหมากเท่านั้น แต่เป็นเหมือนมนต์
อันศักดิ์สิทธิ์ ที่ชุบชีวิตของชาวบ้านให้หายจากความกลัวไข้ป่าและโรคระบาดทั้งหลาย ตำบลที่เคยเชื่อกันว่า
เป็นตำบลอุบาทว์ ไข้ป่าและหลุมศพ สู่ไว้สำหรับคนต่างถิ่นมาจนถึงวันนี้ ความเชื่อนั้นได้ถูกลบล้างไปแล้ว...

(ทุ่งมหาธาตย์ ของกรมมัลย์ ชูพินิจ)

เรียบเรียงโดย

อาจารย์สันติ อภัยราช

อาจารย์เรืองศักดิ์ แสงทอง

อาจารย์สุปรานี แสงทอง

อาจารย์มานพ ศิริไพบุลย์

คำนำ

หนังสือประมวลภาพ พระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสต้นกำแพงเพชร ฉบับนี้ ได้รวบรวมภาพฝีพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้าหลวงที่เสด็จประพาสต้นกำแพงเพชร ในโอกาสครบหนึ่งร้อยปีที่เสด็จประพาสต้นกำแพงเพชร โดยรวบรวมภาพจากหอจดหมายเหตุ กรุงเทพมหานคร ตั้งใจที่จะให้สมบูรณ์ที่สุด เพื่อระลึกถึงและตอบแทนพระมหากษัตริย์คุณ พระปิยมหาราช พระพุทธเจ้าหลวงของเรา

จากการสืบค้น และงานวิจัยตามรอยเสด็จประพาสต้นพระพุทธเจ้าหลวง ณ เมืองกำแพงเพชรที่ข้าพเจ้าและคณะได้สืบค้น เมื่อปี ๒๕๔๓ จัดพิมพ์จำหน่ายหมดไปแล้วนั้น ในครั้งนี้ได้จัดพิมพ์เฉพาะภาพถ่ายที่ค้นพบและหายากประมาณ ๒๐๐ ภาพ โดยได้รับความกรุณา จาก อาจารย์ เรืองศักดิ์ แสงทอง และอาจารย์สุปราณี แสงทอง กรุณานำเสนอภาพที่ไม่ได้นำเสนอในฉบับที่แล้ว และช่วยเรียบเรียง เรื่องให้อ่านมีส่วนสำคัญที่ทำให้หนังสือสำคัญฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความสำเร็จในหลายประการ เพื่อให้ทันในงานประเพณี นบพระเล่นเพลงในปีนี้ (๒๕๔๙) เพราะนำเสนอในนิทรรศการพระพุทธเจ้าหลวงประพาสต้นกำแพงเพชร ครบ ๑๐๐ ปี ให้สมบูรณ์ที่สุด เท่าที่จะนำเสนอได้

ทุนในการพิมพ์ได้รับความอนุเคราะห์จาก สภาวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชรและสภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม จึงขอขอบคุณ คุณพรรนิภา มุสิกกุล ผู้อำนวยการสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดอุตรดิตถ์ อดีตผู้อำนวยการสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชร อาจารย์มานพ ศิริไพบุลย์ ประธานสภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม และนายเรืองศักดิ์ รั้วตระกูลไพบุลย์ นายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลนครชุม ที่ให้ทุนในการจัดพิมพ์

ขอบคุณผู้เกี่ยวข้อง ในอดีตทุกท่านที่กรุณา แนะนำการจัดทำหนังสือสำคัญนี้ หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือฉบับนี้จะเป็นอนุสรณ์สำคัญ ของจังหวัดกำแพงเพชรสืบไปชั่ววันรันดร

นายสันติ อภัยราช

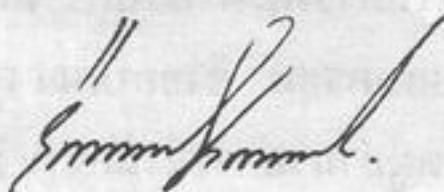
ประธานสภาวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชร

๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙

คำปรารภ

ข้าพเจ้าเห็นว่าการคิดสร้างสรรค์ที่จะให้ความรู้เพื่อเป็นวิทยาทานให้แก่ผู้อื่นนั้น นับว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามากที่สุด ไม่มีอะไรเสมอเหมือนได้ เพราะเป็นการขจัดความไม่รู้ให้เกิดความรู้ และขจัดความโง่เขลาให้เป็นคนฉลาด ฉะนั้น การจัดทำหนังสือภาพประวัติศาสตร์ของพระพุทธเจ้า หลวงเล่มนี้ขึ้นมา นับว่าเป็นสิ่งที่ตีมีคุณค่าต่อเยาวชนและผู้ที่นำไปศึกษาหาความรู้ได้อย่างดี ยิ่งซึ่งคุณค่าของภาพต่าง ๆ เป็นอดีตมีเป็นจำนวนมาก ไม่สามารถหาชมได้จากที่ไหนได้ง่ายนัก จึงถือว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นหนังสือที่ให้คุณประโยชน์ต่อพี่น้องประชาชนและผู้ที่สนใจได้รับความรู้เพิ่มขึ้นไม่มากนักน้อย โดยเทศบาลตำบลนครชุมได้ให้งบประมาณสนับสนุนในการจัดทำ

ความสำเร็จของการรวบรวมหนังสือเล่มนี้ ไม่ใช่เรื่องง่าย ในนามเทศบาลตำบลนครชุม จึงขอขอบคุณผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่ทำให้หนังสือเล่มนี้เกิดขึ้นได้ โดยเฉพาะ อาจารย์สันติ อภัยราช อาจารย์มานพ ศิริไพบุลย์ เป็นผู้ร่วมคิด ร่วมทำ จนสำเร็จเป็นรูปเล่มที่มีอยู่ในมือของท่านผู้อ่านแล้วนั้นให้ถือว่าเป็นสมบัติของชาวตำบลนครชุมและจังหวัดกำแพงเพชรสืบทอดไปตราบนานแสนนาน

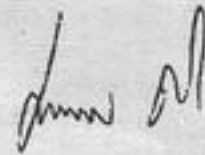
(นายเรืองศักดิ์ รั้วตระกูลไพบุลย์)

นายกเทศมนตรีตำบลนครชุม

คำปรารภ

ก่อนอื่นผมต้องขอขอบคุณเทศบาลตำบลนครชุมเป็นอย่างสูง ที่กรุณาจัดงบประมาณอุดหนุนให้แก่สภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม ได้จัดทำหนังสือภาพประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่และเป็นภาพที่ไม่สามารถหาดูหาชมได้ง่ายนักในสมัยนี้ เพราะเป็นภาพที่มีมาในอดีตครบร้อยปีของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง(รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสต้นเมืองนครชุม เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๙ นั้น ซึ่งเราในฐานะที่เป็นคนรุ่นหลังคงจะไม่พบเห็นภาพดังกล่าวที่มีอยู่ในหนังสือเล่มนี้เลย ถ้าไม่มีการค้นคว้าและเก็บรวบรวมไว้ให้ท่านผู้อ่านได้ชื่นชมในหนังสือเล่มนี้แล้ว คงจะหมดไปเป็นการแน่แท้

ดังนั้น คณะกรรมการสภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม ร่วมกับอาจารย์สันติ อภัยราช จึงร่วมกันคิดและจัดทำหนังสือเล่มนี้ขึ้นมา เพื่อเป็นสมบัติของชาวนครชุมได้เกิดความภูมิใจในผลงานชิ้นนี้ต่อไป และหวังเป็นอย่างยิ่งหนังสือเล่มนี้คงจะให้ความรู้ แง่คิดต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้อ่านไม่มากนักน้อย คุณงามความดีของหนังสือเล่มนี้ที่มี ขอมอบให้เทศบาลตำบลนครชุมและชาวนครชุมทุกคน ส่วนข้อเสียดูจัดทำขอน้อมรับไว้

(นายमाणพ ศิริไพบุลย์)
ประธานสภาวัฒนธรรมตำบลนครชุม
พุทธศักราช ๒๕๕๙

สารบัญ

เสด็จประพาสต้น พระพุทธเจ้าหลวง	1
การเสด็จประพาสต้น ครั้งแรก	3
เริ่มต้นค้นคว้า	8
พระราชประวัติ	10
ประมวลภาพถ่าย	18
พระราชนิพนธ์	82
ประวัติเมืองกำแพงเพชร	116
ย้อนรอยลำน้ำคลองสวนหมาก	118

เสด็จประพาสต้น พระพุทธเจ้าหลวง

การเสด็จประพาสต้น หมายถึง การเสด็จไม่เป็นทางการ ไม่โปรดให้จัดการรับเสด็จ และทรงไม่มีท้องตราสั่งให้หัวเมืองจัดที่ประทับแรม เมื่อพระองค์เสด็จไปถึงที่ใด พระองค์จะประทับพักผ่อนก็สุดแต่พระราชหฤทัย พระองค์ไม่ต้องการแสดงองค์ และไม่ต้องการให้ใครรู้จัก เป้าหมายของพระองค์ คงจะเสด็จไปดูทุกข์สุขของราษฎร ตามพระราชนิพนธ์ลิลิตนิทราชาคริตของพระองค์

เหตุที่เรียกว่า ประพาสต้น นั้น เพราะพระองค์ทรงเรียกเรือมาด บรรทุกเครื่องครัว ว่า **เรือตาอัน** ด้วยผู้ควบคุมเรือลำดังกล่าวคือ หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัลลภ) เรียกกันเป็นสามัญว่า เรือตาอัน เรียกเร็ว ๆ จึงกลายเป็นเรือต้น

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่าไว้ในเสด็จประพาสต้นครั้งแรกว่า "ชื่อเรือมาดประทุน ๔ แฉกได้ ๑ ลำ พระราชทานชื่อว่าเรือต้น ได้ยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือทรงอย่างไร เหน้เรือว่า ทรง **เรือต้นงามเฉิดฉาย** ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่า หลวงศักดิ์นายเวร เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ ชื่ออัน รับสั่งเรียกว่าตาอัน ตาอันเสมอ คำว่าเรือต้นนี้ก็แปลว่าเรือตาอัน นั้นเอง แปลชื่อเรือต้นเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรก็ตามจะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่

หลวงศักดิ์ นายเวร(อัน นรพัลลภ) เป็นบุคคลผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต ตามเสด็จประพาสยุโรป ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ตั้งแต่นั้นเป็นนายพิไนยราชกิจ ถวายงานนวด เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อมีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช

การเสด็จประพาสต้น หรือเรียกย่อ ๆ เสด็จต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งพระองค์อย่างสบาย คือทรงฉลองพระองค์แบบหลวม หรือเครื่องที่ทรงแต่งอย่างสามัญชนและมีพระราชดำรัสเรื่องเครื่องทรงชนิดนี้ว่า เครื่องต้น

การเสด็จประพาสต้นนั้น พระองค์มีพระราชนิยมที่จะไม่ให้ใครรู้จักพระองค์ว่าเป็นเจ้าแผ่นดิน พระองค์จึงทรงโปรดเกล้าให้ เจ้าหมื่นเสมอใจราช (อัน) เป็นตัวแทนพระองค์ในบางแห่ง ครั้งเมื่อเสด็จประพาสต้น หัวเมืองฝ่ายเหนือ มาถึงเมืองกำแพงเพชรทรงแต่งตั้งหลวงศักดิ์ นายเวร เป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช เพราะพระองค์ได้ทรงพระราชดำริ เมืองกำแพงเพชรเคยมีกษัตริย์มาแต่โบราณ มาแต่งตั้ง ณ ที่นี้เป็นการสมควร ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เลื่อนเป็น พระยานรฤทธิ์ ราชหัช แล้วเลื่อนเป็นพระยานิพัทธราชกิจ

การประพาสส่วนพระองค์นั้น ต่อมาเรียกกันว่าประพาสต้น ดังที่กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ในนาม นายทรงอานุกาพ) กล่าวว่า

"เริ่มเรียกการประพาสวันนี่ว่า ประพาสต้น เลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปเวด ในวันหลัง ๆ ว่า ประพาสต้น ต่อมา "และมีความอีกตอนว่า

“ใครที่เคยตามเสด็จประพาสไปเวตมา แต่ก่อนยอมเข้าใจดี ว่าถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎร เกิดขึ้นอย่างที่แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี”

การเสด็จประพาสต้น ทั้งสองครั้ง คือ ในพ.ศ. ๒๔๔๗ และ พ.ศ. ๒๔๔๙ สร้างความสุขและความบันเทิงให้กับพระองค์ท่านเป็นที่ทุกซ่สุข ด้วยทรงพอใจที่ได้อยู่ใกล้ชิดกับราษฎร โดยมีได้ถือพระองค์ ทำให้พระองค์ทรงทราบความสุข ทุกข์ของราษฎร การประพาสต้นทุกครั้งจึงมิใช่ที่เที่ยวเล่นของพระองค์ แต่เป็นนโยบายในการเข้าถึงประชาชนอย่างแท้จริง จึงทรงได้รับความรักจากประชาชน คำว่าปิยมหาราช จึงเกิดขึ้นด้วยการนี้ เป็นสำคัญ

พระองค์ได้เสด็จประพาสต้น โดยไม่แสดงพระองค์อีกหลายคราว ทั้งในต่างจังหวัดและในกรุงเทพฯ การเสด็จประพาสต้นในครั้งหลัง ประชาชนส่วนมากจะเข้าใจว่าพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จอย่างสามัญชน ถ้าเห็นใครแปลกหน้ามาจากกรุงเทพฯ ก็พากันเข้าใจว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว ทำให้การเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒ ไม่ประสบความสำเร็จเท่าครั้งแรก กระบวนเรือประพาสต้น จะพ่วงเรือไฟ มีรูปชบวนที่แน่นอน เท่าที่ปรากฏในจดหมายนายทรงอนุภาพ และพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้นมีเรือดังนี้

๑. เรือ หกแจว ชื่อ ยอดไชยา ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ล่องหน้าชบวนไปก่อน
๒. เรือไฟ สำหรับลากเรือพระที่นั่ง ชื่อเรือชื่นใจ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเรือ ลบแหล่งรัตน
๓. เรือมาด ๔ แจว เป็นเรือพระที่นั่ง
๔. เรือเล็ก
๕. เรือมาดประทุน สี แจว เรียกกันว่าเรือต้น (เรือพระที่นั่งรอง) เมื่อครั้งเสด็จประพาสต้นครั้ง พ.ศ. ๒๔๔๙ นั้นชบวนเรือได้เพิ่ม เรือพระที่นั่งอีก
๑. เรือแม่ปะ (เรือพระที่นั่ง) ชื่อสุวรรณวิจิตร
๒. เรือชะล่า เป็นเรือเก่ง เรียกกันว่าเรือประพาส
๓. เรือประทุนเหลือง หรือเรือเปลือง สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ
๔. เรือเก่ง ซึ่งมี ของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

พระยาสุจริตรักษา เจ้าเมืองตาก

พระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร

การเสด็จทุกครั้ง ผู้ร่วมชบวนจะต้องปิดข้าวให้มิดชิดตามพระราชประสงค์ เพราะพระองค์ไม่ต้องการให้ใครทราบ ด้วยประสงค์จะเยี่ยมเยียนราษฎร ไม่มีการรับเสด็จ เรือชบวนจึงต้องช่วยตนเอง ในการทำครัวไปเลี้ยงกันเอง

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ ๖) สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุฒิ กรมหลวงนครราชสีมา และกรมพระสมมตอมรพันธ์ มีหน้าที่ล้างจาน ชาม

การเสด็จประพาสต้นครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๗

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

พระเจ้าหลวงทรงเสด็จจากบางปะอิน ล่องลงมาตามลำน้ำเจ้าพระยา ประทับที่วัด
ปรมัยยิกาวาส เสด็จประพาสสวนสะท้อนของนายบุตร ในแม่น้ำอ้อมเมืองนนทบุรีเสด็จประทับแรม
หน้าวัดเขมาภิรตาราม

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จจากวัดเขมาภิรตารามล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญประทับ
แรมหน้าวัดหนองแขม

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จวัดหนองแขมข้ามคลองดำเนินสะดวก
หยุดกระบวนประทับแรมที่หน้าวัดโชติทายการาม เสด็จลงเรือเล็กประพาสทุ่งที่น้ำท่วม

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จจากวัดโชติทายการามถึงเมืองราชบุรีและเสด็จรถไฟพิเศษไปประพาสเมืองเพชรบุรี
ประทับแรมที่เมืองราชบุรี

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จทอดพระเนตรแห่บวชนาคบุตรพระแสนท้องฟ้า ที่วัดสัตนาทและเสด็จประพาส
แม่น้ำอ้อมแล้วเสด็จกลับประทับแรมที่เมืองราชบุรี

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จอาศัยรถไฟธรรมดาไปประพาสโพธาราม โดยประทับปะปนกับราษฎรโดยไม่มีใคร
รู้จัก กลับมาประทับแรมที่เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสตลาดราชบุรี เสด็จทอดพระเนตรละครชาตรีที่บ้านตาทมอสี แวะทำครัว
ที่บ้านนายอำเภอและเสด็จไปพักแรมที่เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จทอดพระเนตร วัดพวงมาลัยตลาดคลองอำพวา วัดดาวดึงส์ บ้านกำนันจันแล้ว
เสด็จกลับมาประทับแรมเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประทับเรือฉลอม ไปปากอ่าวแม่กลอง ไปถึงปากน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จเรือกลไฟ ไปประทับแรมที่บ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสทางเหนือมาโดยทางชลมารค

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประทับบางทะเลและประทับแรมที่นั่น

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประทับบางทะเลทางทะเลมาเข้าบ้านแหลม กลับมาประทับแรมเมืองเพชรบุรี

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสพระนครคีรี

วันที่ ๒๙-๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสวัดต่างๆ ที่ในจังหวัดเพชรบุรี แล้วประทับแรมที่บ้านแหลม

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จบ้านแหลมโดยทางทะเลถึงเมืองสมุทรสาครไปประทับแรมที่จิวรายเมืองนครชัยศรี

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

พระองค์เสด็จโดยรถไฟพิเศษไปประพาสพระปฐมเจดีย์ เสด็จประพาสวัดพระประโทน โดยทางชลมารค ประทับเสวยเย็นที่บ้านพระยาเวียงไฉนแล้วเสด็จมาประทับแรมที่บ้านจิวราย

วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสคลองภาษีเสด็จประทับแรมบ้านสองพี่น้อง

วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จประพาสคลองสองพี่น้อง ประทับแรมที่วัดบางบัวทอง

วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จจากวัดบางบัวทองถึงเมืองสุพรรณบุรี เสด็จประพาสเหนือที่วัดแค

วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัดมหาธาตุ หลักเมือง วัดป่าเลไลยก์ประทับแรมที่บาง

ปلام้า

วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จถึงบ้านผักไห่ เสด็จประพาสทางเหนือมาแล้วเสด็จประทับแรมบ้านผักไห่

วันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

เสด็จไปคลองโพงเผง คลองบางหลวง อ้ายเอียง เสด็จทำครัวที่บ้านข้าง อำแดงพลับ
เสด็จถึงบางปะอิน แล้วเสด็จรถไฟพิเศษ กลับกรุงเทพฯ

สิ้นสุดการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๑

เลด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จทางเรือจากกรุงเทพฯ

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

ทรงถ่ายรูปที่วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี เสด็จไปประทับแรมที่บ้านดงตาล

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จไปประทับแรมที่เกาะลอย

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสวังจันทร์เสด็จไปประทับแรมที่ศาลาลอย

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสท่าเจ้าสนุกแล้วไปประทับแรมบ้านเสาไห้

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสเมืองสระบุรี แล้วเสด็จมาประทับแรมท่าเรือ

วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จพระพุทธรบาทแล้วกลับมาประทับแรมท่าเรือ

วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จมารับเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ประชุมเสนาบดี แล้วเสด็จกลับบางปะอิน

วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จโดยเรือจากบางปะอินประทับแรมสีสุก

วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จเสวยที่บ้านหมื่นปฏิพัทธ์ภูวนาด

วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จเมืองอ่างทองประทับแรมวัดเกตไชโย

วันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประทับแรมที่เมืองสิงห์

วันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จประพาสอำเภออินทร์ ประทับแรมอำเภอสรรพยา

วันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จถึงเมืองชัยนาทประพาสวัดและโรงทหาร

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จถึงเมืองมโนรมย์ และประพาสเมืองน้ำสะแกกรัง เมืองอุทัยธานี

วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จประพาสวัดพระพรางค์เหลืองแล้วไปประทับแรมอำเภอยุหคี่รี

วันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จไปประพาสวัดเกาะแล้วไปประทับแรมนครสวรรค์

วันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙^๑

เสด็จประพาสตลาดปากน้ำโพและโรงทหาร

วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จประพาสตลาดทางน้ำ

วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จจากนครสวรรค์ ไปประทับแรมบ้านยางเอน

วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จไปเก้าเลี้ยว ไปประทับแรมบ้านหัวดง

วันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จไปตำบลหูกวาง ประพาส บ้านกำนันโย ไปประทับแรมบ้านแดน

เข้าอาณาจักรเมืองคำแมงเพชร

วันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จประพาสเขาน้อย และประทับแรมเมืองชาญ

วันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จทอดพระเนตรคนผมแดง ประทับแรมตำบลบางเขม

วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จต่อไปตำบลวังนางร้าง ประทับแรมที่นั่น

วันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เสด็จประทับแรมที่ท่าซี้เหล็ก

วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จแวะวัดวังพระธาตุแล้วไปประทับแรมที่เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชรเก่าและถ้ำรูปคนงาม

วันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสตอนเหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า

วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จประพาสคลองสวนหมาก บ้านพะโป้ วัดพระบรมธาตุ ตำนานลานเงิน

วันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

เสด็จถ้ำรูปคนตระกูลพระยากำแพงเพชรเก่า เสด็จประพาส วัดเสด็จและวัดคูยาง และเสด็จล่องจากกำแพงเพชร

วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙

ประทับแรมบ้านแดน เสด็จออกจากเมืองกำแพงเพชร

เริ่มต้นกันคว่า ตามรอยเล็ดลอดพระบาทัน รัชกาลที่ 5
ตามรอยพระพุทธรูปเจ้าหลวงเล็ดลอดพระบาทันกำแพงเพชร

พระพุทธเจ้าหลวง พระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ และเป็นที่ยกย่องของปวงชน
เสด็จประพาสต้น เพื่อเยี่ยมราษฎรของพระองค์ อย่างสามัญชน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ระหว่างการ
เดินทาง ได้พระราชนิพนธ์ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นไว้ อย่างละเอียด บัดนี้จดหมายเหตุ
เสด็จประพาสต้น ได้กลายเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่าอย่างสูงผ่านสายพระเนตร
ได้ฉายให้เห็นน้ำพระราชหฤทัย ที่ทรงใฝ่พระทัย ในทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์เป็นบุญอย่าง
ที่สุดของชาวกำแพงเพชร ที่เป็นปลายเส้นทางเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ของล้นเกล้าฯ ในครั้งนั้น

จังหวัดกำแพงเพชร สภาวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชรและศูนย์พัฒนาการเรียนการ
สอนวิชาภาษาไทยจังหวัดกำแพงเพชร ตระหนักถึงสิ่งล้ำค่าสิ่งนี้ จึงจัดทำโครงการ ตามรอยเสด็จ
ประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ ณ จังหวัดกำแพงเพชรขึ้น ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ
อย่างที่สุด เพื่อค้ำหำร่องรอยประวัติศาสตร์หน้าสำคัญนี้ อนุรักษ์พัฒนาสถานที่ อันทรงคุณค่าทาง
ประวัติศาสตร์ มิให้เสื่อมเลือนไปจากใจชาวกำแพงเพชร และเรามีเจตนารมณ์ที่จะร่วมกันสืบสาน
เล่าขาน เรื่องราวที่เป็นอมตะนี้ สืบไป

เราได้เริ่มต้นดำเนินตามโครงการนี้ไปแล้ว ด้วยความรักและความผูกพันแห่งแผ่นดิน
ตั้งความหวังไว้ว่าจะได้เรียนรู้ พบเห็นร่องรอย แห่งประวัติศาสตร์อันน่าพิศวงครั้งนั้นอย่างพิสดาร
คณะของเราเริ่มต้นศึกษาเรื่องราวกันอย่างลึกซึ้ง ละเอียดยิ่งสุดอย่างที่ไม่เคยกระทำมาก่อนเพื่อให้
สมกับพระเกียรติยศและพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระองค์

การเสด็จประพาสต้น นอกจากจะทรงเยี่ยมเยียนราษฎรแล้วพระองค์ยังสำราญพระราช
อิริยาบถ กับข้าราชการบริวาร อย่างง่าย ๆ โดยไม่โปรดให้มีท้องตราสั่งเจ้าเมืองมาต้อนรับเสด็จที่ใด เมื่อ
พอพระราชหฤทัย ทรงประทับแรม เพื่อพบปะกับประชาชนอย่างสามัญ

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุ เสด็จประพาสต้นที่ได้ทรงบันทึกไว้ พระราชนิพนธ์อย่าง
ตรงไปตรงมา เรียบง่าย ละเอียดยิ่งและลึกซึ้ง ทำให้เห็นสภาพของบ้านเมือง ภาพของอิริยาบถ
และสิ่งสำคัญ พระราชวินิจฉัยต่อสิ่งพบเห็น ทรงคุณค่ายิ่งนัก ลำน้ำปิงได้กลายเป็นลำน้ำแห่งประวัติ
ศาสตร์ ที่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักยิ่งของประชาชน ได้เสด็จประพาสใช้เป็นเส้นทาง นานนับ
เดือน สองฝั่งปิงซึ่งยังคงยืนอยู่ เล่าเรื่องราวเหล่านั้น เหมือนจะเชิญชวนให้นักประวัติศาสตร์ สืบ
รอยค้นคว่าว่า เมื่อเกือบศตวรรษที่ผ่านมา มีอะไรเกิดขึ้นบ้างบนฝั่งปิงเมืองกำแพงเพชร

เมื่อครานั้น วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙ พระพุทธเจ้าหลวง เสด็จเข้าเมืองขานู
แขวงกำแพงเพชร ล่องตามลำน้ำปิงมาสิ้นสุดที่ หน้าเมืองกำแพงเพชร ตลอดเวลา ๑๐ วัน บน
แผ่นดินเมืองกำแพงเพชร ผู้อ่านจะได้พบเห็นภาพประทับใจ ในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมแห่ง
ราษฎรเมืองกำแพงเพชร อย่างอบอุ่นและลึกซึ้ง

ทรงประทับใจกับสิ่งที่ทอดพระเนตรทุกอย่าง อาทิ คนผมแดง คนงามเมืองกำแพงเพชร และบ้านเมืองที่เป็นมรดกโลก ของกำแพงเพชร ทรงบันทึกไว้อย่างพิสดาร เป็นประวัติศาสตร์ของบ้านเมือง อันมีเสน่ห์ชวนหลงใหลนอกจากบทพระราชนิพนธ์ เสด็จประพาสต้นแล้ว ยังมีหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญยิ่งคือ ภาพถ่ายฝีพระหัตถ์ ของพระพุทธเจ้าหลวงอันทรงคุณค่า นับพันภาพ นับเป็นบุญของบ้านเมืองที่ทรงมีอัจฉริยภาพอย่างหาที่เปรียบมิได้ ทรงมีสายพระเนตรที่ยาวไกล ที่จะทรงบันทึกเรื่องราวของสยามประเทศเป็นภาพที่หาค่ามิได้เหล่านี้

และการลงภาคสนามค้นคว้าวิจัยได้เริ่มต้นขึ้น ทุกอณูแห่งแผ่นดินเมืองกำแพงเพชร จึงมิได้รอดสายตา คณะวิจัยของเราและเก็บเรื่องราวเหล่านี้ มาเล่าสู่ประชาชน ให้ได้รับรู้ และร่วมภาคภูมิใจในแผ่นดินของตน อย่างลึกซึ้ง มั่นคงชั่วนิรันดร์

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)

พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระราชสมภพเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีทั้งด้านอักษรศาสตร์ โบราณราชประเพณี วิชาการ สงคราม และการปกครอง ทั้งยัง ทรงใฝ่พระทัยศึกษาพระธรรมวินัยทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ และเป็นพระภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับบรมราชาภิเษก ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะมีพระชนมพรรษาเพียง ๑๖ ปี โดยมีสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จนทรงบรรลุนิติภาวะแล้วจึงเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติอีกครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ เสด็จครองราชย์นานถึง ๔๒ ปี สวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

พระราชกรณียกิจที่สำคัญ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับยกย่องว่าเป็นนักปฏิรูปเปลี่ยนแปลงประเทศจากแบบเก่ามาสู่แบบใหม่ ทรงเป็นผู้นำในการปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีระบบสังคม และระบอบการปกครองของไทยให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ เช่น ทรงยกเลิกประเพณีการเฝ้าแทนแบบโบราณ มาเป็นการยืนถวายบังคมแบบตะวันตก ทรงยกเลิกการไต่สวนพิจารณาคดีจารึกนครบาลมาเป็นการไต่สวนพิจารณาคดีในศาลแบบปัจจุบัน ทรงยกเลิกระบบทาสได้อย่างละมุนละม่อม ทรงจัดการศึกษาแผนใหม่ ทรงตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นทั้งในพระบรมมหาราชวังและตามวัดต่าง ๆ โปรดให้ปรับปรุงการสาธารณสุขโรคและสาธารณสุขการ เช่น การประปา การรถไฟ และการไปรษณีย์ โทรเลข ทางด้านศาสนา ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ที่สำคัญคือ ทรงสร้างวัดเทพศิรินทราวาส และทรงปฏิสังขรณ์วัดเบญจมบพิตร ทรงปรับปรุงระบอบการปกครองโดยเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้าน มีชวา สิงคโปร์ และอินเดีย เพื่อทรงศึกษาการปกครองแบบตะวันตกที่นำมาประยุกต์ใช้ในประเทศตะวันออก แล้วทรงปรับปรุงการปกครองของไทยให้ทันสมัยโดยทรงแบ่งส่วนราชการ การบริหารราชการส่วนกลางเป็น ๑๒ กระทรวง และแบ่งส่วนราชการบริหารส่วนท้องถิ่นเป็นมณฑล พระราชกรณียกิจที่สำคัญก็คือ ทรงดำเนินวิเทโศบายอย่างสุขุมคัมภีรภาพ ทรงผ่อนปรนยอมสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ประเทศมหาอำนาจที่แสวงหาอาณานิคมอยู่ขณะนั้น เพื่อรักษาเอกราชของประเทศไว้ทรงเป็นที่รักของประชาชนทุกชั้น จนทรงได้รับพระสมัญญานามว่า

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ด้านการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ให้ยกกรมทั้งหมดนั้นเป็นกระทรวง และปรับตำแหน่งเจ้ากระทรวงเป็นเสนาบดีเสมอ
กันทั้งหมด โดยยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีของเจ้ากรมพระกลาโหม และเจ้ากรมมหาดไทย
เสียทั้งสองตำแหน่ง และได้ทรงกำหนดอำนาจหน้าที่ของกระทรวงทั้ง 12 กระทรวงไว้อย่างกว้าง ๆ
ดังนี้

1. กระทรวงมหาดไทย มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนทั้งพระราช
อาณาจักร
2. กระทรวงกลาโหม มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายทหาร
3. กระทรวงกรมนา มีหน้าที่ว่าการบังคับบัญชาเกี่ยวกับการค้าและติดต่อกับต่างประเทศ
4. กระทรวงวัง มีหน้าที่ว่าการที่เกี่ยวข้องกับราชการในองค์พระกษัตริย์
5. กระทรวงเกษตรราธิการ มีหน้าที่ว่าการดูแลการเพาะปลูก การค้าขาย การป่าไม้ รวม
ทั้งบ่อแร่ธาตุ
6. กระทรวงนครบาล มีหน้าที่ว่าการควบคุมตำรวจนครบาล ตำรวจภูธร และทำบัญชี
นักโทษ
7. กระทรวงคลัง มีหน้าที่เก็บภาษี อากรและเงินรับ - จ่าย ของแผ่นดิน
8. กระทรวงยุติธรรม มีหน้าที่ตรวจจัดการในกรมทหารบกและทหารเรือ
9. กระทรวงมรุธาธรมีหน้าที่รักษาพระราชลัญจกร พระราชกำหนดกฎหมาย และหนังสือ
ราชการทั้งปวง
10. กระทรวงยุติธรรม มีหน้าที่บังคับบัญชาการศาลและพิพากษาคดี
11. กระทรวงโยธาธิการ มีหน้าที่ตรวจตราการก่อสร้าง ทำถนนขุดคลอง และการช่างทั่วไป
ไปรวมทั้งการไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์และรถไฟ
12. กระทรวงธรรมการ มีหน้าที่บังคับบัญชางานที่เกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน
การศาสนาและ โรงพยาบาลทั่วพระราชอาณาจักร

กรบเลิกทาส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหฤทัยอันเต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาธิคุณแก่พสกนิกรอย่างหาที่สุดได้ ทรงเห็นการณ์ไกล และตระหนักในความเจริญรุ่งเรืองและสันติสุขของบ้านเมืองเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลง ปรับปรุงระเบียบการปกครอง บริหารราชการแผ่นดินที่จะเป็นผลสำเร็จได้ต้องทำให้คนไทยได้เป็นไทไม่มีทาสอีกต่อไป พระองค์จึงได้ทรงดำเนินการเลิกทาสโดยมิให้กระทบกระเทือนถึงเจ้าของทาสและทาสด้วยวิธีดังต่อไปนี้

๑. แก้พิกัดเกษียณอายุลูกทาส

พิกัดที่ทรงตั้งใหม่นั้น ลักษณะก็เหมือนอย่างเดิม คือ ตั้งค่าตัวเด็กแต่เกิดได้เดือนหนึ่งจน ๓ เดือน และเพิ่มพิกัดขึ้นตามอายุ แต่ผิดกับกฎหมายเดิมเป็นข้อสำคัญที่

๑.๑ กำหนดอายุลูกทาส ลูกไทย ระหว่าง ๗ ปี จนถึง ๘ ปี เป็นชั้นสูงสุดทั้งเด็กชายค่าตัว ๓๒ บาท เด็กหญิงค่าตัว ๒๘ บาท ต่อนั้นไปลดพิกัดโดยลำดับจนเด็กอายุในระหว่าง ๑๘ ปี จนถึง ๒๐ ปี ค่าตัวลดเหลืออยู่ ๓ บาท ทั้งชายและหญิงเทียบเท่าอายุ ๑๐๐ ปี ตามพิกัดเดิม

๑.๒ เมื่อลูกทาสอายุถึง ๒๑ ปี พ้นจากทาส และลูกไทยเมื่ออายุครบ ๒๑ ปี แล้วจะขายเป็น ทาสไม่ได้ หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง คนที่เกิดในรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๑๑ จะเริ่มพ้นจากทาส ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นลำดับกันไป คนที่เกิดภายหลัง พ.ศ. ๒๔๓๒ เกิดเป็นไทยหมดถึงแม้จะสมัคกร เป็นทาส ก็เป็นไม่ได้ ด้วยอาศัยพระบรมราชโบายดังกล่าวมานี้ จำนวนทาสจึงค่อยลดลงโดยลำดับ จนหมดไปทั้งพระราชอาณาเขต

๒. ตราพระราชบัญญัติและออกประกาศอีกหลายฉบับ จนกระทั่งไม่มีทาสเหลืออยู่ในเมืองไทย

พระองค์มีพระราชหฤทัยแน่วแน่และทรงพระราชอุตสาหะอย่างยิ่ง เพราะต้องทรงใช้เวลาอันกว่า ๓๐ ปี จึงได้สำเร็จลงตามพระราชปณิธานที่ได้ทรงตั้งไว้ และไม่มี การเสียเลือดเนื้อเดือดร้อนอย่างในต่างประเทศแต่ประการใด การเลิกทาสเป็นพระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่ และทรงดำเนินบรมราชโบาย ที่สุขุมคัมภีรภาพแก่การสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง

พระปียมหาราช ประทับใจสิ่งใดในเมืองกำแพงเพชร

....เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ข้าพเจ้าเจ็บเป็นบิดมีไข้อยู่ที่วังประตูสามยอด กำลังนอนหลับสนิทสดุ้งตื่นขึ้นด้วยได้ยินเสียงผู้ชายร้องไห้อย่างเต็มเสียง.....

ข้าพเจ้าตกใจเพราะไม่เคยได้ยินเสียงผู้ชายร้องไห้ แล้วก็คิดว่าฝัน สักครู่ได้ยินเสียงขึ้นอีก และคราวนี้จำได้ว่าเป็นสุรเสียงของเสด็จพ่อ ข้าพเจ้าก็ยิ่งตกใจมากขึ้นจึงหันไปปลุกแม่นมของข้าพเจ้าซึ่งนอนอยู่ข้าง ๆ ถามเขาว่า

ได้ยินเสียงอะไรไหมนม นมแจ่มแจ้งแล้วตอบว่า ได้ยินค่ะ อย่าตกพระทัยไปเสียงทางห้องพระโรงนะ แล้วก็หันหน้าไปดูนาฬิกา ข้าพเจ้ามองตามไปจึงเห็นว่าเวลา สองนาฬิกาเศษ ทันใดนั้นได้ยินเสียงคนขึ้นบันไดมาทางเฉลียงที่เรานอน ข้าพเจ้าลุกขึ้นนั่ง ก็พอดีเสด็จพ่อทรงยืนอยู่ทางปลายมุ้งตรัสว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วละลูก.... แล้วก็ทรงกรรแสงโฮใหญ่ข้าพเจ้าก็ร้องไห้โฮตามไปด้วย

คนอื่นไม่มีใครตกใจเพราะเป็นเรื่องพระนาก็เสียเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลวงทรงมีพระโรคประจำองค์ แต่เรื่องพระวักกะ (ไต) พิกการซึ่งเป็นเหตุให้ต้องเสด็จไปรักษา พระองค์ในยุโรปครั้งที่ ๒ ตามหมอสั่งเพราะในสมัยนั้นยังไม่มียาต่าง ๆ เช่นสมัยนี้ หมอสั่งไว้แต่ว่าให้ระวังอย่าให้ทรงมีไข้ได้ เพราะกลัวไตจะซ้ำเติม สมเด็จพระเจ้าหลวงเสด็จอยู่ในราชสมบัติมาถึง ๔๒ ปี จึงเพลिनจนไม่มีใคร นึกถึงคำว่าสวรรคต

เวลาราวบ่าย ๔ โมง พระองค์เจ้าสาย สนิทวงศ์ (ซึ่งเป็นหมอพระองค์หนึ่ง) ขอเข้าไปดูพระอาการ พอถึงพระองค์ท่านก็ยกพระหัตถ์จับชีพจรที่พระบาท สมเด็จพระเจ้าหลวงหลับพระเนตรอยู่ ตรัสถามว่า นั้นหมอหรือเป็นคำหลังแล้วมิได้ตัดต่อไปอีกแล้วค่อย ๆ ทรงพระบรมมหลับไปจนหมดพระอัสสะเมื่อเวลา ๒๔ นาฬิกา ๔๕ นาที (จากบางตอนของวันสวรรคตรัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุล)

พระปียมหาราช เป็นพระมหากษัตริย์ที่รักยิ่งของปวงชน เคยเสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร ในระหว่างวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ถึงวันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ นายมาลัย ชูพินิจ นักเขียนนามอุโฆษแห่งเมืองกำแพงเพชร รจนาไว้ในนวนิยายเรื่องทุ่งมหาธาตว่า

....พระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร ในเดือนสิงหาคมพุทธศักราช ๒๔๔๙ ในครั้งกระโน้น ไม่เพียงแต่ยังความปลาบปลื้มปิติมาสู่ชาวคลองสวนหมากเท่านั้นแต่เป็นเหมือนมนต์อันศักดิ์สิทธิ์ชุบชีวิตชาวบ้านให้หายจากความกลัวไข้ป่าและโรคระบาดทั้งหลายตำบลที่เชื่อกันว่าเป็นตำบลอุบาทว์ ป่าช้าหลุมศพ สำหรับคนต่างถิ่นมาถึงวันนี้ ความเชื่อนั้นได้ถูกลบล้างไปแล้ว

จากบันทึกเสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชรของพระปิยมหาราชทรงประทับใจ
ในเมืองกำแพงเพชรหลายอย่างเป็นพิเศษ

แสนตอ...

ตำบลที่เรียกว่าแสนตอ จนเป็นชื่อเมืองชาลูนี มีตอมากจริง เรือได้โคนครึ่งหนึ่ง
เหตุเพราะตลิ่งพังมาก

ชาลูนี หมายถึง ตอ วรลักษบุรี หมายถึง เมืองที่เป็นเลิศ แต่เดิมเขียนว่า ชาลูนี-
ลักษณบุรี ปัจจุบัน ณ ตกหายไปรวมความว่าน่าจะหมายถึง เมืองแห่งตอ ซึ่งแปลได้เหมาะสม
มาก

คนผมแดง....

พระวิเชียรพาคคนผมแดงมาให้ดู อันลักษณะผมแดงนั้นเป็นผมม้าแดงอย่างอ่อนหรือ
เหลืองอย่างแก่ ผมแดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อถ้าผู้หญิงไปได้ผมดำ ลูกออกมาที่ผมดำด้วยผมแดงนั้น
เปลี่ยนสามอย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าหม่นลงแก่ก็เลยขาวที่เดียวบอกพี่พันธุ์ว่า ทราบว่าตัวมา
แต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไร ไม่ทราบ พุดเป็นไทย ประพฤติ อากา
กริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองชาลูนี ที่กำแพงเพชรนี้มีกระเส้นกระสาย ปัจจุบันคนผม แดง
ในเมืองชาลูนี ยังมีอยู่บริเวณหมู่ ๒ ตำบลแสนตอ อำเภอชาลูนีวรลักษบุรี มีลักษณะเป็นบ้านไม้
หลายหลัง มีทศครัวเรือนขณะนี้มียู่ ๑๖ คน เป็น ชาย ๖ คน เป็น หญิง ๑๐ คน ทั้งพ่อเฒ่าแม่แก่
เด็กเล็ก พวกเขากุมใจในความเป็นคนผมแดงมากที่พระปิยมหาราชให้ความสนใจ

เจดีย์วัดพระแก้ว....

ต่อมามีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระเจดีย์กลมลอมฟางอยู่หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง
หย่อมนี้เห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงานมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหาองมีสิงห์ยืนในคูหาถัด
ออกไปอีกชั้นหนึ่งเป็นคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับพระโบโรบูโด ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว

วัดพระแก้วเป็นวัดในกำแพงเพชรเมืองกำแพงเพชร มีตำนานว่าพระแก้วมรกตเคยมา
ประดิษฐาน ณ วัดนี้เลยได้รับนามว่าวัดพระแก้ว เจดีย์ประธานมีรูปทรงที่งดงามมากเป็นเจดีย์ทรง
ลังกาที่ได้สัดส่วนงามที่สุดเท่าที่เคยเห็นมา สภาพสมบูรณ์มาก ตั้งเด่นเป็นสง่าอยู่กลางเมืองกำแพง
เพชร

หญิงงามเมืองกำแพงเพชร....

ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่าย
รูปนั้น เขาให้ออกระเช้าหมาก คือ หวีด บุตรหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโปสตัดำยรูป
จึงได้ ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีกสามคนนั้นชื่อ ประคอง ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกันอายุ

พระพุทธเจ้าหลวง ของเรานั้น ทรงมีพระมเหสี พระสนม เจ้าจอม ถึง 62 ท่าน ต้องยอมรับว่าพระองค์ท่านนั้นพบหญิงงามมาทั่วประเทศ การที่พระองค์ท่านตรัสว่า ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ นั้นนำความภูมิใจมาสู่ชาวกำแพงเพชรทั้งสิ้น กำแพงเพชรเคยมีคำขวัญวรรคหนึ่งว่า สตรีงามล้ำ ซึ่งไม่น่าจะผิดไปจากความจริงถ้าท่านได้มาท่องเที่ยว ณ จังหวัดกำแพงเพชร

พระอิศวรเทวรูปสำคัญ

ที่จารึกเรื่องราว ของเมืองกำแพงเพชร .. แล้วไปที่เทวสถาน เขาเรียกว่าพระอิศวรเยอรมันได้มาลักไป เดียวนี้ตามกลับมาได้ แต่พระอุมาและพระนารายณ์ซึ่งเอาศรีษะไปเสียแล้ว ฝีมือดีทันกับพระอิศวรองค์ใหญ่ เทวรูปพระอิศวร เป็นเทวรูปที่สง่างามมาก เป็นศิลปะอยุธยา สร้าง พ.ศ. ๒๐๕๓ หล่อด้วยสัมฤทธิ์ สูง ๑๒๐ ซม. เจ้าพระยาตรีธรรมาโคกราชเป็นผู้ที่สร้าง ที่พระบาทมีจารึกอักษรไทยเป็นจารึกหลักที่ ๑๘ บอกราววัดกำแพงเพชร ปัจจุบันเทวรูปพระอิศวรพระอิศวรประดิษฐานที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจังหวัดกำแพงเพชร

พระเจดีย์เจ้างามวัดพระนอน

ชั้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐานแปดเหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ้งามมาก ยังดีไม่ชวดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแลงแข็ง ไม่ต้องทำราก ชั่วแต่ยอดหัก แต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา

เจดีย์ประธานวัดพระนอนนี้มีรูปทรงที่แปลกและงดงามมาก เป็นทรงลังกาแต่ฐานแปดเหลี่ยม ทรงรูปโอคว่ำต่ำที่พระปิยมหาราชกล่าวว่แจ้งามมาก เมื่อผู้คนไปชมวัดพระนอนแล้วมักจะหลงไหลกับเสาศิลาแลงใหญ่ ในวิหารมักไม่ได้เลยไปชมพระเจดีย์ที่งดงามนี้ น่าเสียดายมาก

วิหารมหัสจรรย์วัดพระสี่อิริยาบถ

ชั้นกลางจะเป็นวิหารยอดจัตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน मुखหน้าเป็นพระเดิน मुखหลังเป็นพระยืน मुखซ้ายเป็นพระนอน मुखขวาเป็นพระนั่ง ที่มุมปั้นเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มากจะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด วิหารวัดพระสี่อิริยาบถ เป็นวิหารขนาดมหึมา ที่ออกแบบไว้อย่างงดงามมาก พระพุทธรูปยืนเหลืออยู่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่แห่งศิลปะเมืองกำแพงเพชร การปฏิสังขรณ์ครั้งล่าสุดพบหลักฐานการปิดทองพระพุทธรูปทั้ง ๔ องค์ ซึ่งเมื่อจินตนาการแล้วเป็นวิหารที่ยิ่งใหญ่และงดงามอย่างที่ไม่เคยพบในที่แห่งใดในประเทศไทย

วัดพระบรมธาตุ ตำนานแห่งประเพณีนบพระ-เล่นเพลง

พระเจดีย์ทาสีเหลืองมีลาย ปูนขาวแลดูในแม่น้ำงามดี พระบรมธาตุเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริก ธาตุตามจารึกนครชุมกล่าวไว้ว่าผู้ใดได้ไหว้นบกระทำบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและพระศรีมหาโพธิ์ นี้ว่าไซรมีอานิสงส์พร่ำเสมอตั้งได้นบตนพระเป็นเจ้านั้นแล วัดพระบรมธาตุจึงเป็นสิ่งเคารพสักการะ ของคนกำแพงเพชรเสมอมา

ถนนสายนี้งามมาก พระราชทานชื่อถนนราชดำเนิน

ขึ้นทำหน้าวัดเสด็จ แล้วเดินไปวัดคูยาง ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนนราชดำเนิน

ถนนสายนี้ เป็นถนนสายหลัง เป็นถนนที่ตัดใหม่ กว้างและตรงมากในสมัยนั้น พระพุทธเจ้าหลวงตรัสชม และพระราชทานชื่อให้ใช้เป็นสิริมงคลมาจนทุกวันนี้

หอไตรวัดคูยาง

วัดคูยางนี้มีคูกว้างประมาณ ๖ วา หรือ ๘ วาน้ำขังหอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ วัดคูยางเป็นวัดที่ชนชาติ ย่าง ช่วยกันบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้น มีสิ่งแปลกที่สุดคือ ทั้งกุฏิและหอไตรอยู่ในน้ำ ปัจจุบันน้ำเสียดายมาก กุฏิในน้ำรื้อไปหมดเพียงหอไตรที่งดงามและสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย ปัจจุบันหอไตรเป็นที่เก็บพระคัมภีร์จำนวนมาก น่าจะมีใครเข้าไปศึกษาภูมิปัญญาไทยอย่างจริงจังอันจะเป็นประโยชน์สูงสุด

ชาวกำแพงเพชรได้มีโอกาสรับใช้เบื้องยุคลบาทอีกครั้ง เมื่อได้มาศึกษาตามรอยประพาสต้นพระพุทธเจ้าหลวง ณ เมืองกำแพงเพชรอย่างจริงจัง โดยสภาวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชร มอบหมายให้ศูนย์พัฒนาการเรียนการสอนวิชาภาษาไทย จังหวัดกำแพงเพชร โดยมีอาจารย์สันติ อภัยราช เป็นประธานคณะทำงาน ขณะนี้การทำงานได้บรรลุวัตถุประสงค์ แล้วงานวิจัยตามเสด็จประพาสต้นพระพุทธเจ้าหลวงนี้ มีคุณค่าอันนับต่อชาวกำแพงเพชร ในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นไว้อย่างละเอียดที่สุดตามพระราชนิพนธ์

ดาบฝักทอง พระแสงราชศาสตราประจำเมืองกำแพงเพชร....

....หลวงพิพิธอภัยผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทองซึ่งพระพุทธยอดฟ้าพระราชทานแก่พระยากำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จเมื่อไปทัพแขกพิเคราะห์ดูก็เห็นเป็นดาบจะเป็นดาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมืองกำแพงยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองเช่นแควใหญ่ จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมืองให้ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในพระราชพิธี

- ดาบฝักทองนี้เป็นพระแสงราชศาสตรา ประจำพระองค์ของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสำหรับออกศึก พระราชทานให้พระยากำแพงนุช ซึ่งเป็นนักรบคู่พระทัย ปัจจุบันดาบฝักทองนี้อยู่ที่คลังกำแพง เพชรผู้เขียนได้พินิจอย่างละเอียด พบว่าเป็นดาบวิเศษแม้ไม่ได้ใช้มากมายนานกว่าร้อยปี แต่ดาบยังมี สภาพดี ใบมีดคมกริบเป็นมัน ฝักเป็นทองคำมีลวดลายงดงามมากสมเป็นดาบประจำเมืองกำแพงเพชรจริง ๆ

ชาวกำแพงเพชรอายุยืน....

ที่เมืองกำแพงเพชรประนีประนอมว่ามิใช่เจ็บช้ำ มิใช่ใครปฏิเสธว่ามิใช่ช้ำและไม่ร้าย แต่ได้พบคนหญิงชามากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรรมการคร่ำ ๆ อายุ 70-80 ปีก็มีมากมายหลายคน

เมืองกำแพงเพชรคนอายุยืนจริงหรือไม่พระพุทธเจ้าหลวงทดลองโดยให้คนห้าชั่วอายุคนมานั่งอยู่ด้วยกันมีท่านผู้หญิงทรัพย์ ภรรยาพระยากำแพง (เกิด)อายุ 93 ปีลูกชื่อ ผึ้ง หลวงพิพิธภักย์อายุ 44 ปี หลานชื่อกระจ่ายภรรยาอายุ 24 ปี โหลนชื่อละเอียดอายุ 13 ปี

เมือง แห่งพระเครื่อง

ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็เตรียมกันอยากจะถวาย ก็เป็นความจริงเพราะผู้ที่มาถวายไม่ได้ถือหรือห้อมมาตามปกติจัดมาในพานดอกไม้ธูปเทียน ตามริมถนนได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด

กำแพงเพชรมีคำขวัญประจำเมืองวรรคแรกว่า กรุพระเครื่องเป็นเมือง ที่มีพระเครื่องมากที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระซุ้มกอ พระกำแพงเม็ดขนุน และพระกำแพงนางพระยา ซึ่งเป็นพระเครื่องที่มีชื่อเสียงมาก จากการที่มีพระดีทำให้ โบราณสถานและ โบราณวัตถุ พังทลายลงอย่างมากไม่แน่ใจว่าเป็นข้อดีหรือข้อเสียของการมีพระดี

พระพุทเจ้าหลวง ทรงเครื่องต้น
ที่ทรงฉลองสำหรับเสด็จแบบสามัญชน

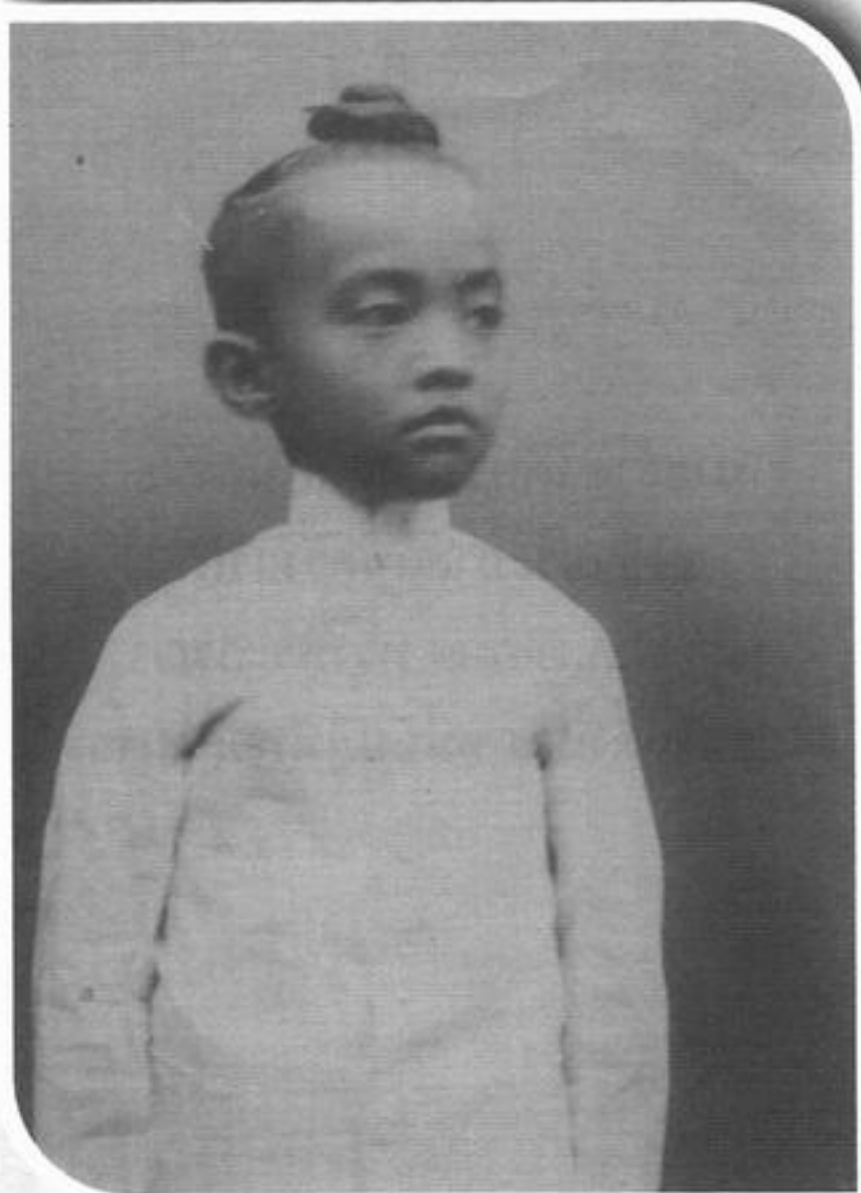
พระพุทเจ้าหลวง ทรงฉายพระรูปกับสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ (ซ้าย)
และสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปกรณ์ (ขวา)

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ
เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

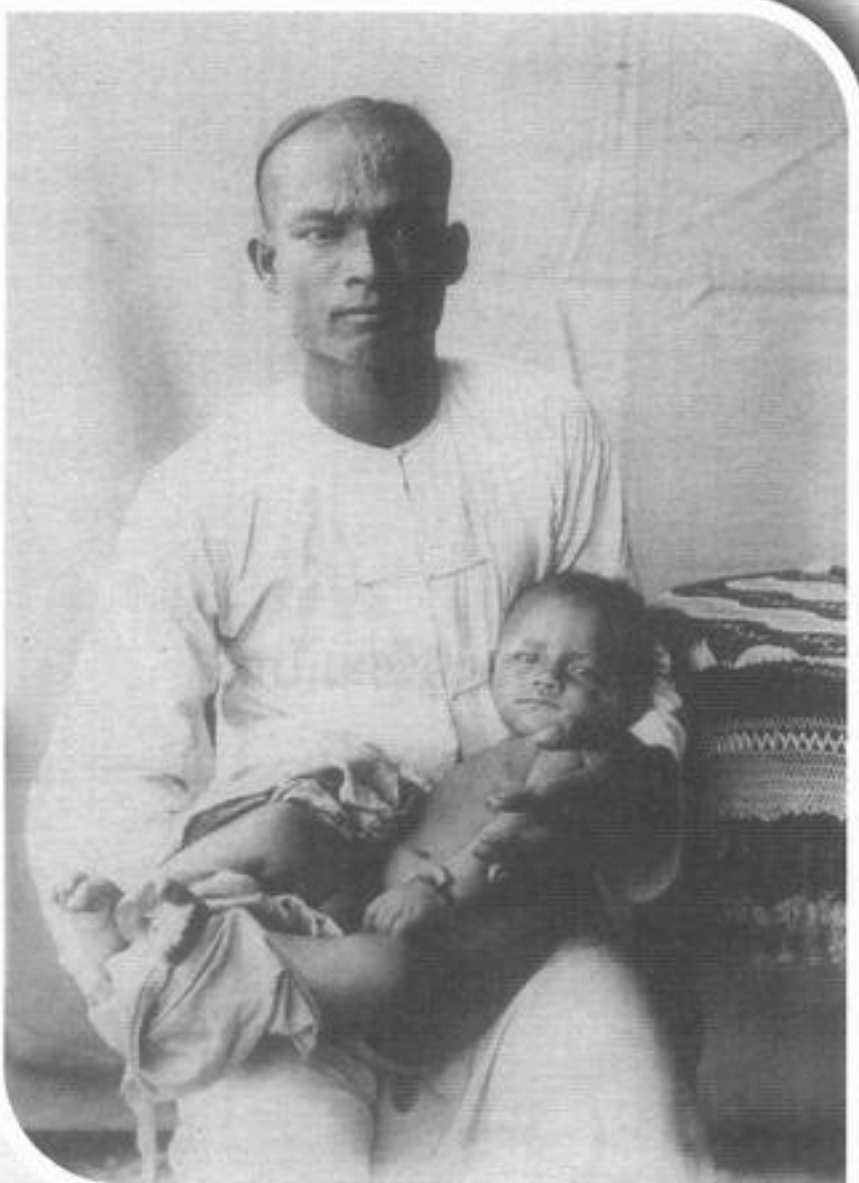
พระองค์เจ้าอรุพงษ์รัชสมโภช
ตามเสด็จประพาสต้น

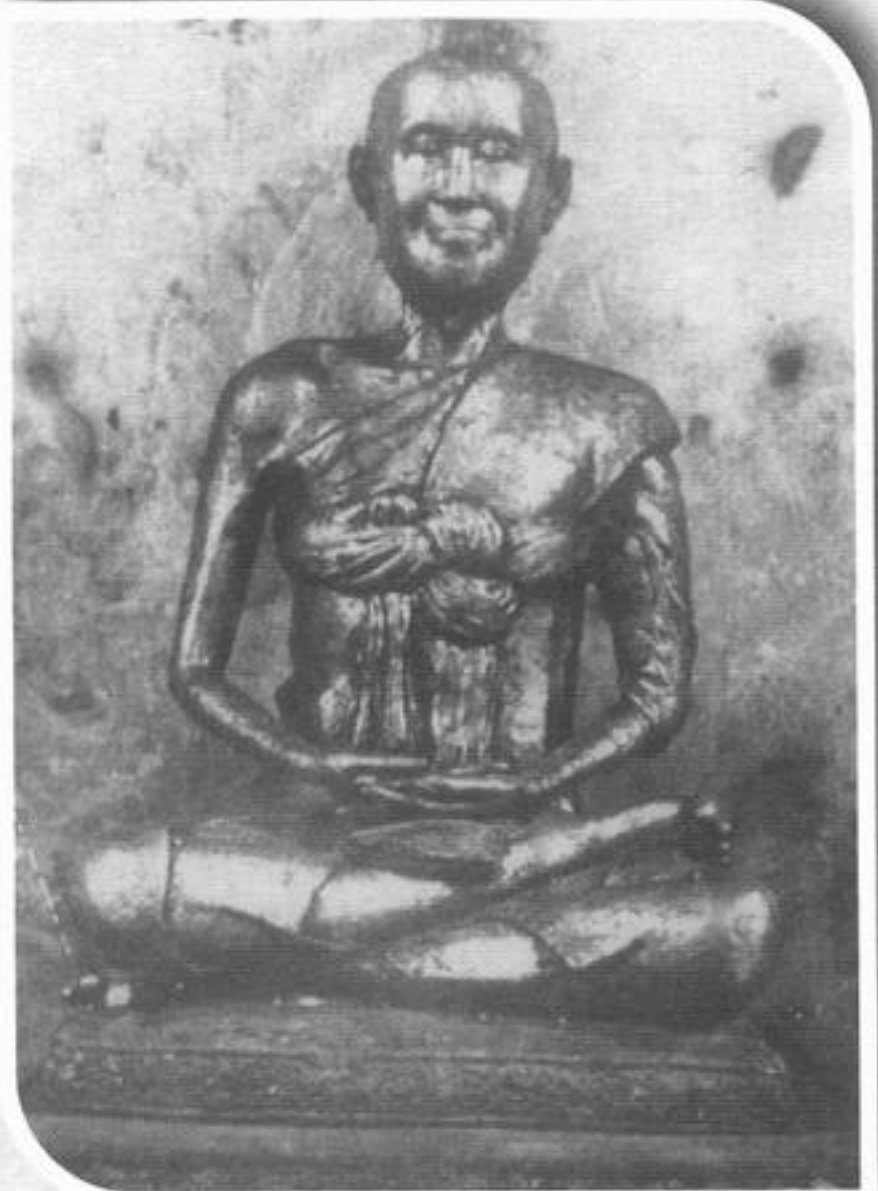
พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ตามเสด็จประพาสต้น

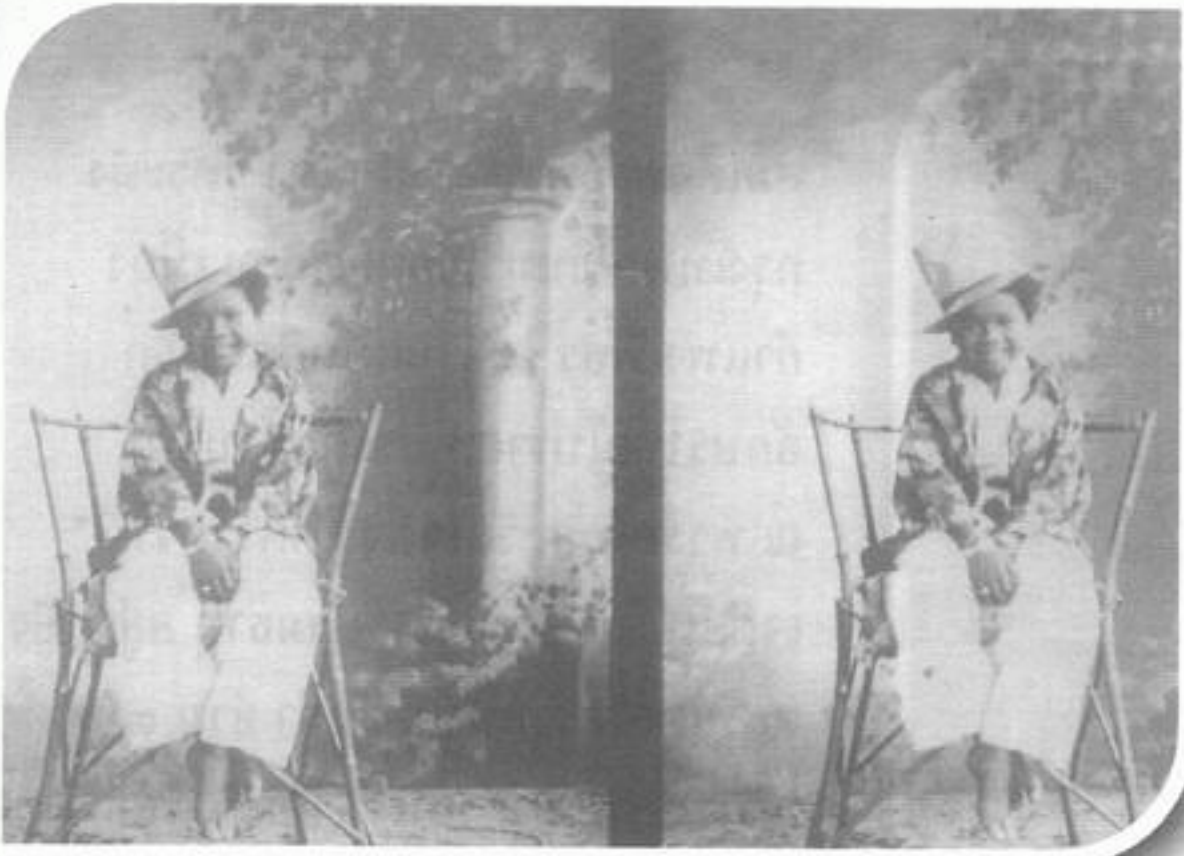
นายช่าง ได้ทรงคุ้นเคยในคราว
เสด็จประพาสต้นครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๗ ทรงพระกรุณา
โปรดให้ตั้งเป็น หมื่นปฏิพัทธภูวนาถ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง
 กรุงเทพฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมือง
 กำแพงเพชร ได้อ่านแผ่นศิลาจารึก
 อักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่
 ณ พระอุโบสถวัดเสด็จ ได้ความว่ามี
 เจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุ อยู่หน้าปิง
 ตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่า ช้าม ๓ องค์
 ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่า
 ราชการเมืองได้จัดการค้นคว้าพบวัด
 และเจดีย์ สมตามอักษรในแผ่นศิลา

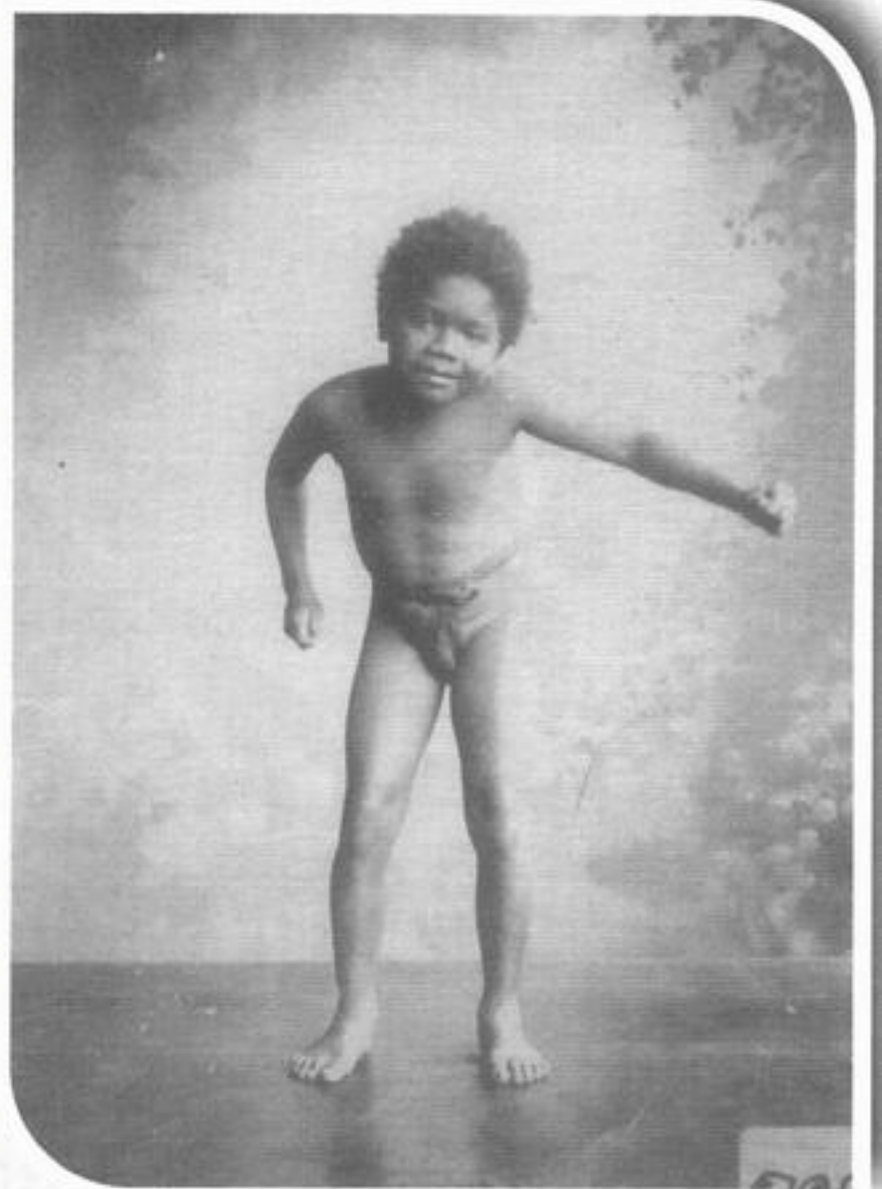

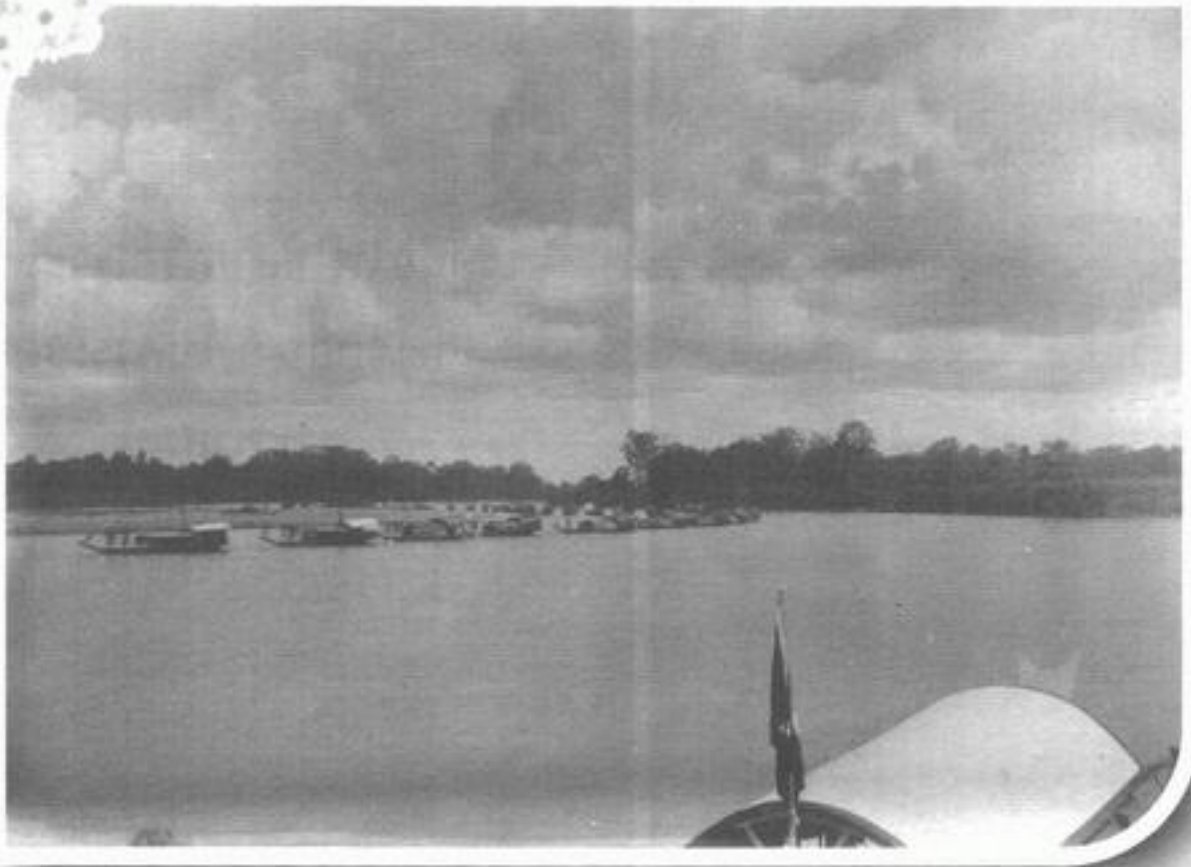
ได้เสด็จออกไปเมืองตะวันตกได้ลูกเงาะมาคนหนึ่งโปรดมาก
ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อหน้าขุนนางก็รับสั่งไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม

(1) ลูกเงาะคนนี้ คือ นายคะนัง เป็นลูกเงาะ ปมืองพัทลุง
ทรงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวัง และตามเสด็จประพาสด้วย
เป็นนิตย

คะนัง เงาะป่าจากพัทลุง
ทรงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวัง
และตามเสด็จประพาส

ขบวนเรือในการเสด็จประพาสต้น

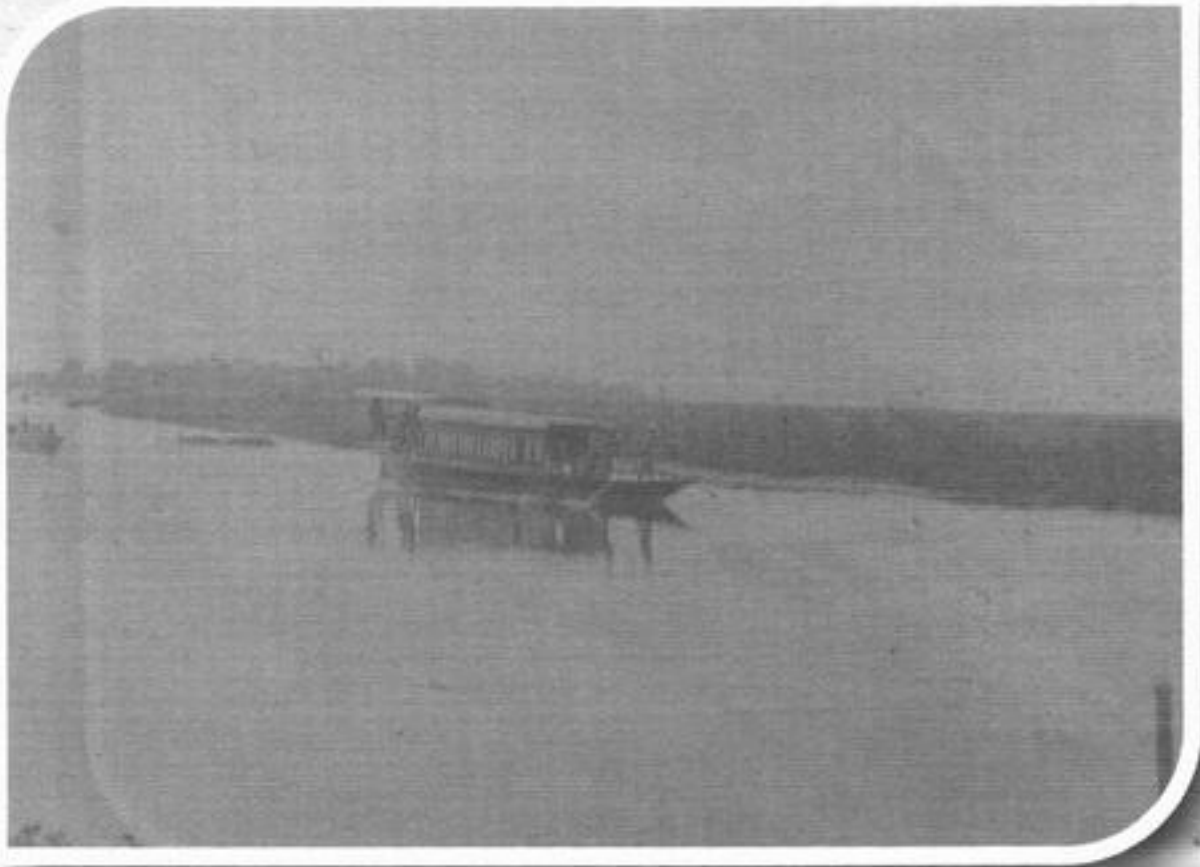
พระครูอินทโมลี
ในสมัยพระพุทธเจ้าหลวงโปรดการถ่ายรูปเป็นอย่างยิ่ง

เรือกลไฟใช้ลากเรือพระที่นั่ง
และเรืออื่นๆ ในการเสด็จ
พระพาสต้น

เรือชะล่า ใช้สำหรับพายขึ้นบก เพื่อถ่ายรูปหรือทำกับข้าว

เรือที่ใช้เดินทางในแม่น้ำ

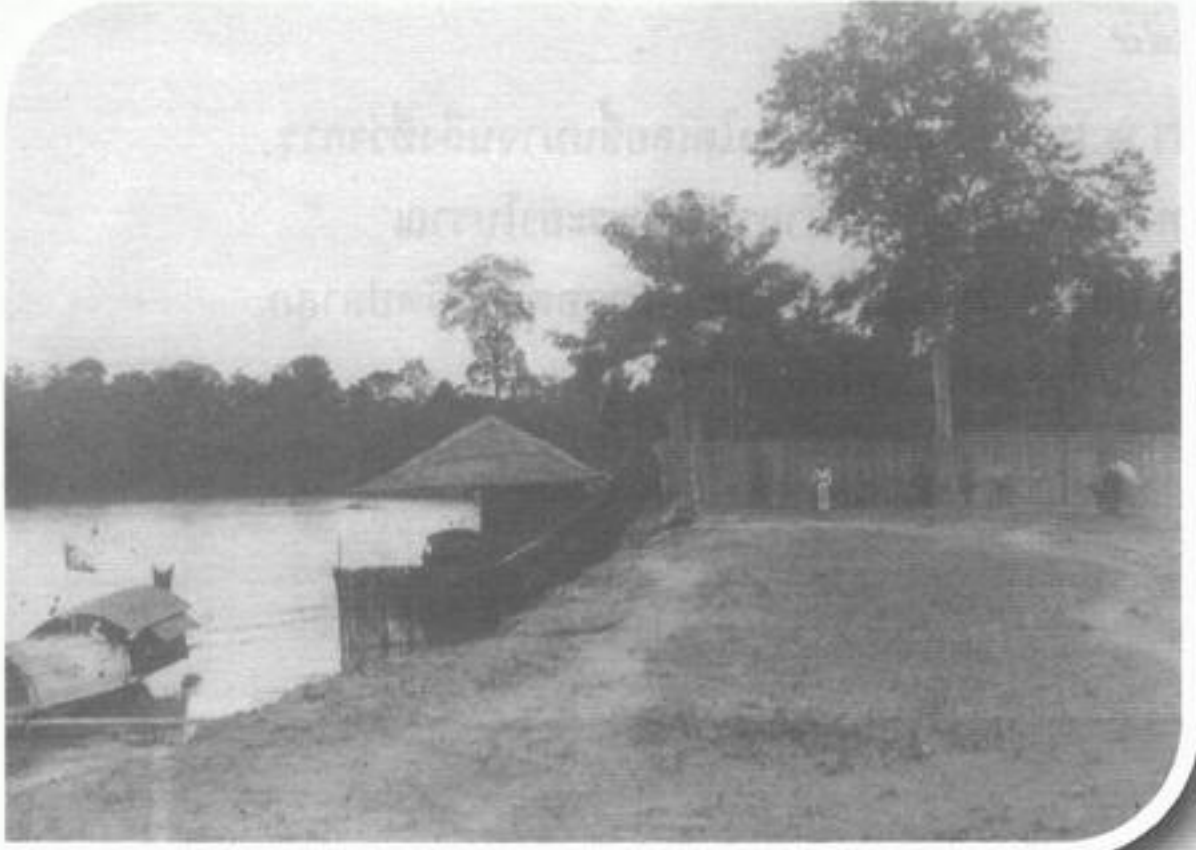

ปักรอกันตลิ่งพัง ริงฝั่งแม่น้ำโขง

เรือที่ใช้ในขบวนเสด็จฯ

ลานพลับพลาที่ประทับริมน้ำปิง

เสด็จโดยทางเรือ ขึ้นเยี่ยมราษฎร

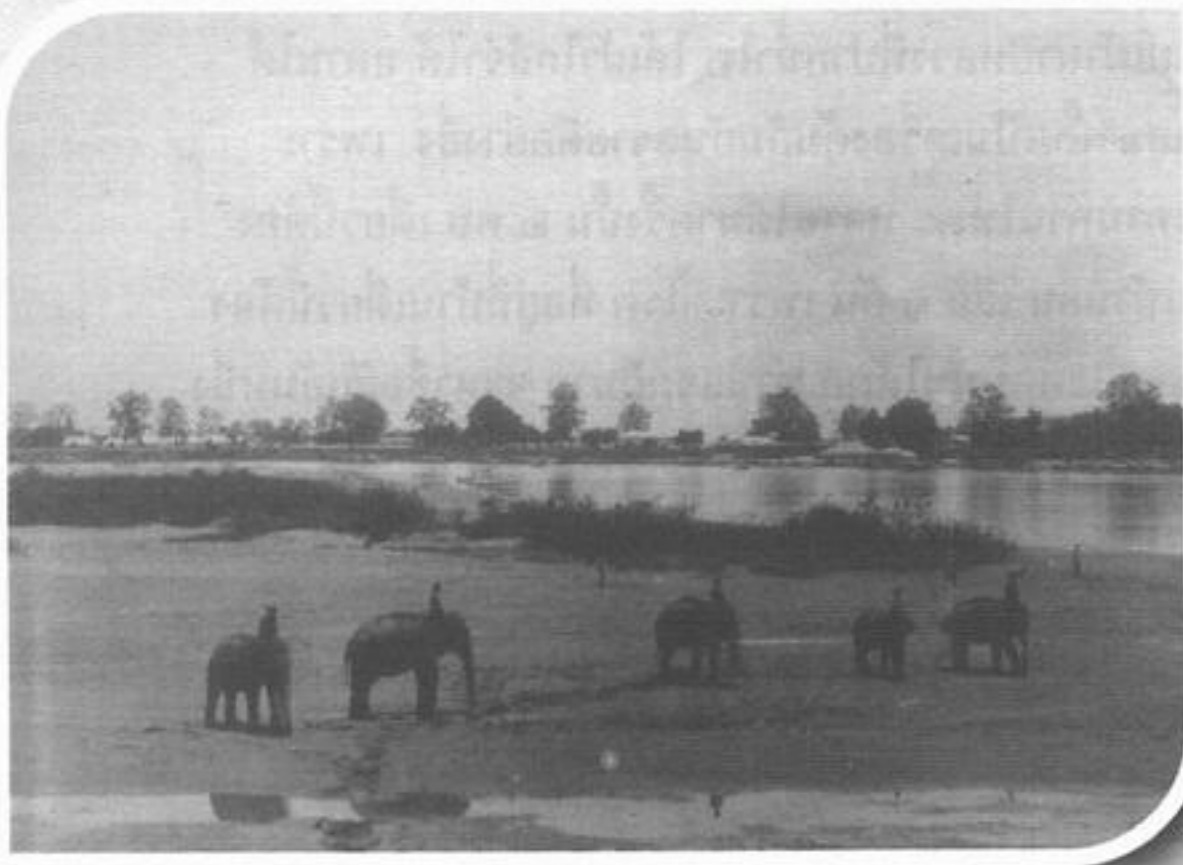
๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

“วันที่ ๘ เช้า ๒ โมง ออกเรือ.....จึงได้เลยขึ้นมาจนถึงที่ว่าการ
อำเภอเมืองอินทร์แวงจอดเรือที่นั่นถ่ายรูป ให้พระยาโบราณ
มาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก ว่าจอดได้ เลื่อนเรือมาจอดหน้าวัดปลาสุก
๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทโมลีอยู่...”

ทรงถ่ายรูปพระครูอินทโมลี
๘ ส.ค. ๔๙

ชบวนช้าง

๑๑ สิงหาคม ๒๔๔๙

“วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระพรามค์เหลื่องเที่ยง พระครูลงมาคอยอยู่ที่แพ
ขึ้นบกทำกับข้าวแล้วดูเหยียบฉ่า กรมหลวงประจักษ์ให้เหยียบถ่ายรูป”

เวลานั้นมีพระหมอมามาแต่เมืองเขมรรูปหนึ่งมาพักอยู่ที่ปรามค์เหลื่อง
รักษาโรค เมื่อยขัดต่างดด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระนั่นเอง แล้วเอาเท้า
ลนไฟถ่านให้ร้อนจัดเวลาเหยียบคนไข้ ตรงที่เมื่อยขบดังฉ่า กรมหลวงประจักษ์
รับอาสาจะลองให้เหยียบ

๑๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

“เคยลงไปเฝ้านายหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เฝ้าใกล้จำได้ หลานได้
เสมา ๒ อัน เสมานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายดีอย่างยิ่ง เพราะ
เวลาท่านประธานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดียวนี้ต้อง
แบ่งให้ หลานบ้านอื่น เสีย ๑ อัน เพราะชี้โรค ที่อยู่ที่บ้านเดี๋ยวนี้ต้อง
ผลัดกันผูก ใครชี้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็มาก จะหาซื้อสักอันหนึ่ง
ไม่ได้เลย ไม่มีใครเขาขาย”

เหรียญเสมาที่ทรงแจก เมื่อครั้งเสด็จประพาสต้น

ราษฎรเข้าเฝ้าที่ริมฝั่งน้ำ

หาดทรายริมน้ำปิง

การล่องเรือในแม่น้ำปิง

๑๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....ลงมือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอ้อม มีลูกหลาน
ว่านเครือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแก่แล้วว่าแก่เสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่
ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมุติให้) พระยาโบราณ เป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้
ในหน้าที่เทศากรุงเก่า ทำท่าทางและพูดจาได้ถ้ามติมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ”

๑๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....พากันขึ้นเรือเหลืองออกต่อไป ทำคร้ามกลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก่าเลี้ยง
แวะเข้ากินข้าวตูกได้รับหน้าที่เป็นพระราชา แต่ทำท่าไม่สนิท เพราะแก่แล้วอัปปลิช^(๕)”

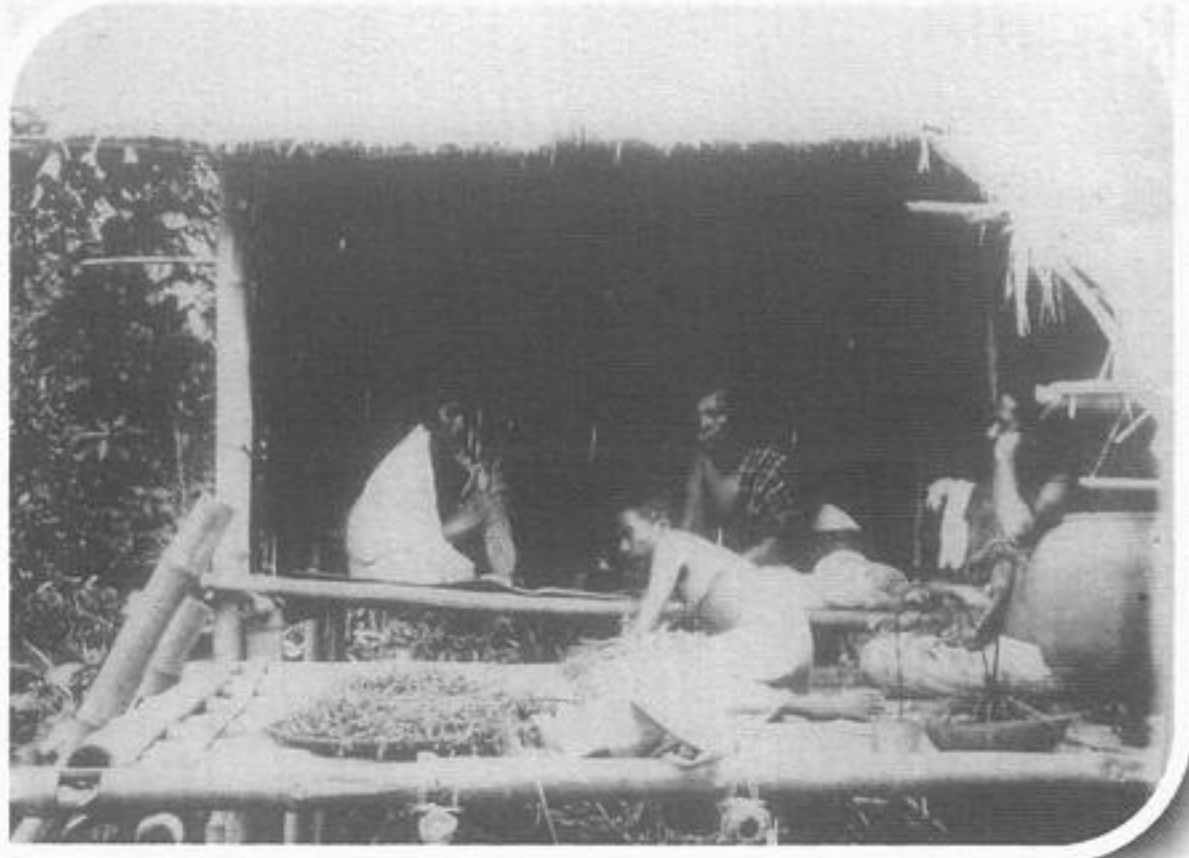
(๕) คำว่าอัปปลิช เป็นภาษาของคะฉิ่นเงาะน้อย หมายความว่า อัปปรีย์ แต่พูดไม่ชัด

วางอุบายเล่นสนุกกับชาวบ้านโดยปลอมตัวเป็นพระราชา

๑๗ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....ทำกับข้าววันนี้ร่อยมากแต่เวลาที่ทำนั้นน้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านกำนันโย
หน้อยหนึ่ง จึงได้ถ่ายรูปพงศาวดาร เวลาเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร สั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้า
แม่ผู้เต่า”

ภาพการแสดงละครของเพื่อนต้น

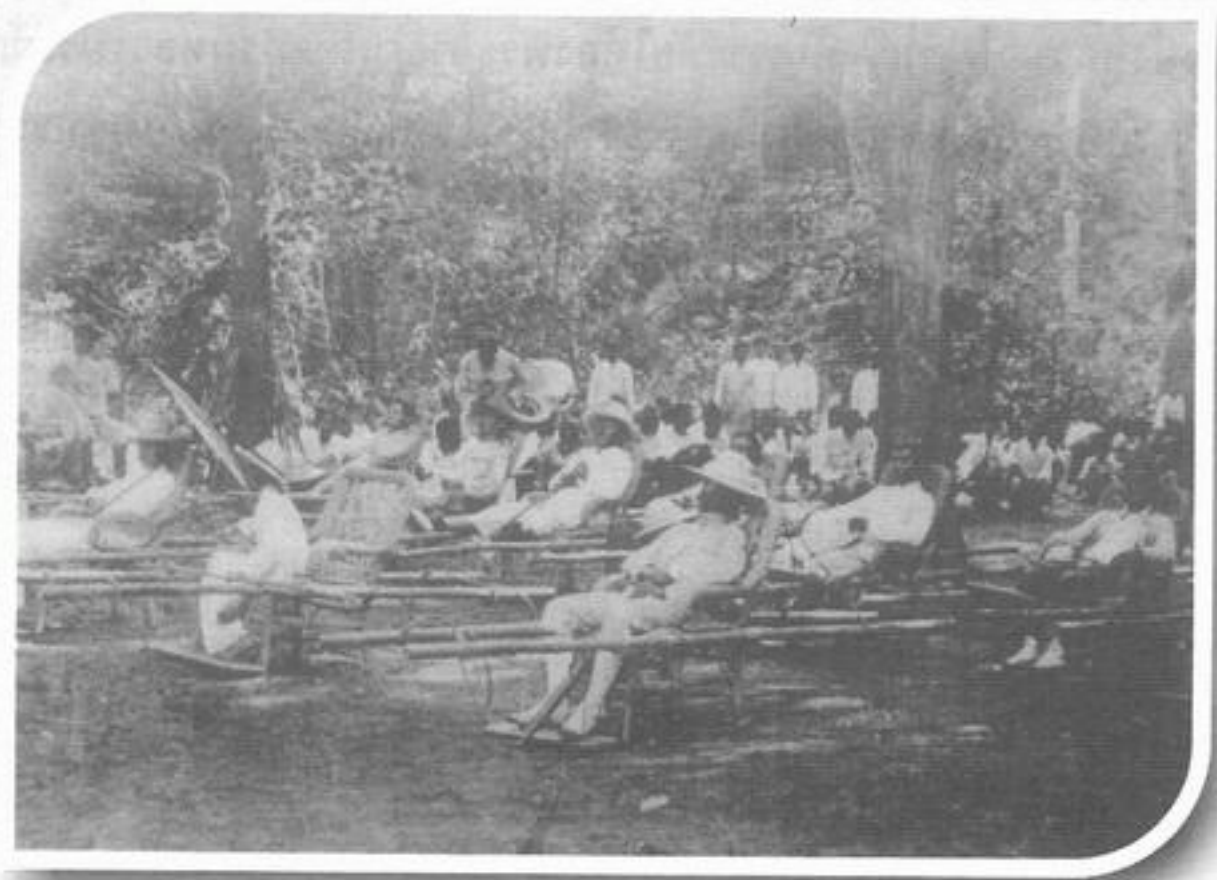
ภาพการแสดงละครของเพื่อนต้น เรื่องพงศาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์
ทำสะพานข้ามบึงหูกวาง ไม่สำเร็จทันทพระทัยให้ลงพระอาญา โดยกรมหลวงประจักษ์ แสดงเป็น
เจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ แสดงเป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณราชธานินทร์
แสดงเป็นนายผล ๑๗ สิงหาคม ๒๔๔๙

๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

"วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ่ายรูปที่วัดอรุณราชศรีทธาราม หลังที่จอดเรือ แล้วเดิน
ขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๗ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่แล้วมีสะพานข้ามบึงตื้น ๆ ไปขึ้นชายป่าแล้ว
กลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมาครั้งก่อนท่วมหนทางยังเป็นโคลน เดินยากจนถึงซานเขาจึงดอน"

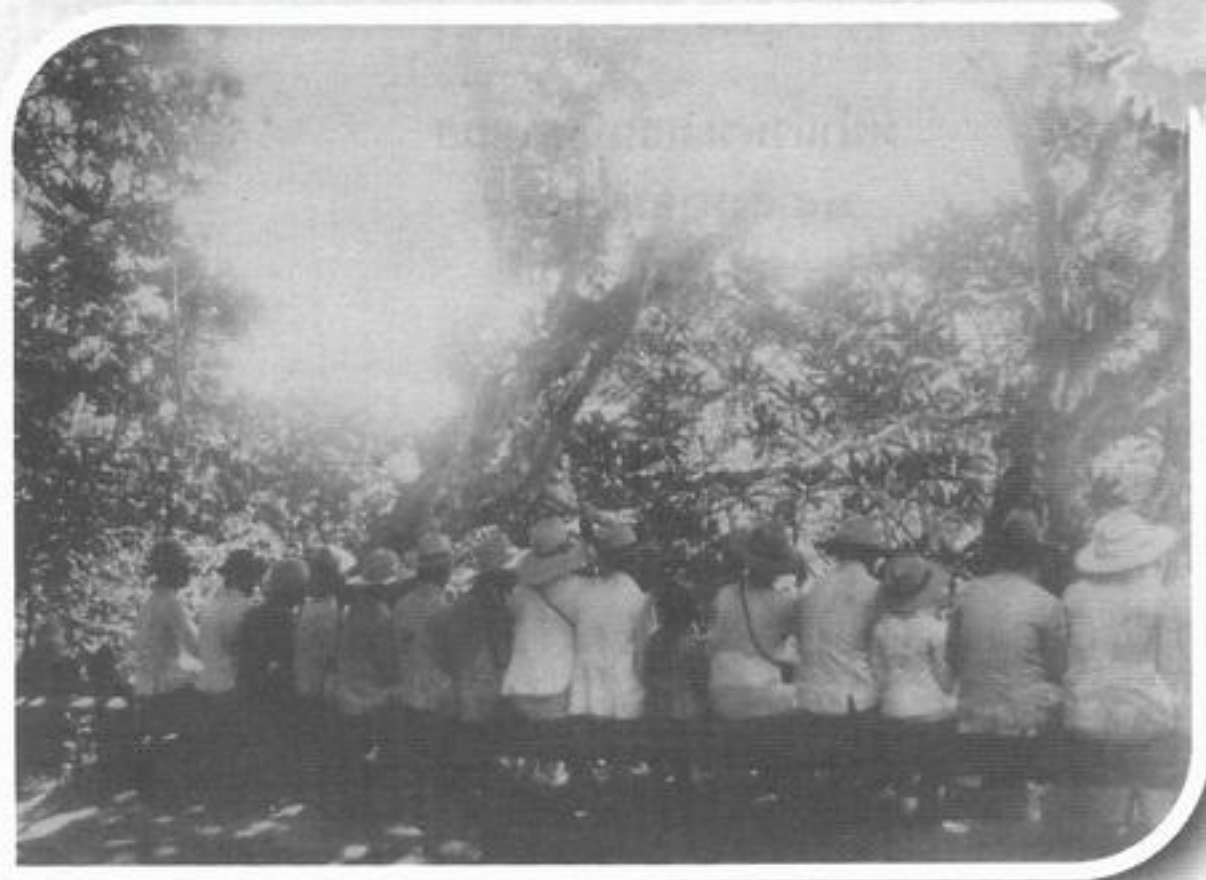
เขาน่อ นครสวรรค์
๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

ทางประทับพักผ่อนนั่งเสีียงใต้ลานร่วมไม้ที่เขาน่อ
๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

นั่งนกกับเพื่อนต้นที่กำแพงเพชร พ.ศ. ๒๔๔๙

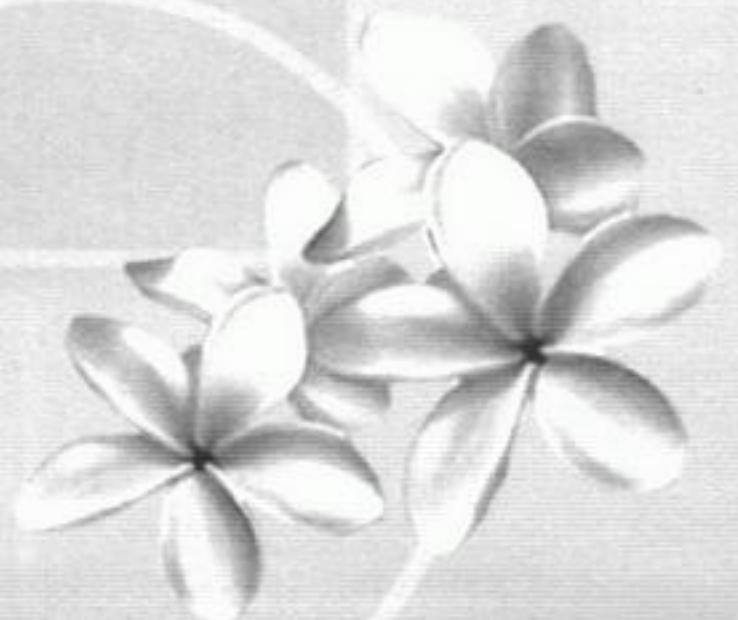
บรรดาเหล่าเพื่อนต้น
๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

"....หน้าเขาทางไม้ชั้น ๒ ทบ ก็ถึงถ้ำพระนอน ในตรงหว่างทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนแล
 ละม้ายศิลาเป็นรูปโพธิสัตว์ซึ่งเขาสम्मติกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้ำพระนอนก็เป็นเพิงผาต้นคล้าย
 หน้าเทวดาเกาะสี่เกาะห้า พระนอนก็ไม่ใหญ่ไม่อัจฉรย์อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก..."

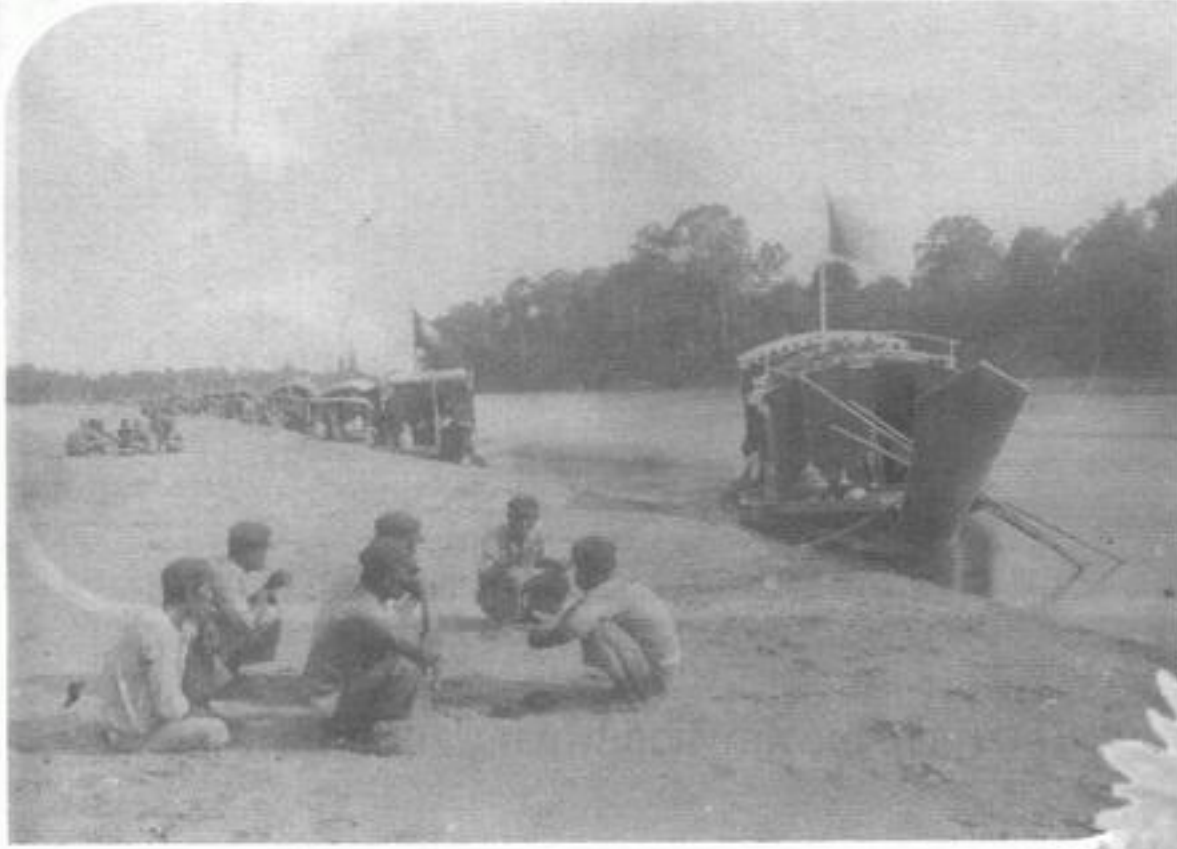

หน้าถ้ำพระนอนที่เขาน้อย
 ๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

".....ขึ้นที่หาดบ้านแสนตอเดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ ตำบลที่เรียกว่าแสนตอจนเป็นชื่อเมืองชาลูนี มีตอมากจริง เรือได้โดนครั้งหนึ่ง"

ลูกเรือพร้อมขบวนเรือที่หาดแสนตอเมืองชาลูนี
๑๘ สิงหาคม ๒๔๔๙

ขบวนเรือจอดพักบริเวณใต้หาดแสนตอเมืองชาณุ

เปลี่ยนเรือพระที่นั่งจากเรือหางยาวแมงป่อง "สุวรรณวิจิตร" มาเป็นเรือมอด

๑๙ สิงหาคม ๒๔๔๙

"วันที่ ๑๙ วันนี้ตื่นสายไป แล้วพระวิเชียร พาคคนผมแดงมาให้ดูอันลักษณะผมแดงนั้นเป็นผมม้าแดงอย่างอ่อน หรือเหลืองอย่างแก่ ผมที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อ ถ้าผู้หญิงไปได้ผมดำ ลูกออกมาก็ผมดำไปด้วย ผมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวที่เดียว บอกพี่ชพันธุ์ว่าทราบว่าตัวมาแต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พุดเป็นไทย ประพฤติอาการกิริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองขามู ที่กำแพงเพชรนี้มีแต่กระเส็นกระสาย"

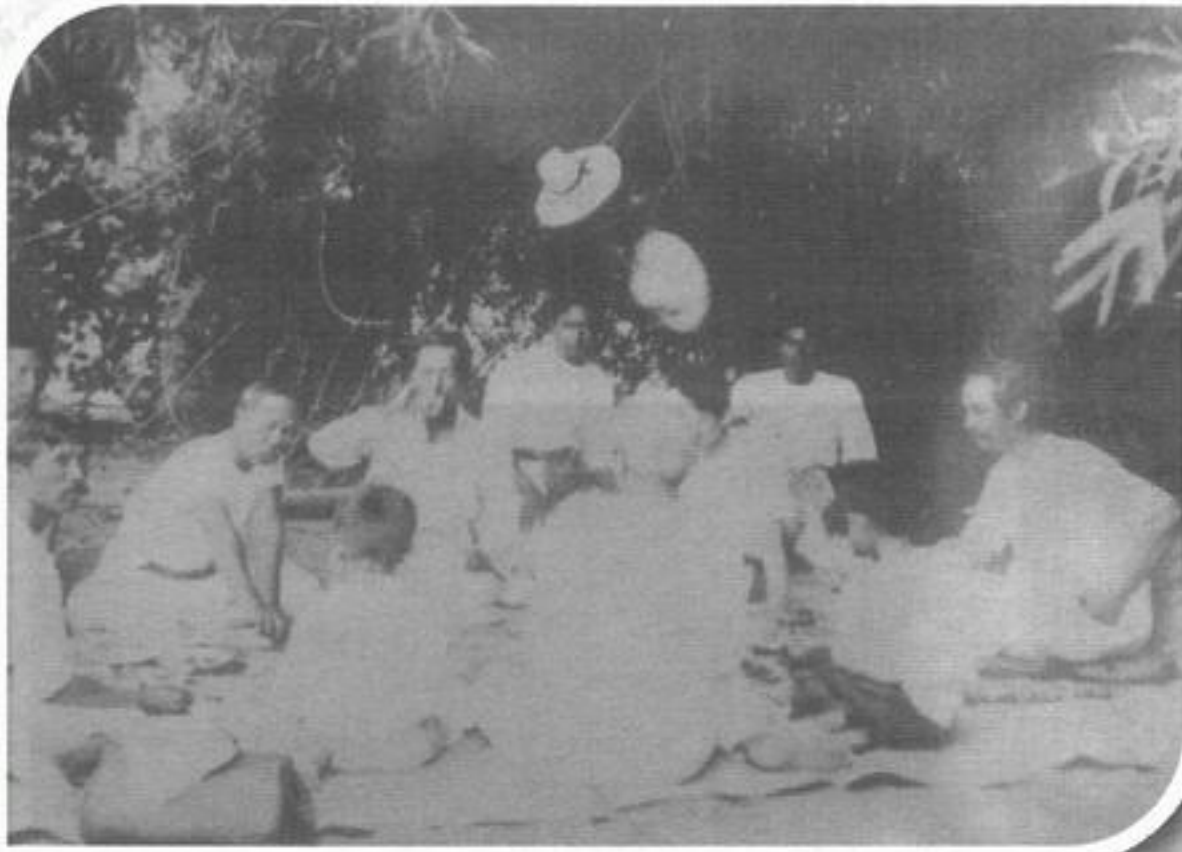

คนผมแดงแห่งเมืองขามู
๑๙ สิงหาคม ๒๔๔๙

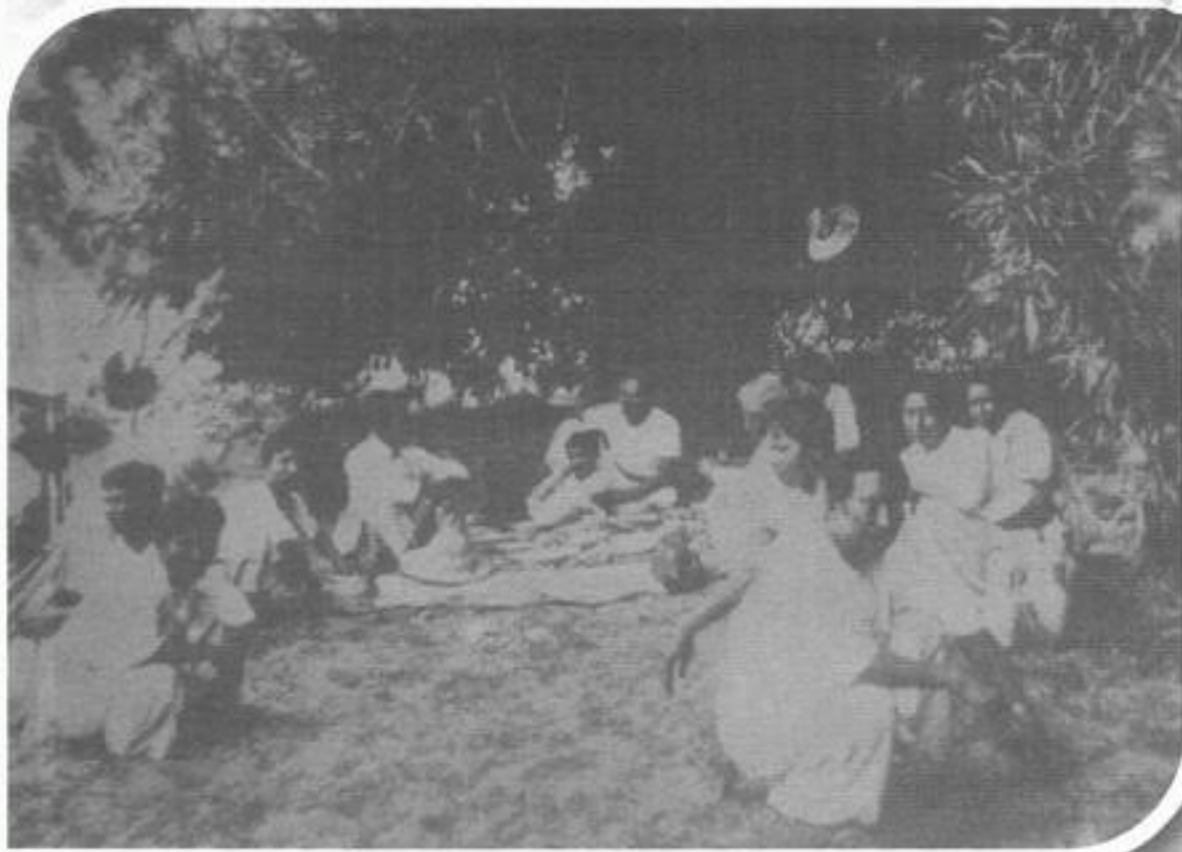

เรือที่ประทับ "เรือหางแมงป่อง"

ทรงพักผ่อนและเสวยพระกระยาหารที่หัวหาดแม่ลาด
๑๙ สิงหาคม ๒๔๕๙

พักผ่อนอย่างเรียบง่ายที่บ้านหาดแม่ลาด
๑๙ สิงหาคม ๒๔๕๙

หม่อมเจ้าทองต๋อ, หม่อมเจ้าไศลทอง และคณะเล่นน้ำกลางลำน้ำปิง

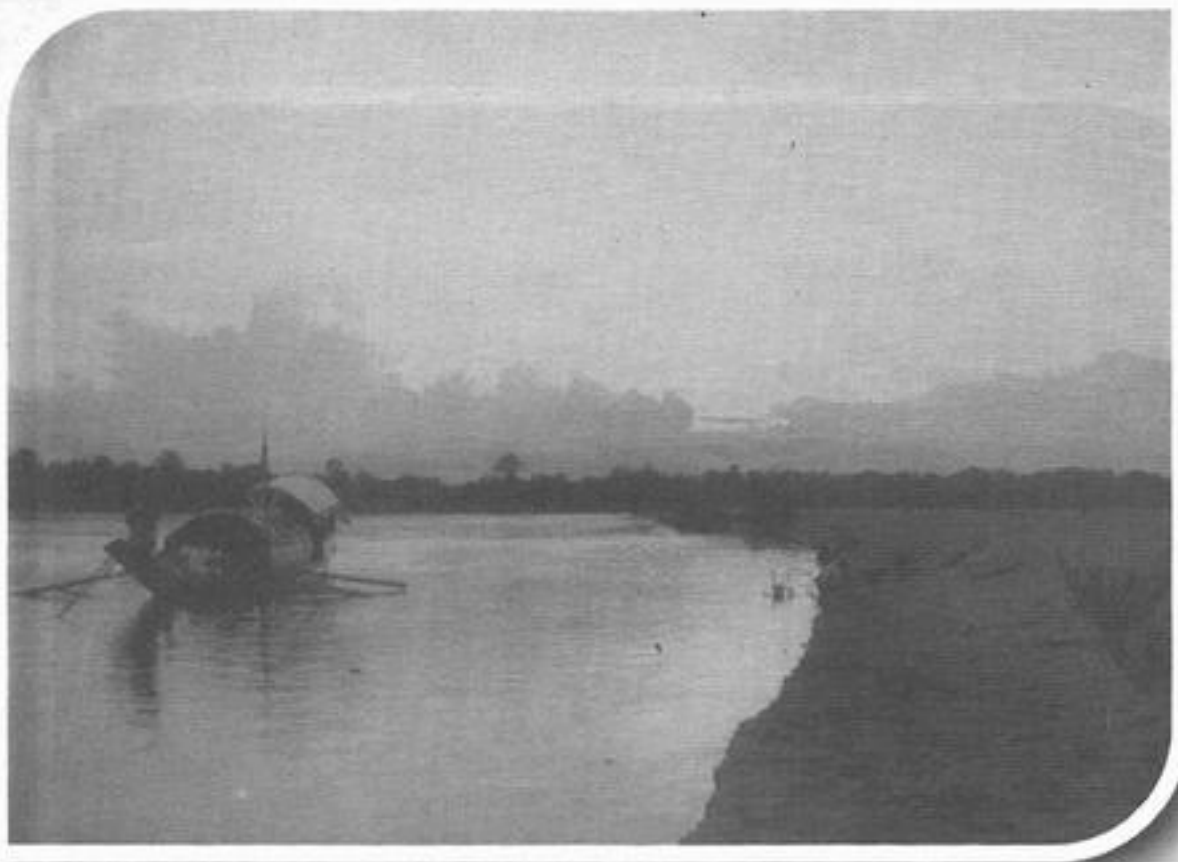
ชาวเรือกำลังหยุดพัก

๒๐ สิงหาคม ๒๔๔๙

".....แล้วลงเรือ มาถึงวังนางรำเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมง เท่านั้น ... พลับพลาตั้งฝั่งตะวันออก ที่นี่เป็น หมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลับพลามาถึงที่นี่เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้ เป็นป่าไป ทั้งนั้น ไม่สักก็มี"

๑. กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
๒. ม.จ.ไศลทอง
๓. พระยาโบราณราชธานินทร์
๔. สมเด็จเจ้าฟ้ายุคลทิคุ้มพร
๕. กรมหลวงสรรพศาสตร์
๖. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
๗. พระยาบุรุษราชพัลลภ

๒๐ สิงหาคม ๒๔๔๙

คั้งน้ำหน้าเมืองกำแพงเพชร

ภาพโดย พระยาภิรมย์ภักดี

๒๑ สิงหาคม ๒๕๕๙

“ทางที่มาวันนี้ตั้งแต่ปลับปลาวังนางร้างมาฝั่งตะวันตก มีบ้านเรือนมาก มีเรือจอดมาก มีทึบเสียง
เล่นด้วยเพราะเป็นท่าเรือสินค้ามาแต่ตอนต่อขึ้นมามีเรือนราย ๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่าจนถึงบ้านโคน”

ชบวนเรือที่วังนางร้าง
๒๑ สิงหาคม ๒๕๕๙

๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

“ที่วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุ
ซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น จอดเรือที่ที่พักร้อนเหนือวังพระธาตุนิดหนึ่ง”

ราษฎรรอเข้าเฝ้าที่เจดีย์
วัดวังพระธาตุ
๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

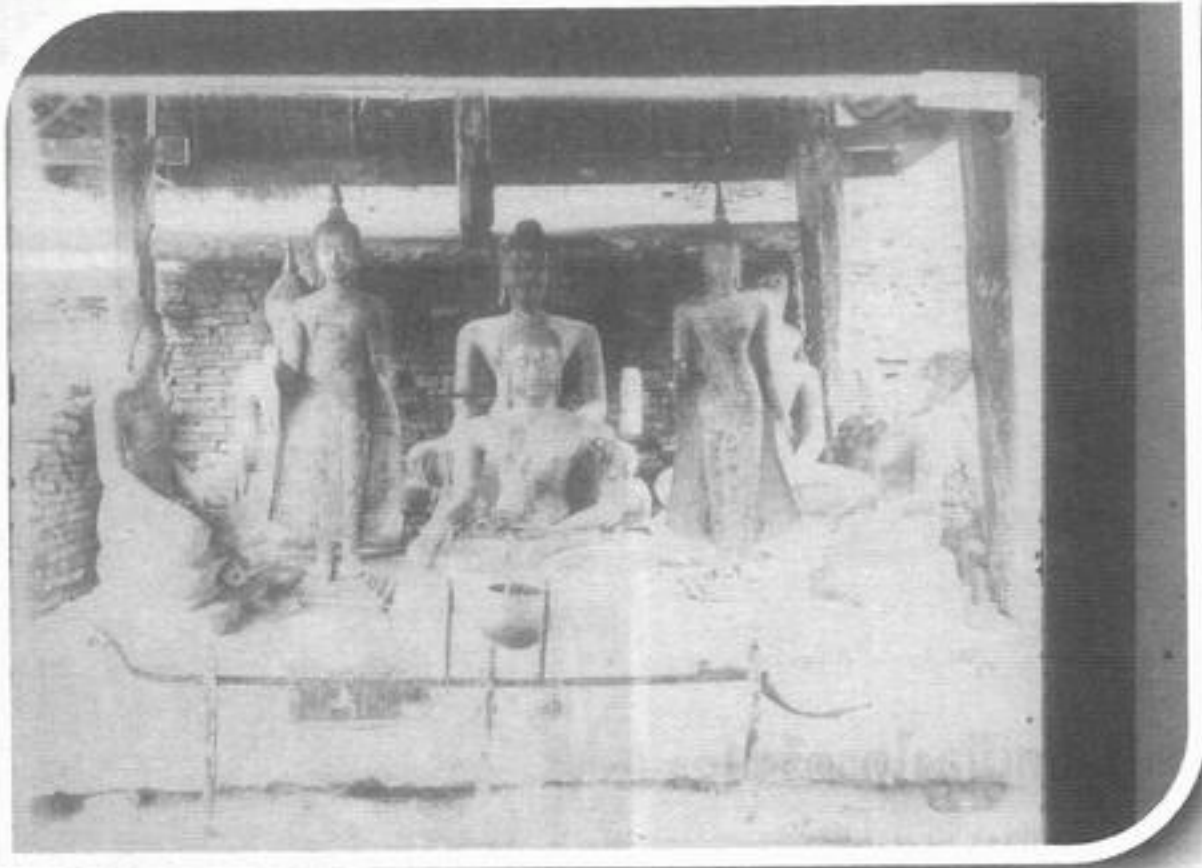

๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....องค์พระเจดีย์ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง
มีรากกระเบื้องรอบวิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชา
อยู่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญ อยู่ทิศ
ตะวันออก.....”

๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

".....เขาปลูกโรงหลังคามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระเจดีย์ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปทั้งนั่งทั้งยืน
หลายองค์ พระพุทธรูปหน้าตาดีแปลกกว่าที่เคยเห็น เป็นช่างได้ทำได้ดีถ่ายรูปที่เหล่านี้ไว้"

พระพุทธรูปที่วังพระธาตุ
๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

“เข้าไปในเมืองหน้อยหนึ่งก็พบโคกเห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกหน้อยหนึ่งเรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอด จะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถางเข้าไปได้แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถางดีกว่าที่ได้ถางมาแต่ก่อน จึงได้พบว่ากว่า ๗ ...”

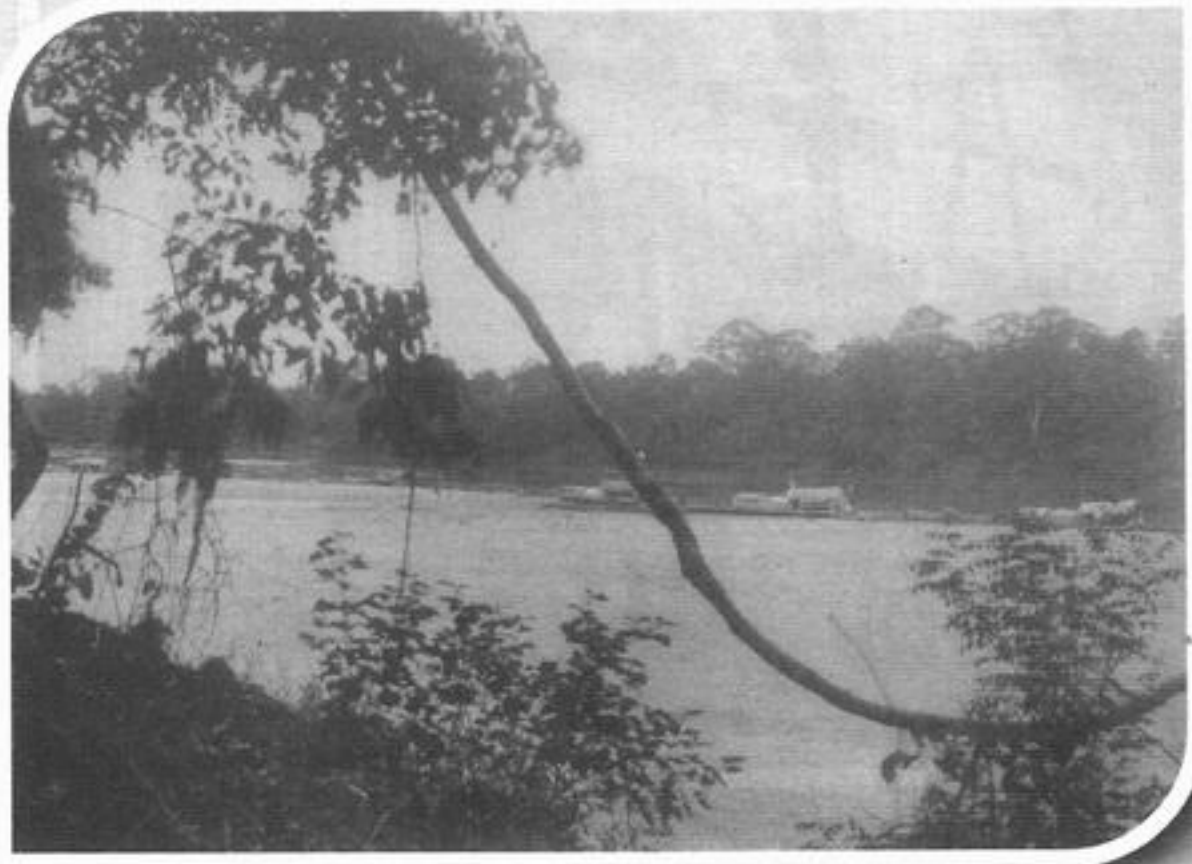
เจดีย์เก่าในเขตเมืองไตรตรึงษ์

๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙

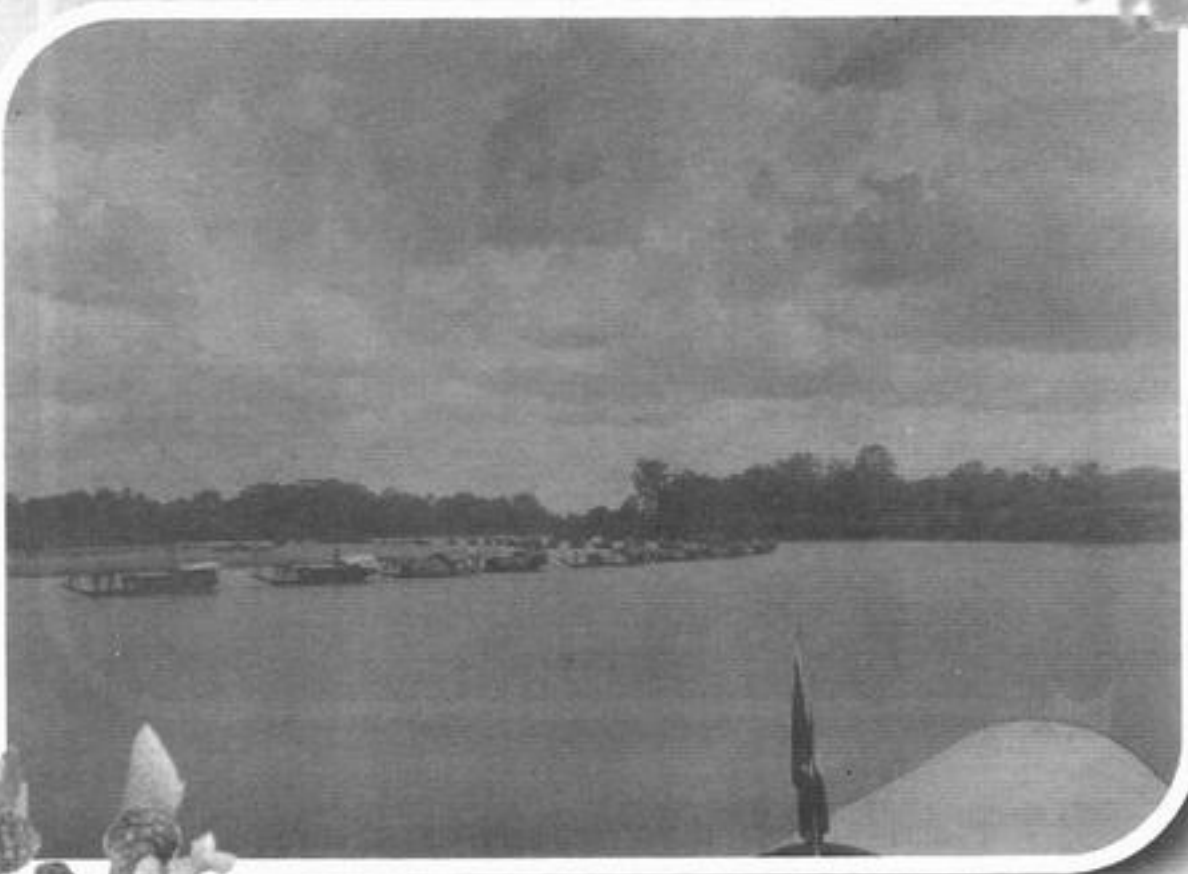
๒๒ สิงหาคม ๒๕๕๙

“.....เดินจากวังพระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือทาง ๒๖ เส้นถึงคูด่านใต้ของเมืองไตรตรังษ์ คูนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ วา ลึกลงเสมอพื้นหาดแต่น้ำแห้งยื่นเข้าไปจนถึงเชิงเทินหลังเมืองไป มีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านด่านใต้.....”

แม่น้ำปิงมองออกมาจากเมืองไตรตรังษ์

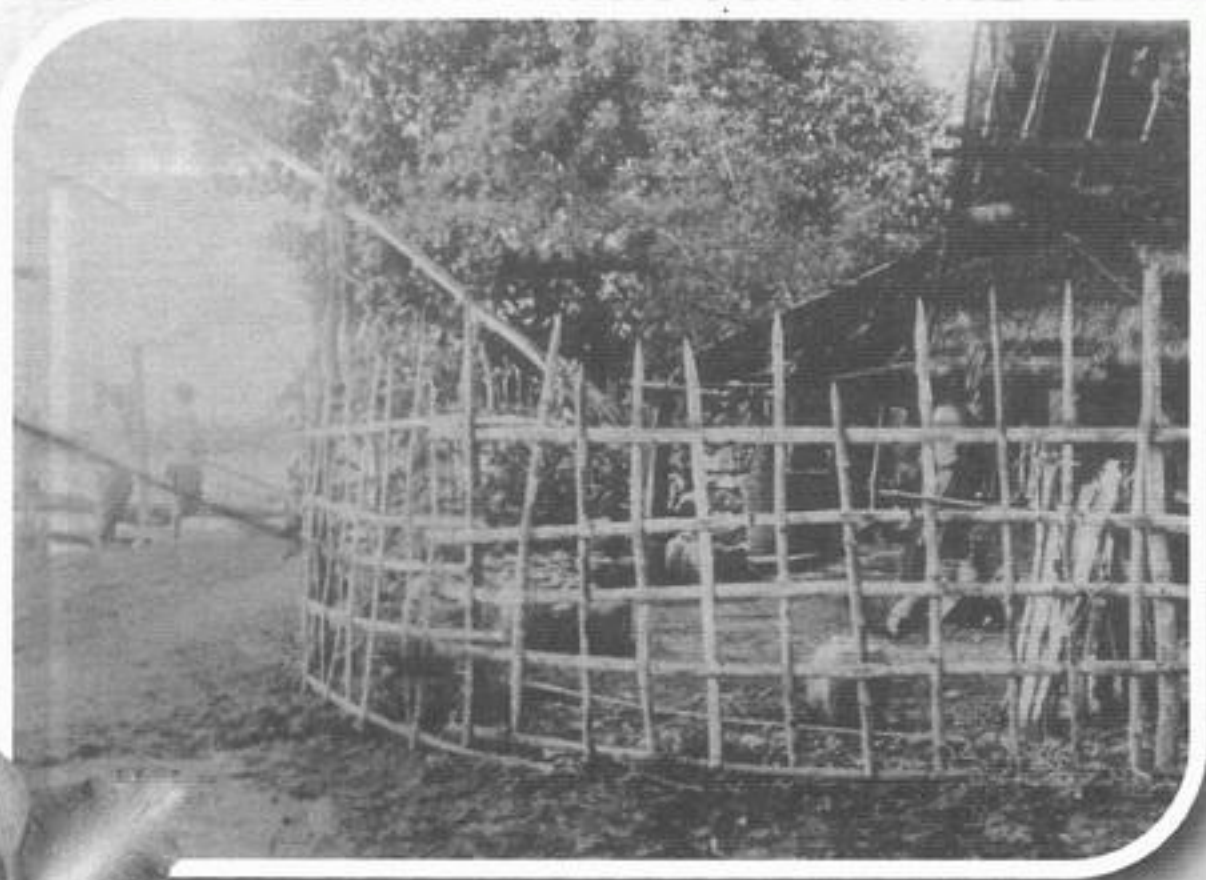
๒๒ สิงหาคม ๒๕๕๙

ขบวนเรือเสด็จล่องไปตามลำน้ำ

เยี่ยมราษฎรถึงเรือนชาน

โรงเหล้าเมืองกำแพงเพชรที่พุทธเจ้าหลวง
ทรงถ่ายรูปไว้ เพื่อให้มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น

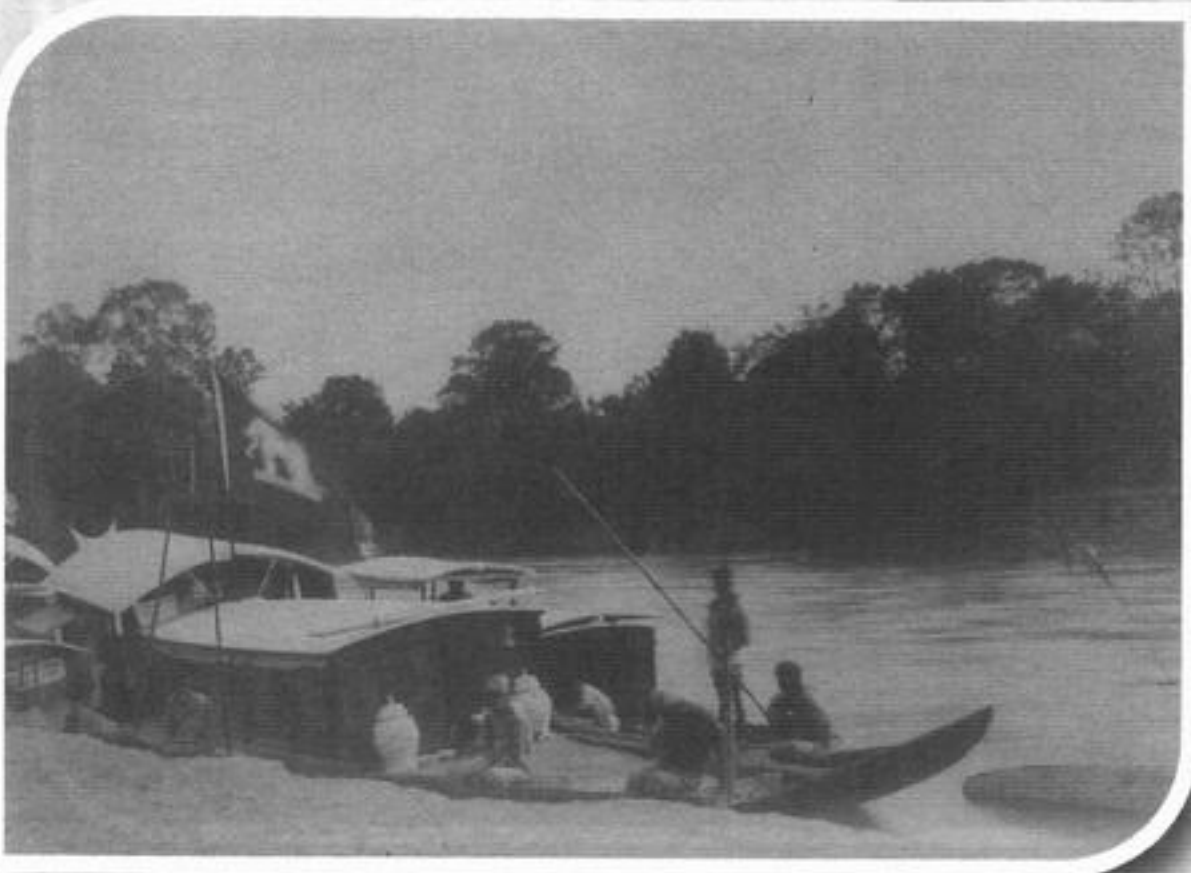
ราษฎรรอเข้าเฝ้าวัดชินางเกา

แนวเมืองโบราณกำแพงเพชร

ล่องเรือเมื่อเวลาใกล้พลบ

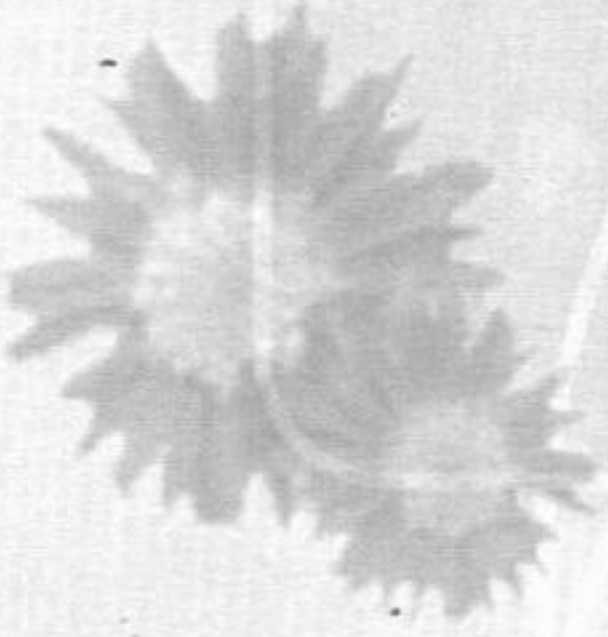

ชบวนเรือเสด็จ

ซากโบราณสถานนเขตเมืองเก่ากำแพงเพชร

เจดีย์ในเมืองเก่ากำแพงเพชร

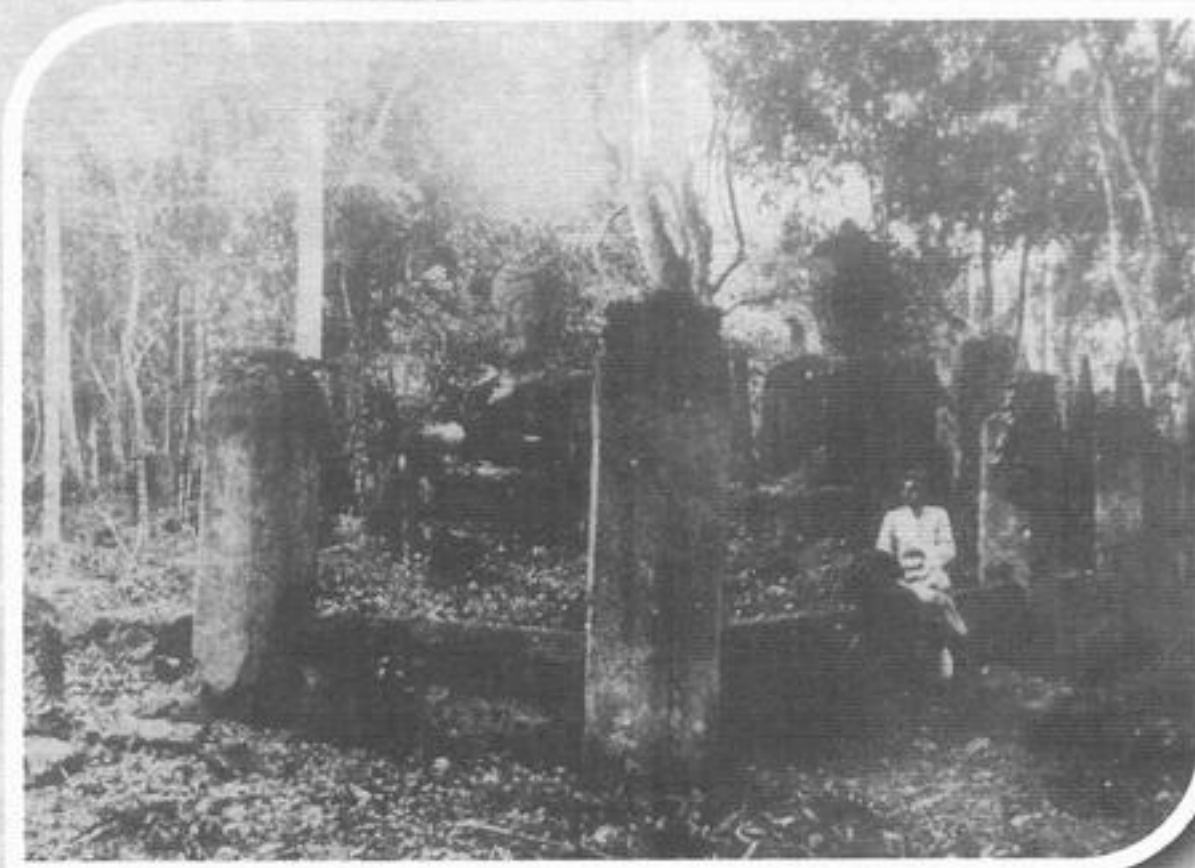

๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๙

“วัดพระแก้ว อยู่ข้างเหนือวังอยู่ใต้ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งท่อนตั้งทับหลังสูงสัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลางๆ ย่านของวัด สิ่งทีก่อสร้างภายในเป็นแลงเป็นพื้น เห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง หย่อมต้นเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาว”

วิหารวัดพระแก้ว
๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๙

วัดพระแก้ว
๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๙

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

"กลับออกจากวังแหวะถ่ายรูปที่วัดอีกหน่อยหนึ่ง แล้วจึงไปเทวสถานเขาเรียกว่า "พระอิศวร" แต่ที่แท้เห็นจะเป็นสถานเดียวรวมกันลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือคงจะเป็นปรางค์ แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคนเยอรมันได้มาลักรูปพระอิศวรที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทโธสวรรย์เดี๋ยวนี้ไปตามกลับมาได้ยังคงเหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาแลพระนารายณ์ ซึ่งเอาเศียรไปเสียแล้ว และเทวรูปเล็กน้อย ฝีมือดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น"

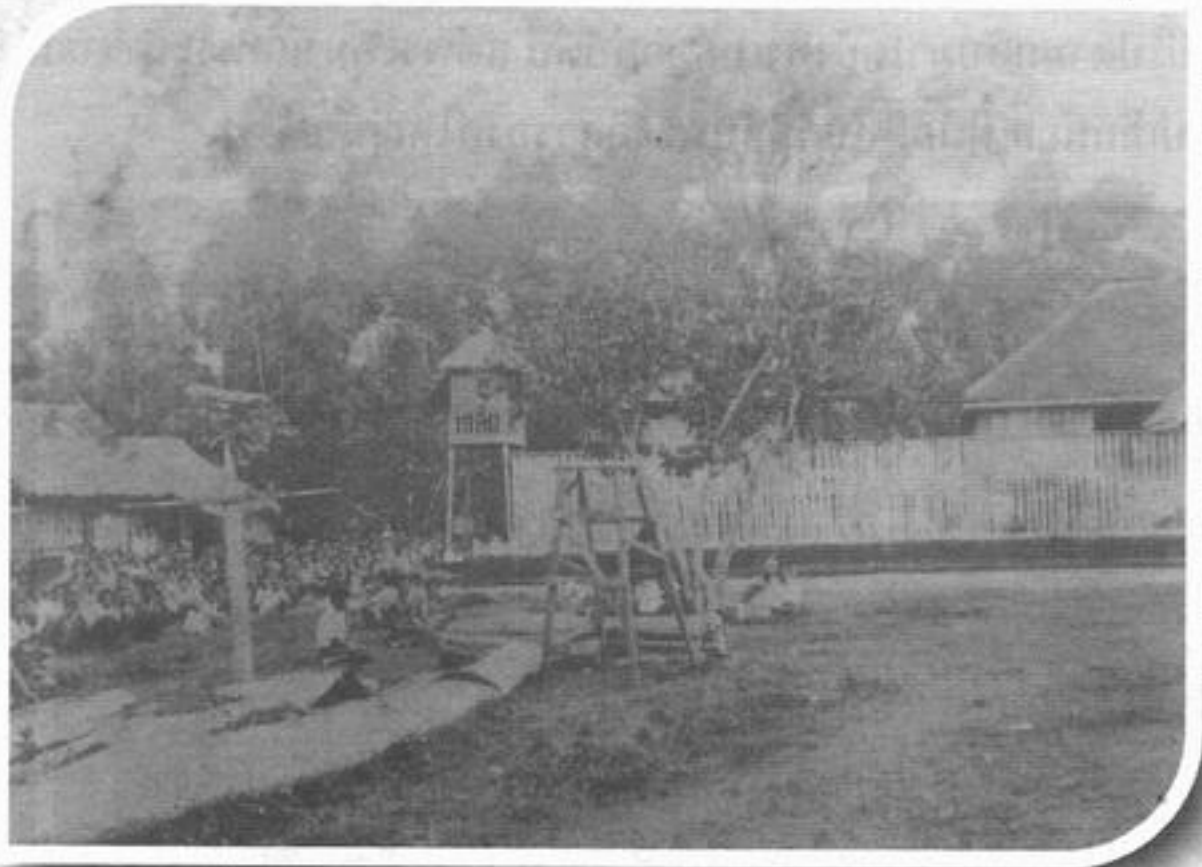

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

"ในวิหารโถงนี้มีพระนอน แล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานชุกชีรอบที่หน้ากระดานและที่บัลลังก์ พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงตัดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเติมภายหลัง เพราะเบียดเสียดกันมาก"

วัดพระแก้ว
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

เรือนจำเมืองกำแพงเพชร

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

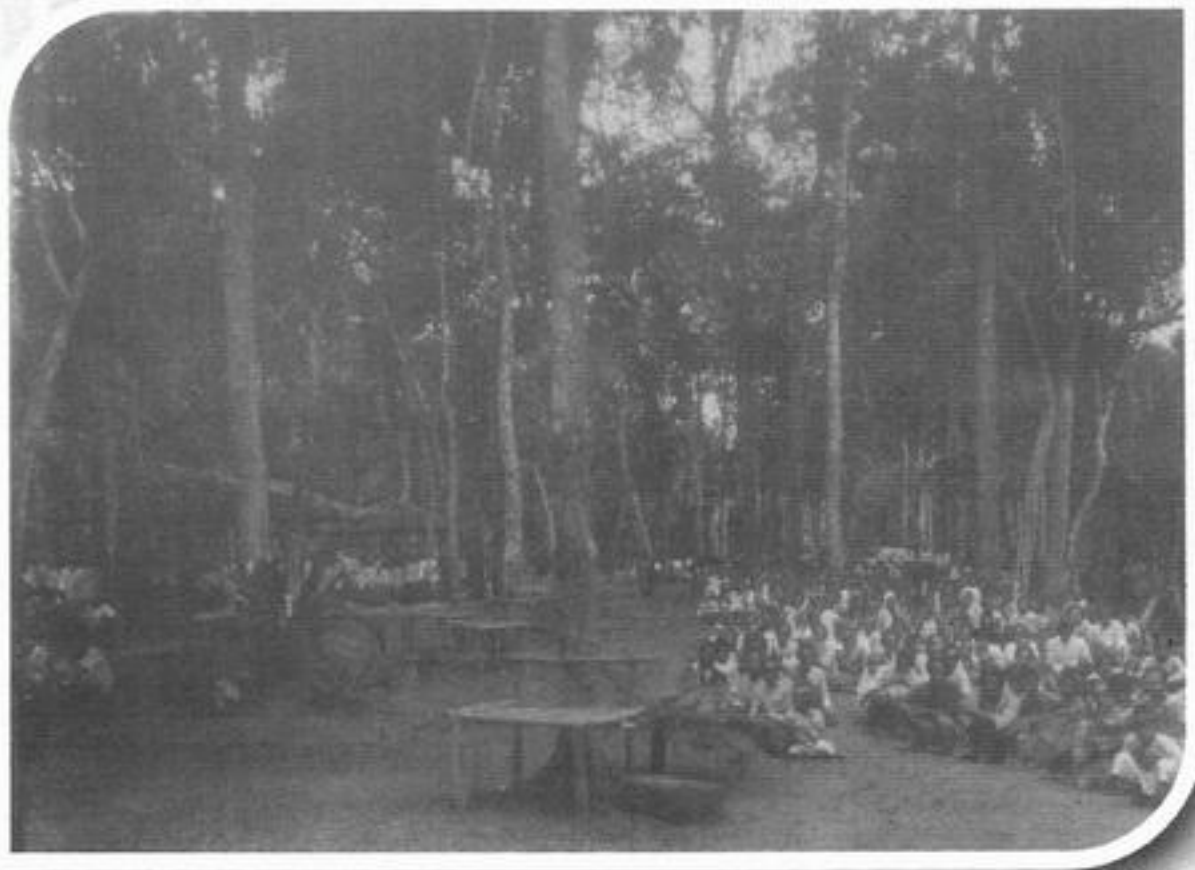
“เขาปลูก พลับพลาและปะรำที่ปักในที่นี้มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและผู้ดี
ในเมืองนี้ทำสำหรับมาเลี้ยงหลายสิบสำหรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปช้างเผือก โผล่จากดิน รูปเสือ
และรูปงู อยู่ที่ต้นไม้ริมพลับพลา”

ศาลาพลับพลาที่ประทับในเขตเมืองเก่า

๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๙

“.....เขาปลูกพลับพลาและประรำที่พักในที่นี้มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก”

ราษฎรชาวกำแพงเพชร มารอรับเสด็จ

๒๓ สิงหาคม ๒๕๕๙

บริเวณในเขตเมืองเก่ากำแพงเพชร
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

ปากเจดีย์รายในเมืองเก่า
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

ราษฎรเข้าเฝ้าบริเวณสระมน กลางเมืองกำแพงเพชร
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

ราษฎรรอเข้าเฝ้าบริเวณพระราชวังเก่า
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

ราษฎรเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าหลวงในบริเวณวัดพระแก้ว
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

“ในวิหารโถงนี้มีพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานซุกซิวรอบที่หน้ากระดานและที่บัลลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ”

วัดพระแก้ว ในเขตเมืองเก่าแพงเพชร

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

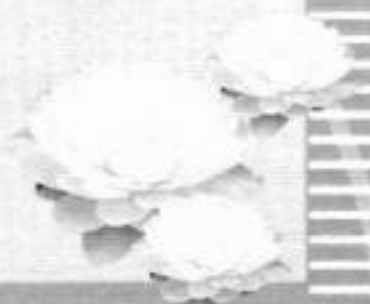
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

“..... ในกลางวังมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอยก่อสร้างเลยเห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนั้น”

สระมนในเขตพระราชวังบริเวณเมืองเก่าแพงเพชร

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....และได้ถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร ซึ่งได้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมดหน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่า เมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้น เขาให้ถือกระเช้าหมากคอยแจกเลี้ยงคือ หวีตบุตรหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโพสถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คน ชื่อประคอง ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รัวลูกพระพล อายุ ๑๗ ปี พิง ลูกพระยารามณรงค์ อายุ ๑๖”

๔ สาวงามที่ได้ถ่ายรูปและถือกระเช้าหมากคอยแจกเลี้ยง
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

“..... หวีต บุตรหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโพสถ่ายรูปจึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว”

แม่หวีต สาวงามเมืองกำแพงเพชร
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

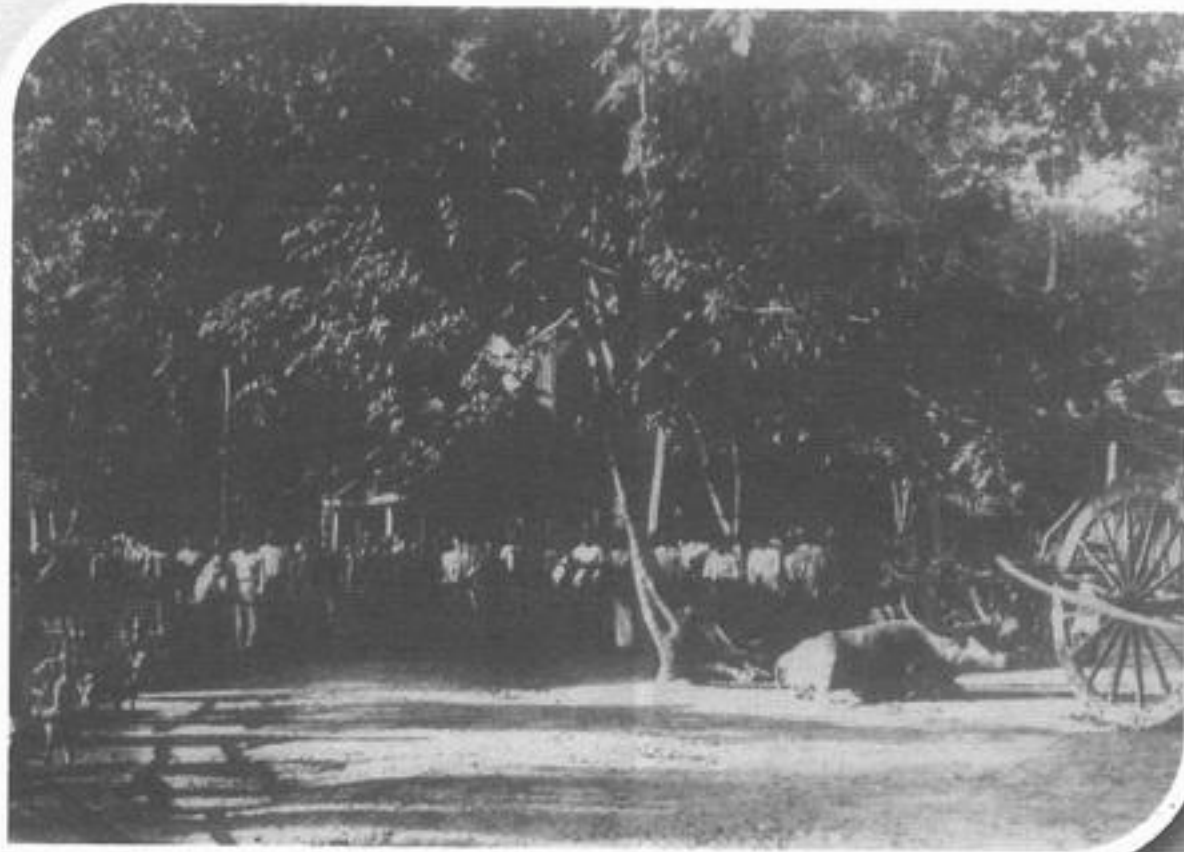

ครอบครัว พระวิเชียรปราการ
เจ้าเมืองกำแพงเพชร
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

คนงามทั้ง ๔ ของเมืองกำแพงเพชร
หัตถ์บุตรหลวงพิพิธอภัย
ประคองบุตรหลวงพิพิธอภัย
ริ้วลูกพระพล
ฟิงลูกพระยารามณรงค์
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

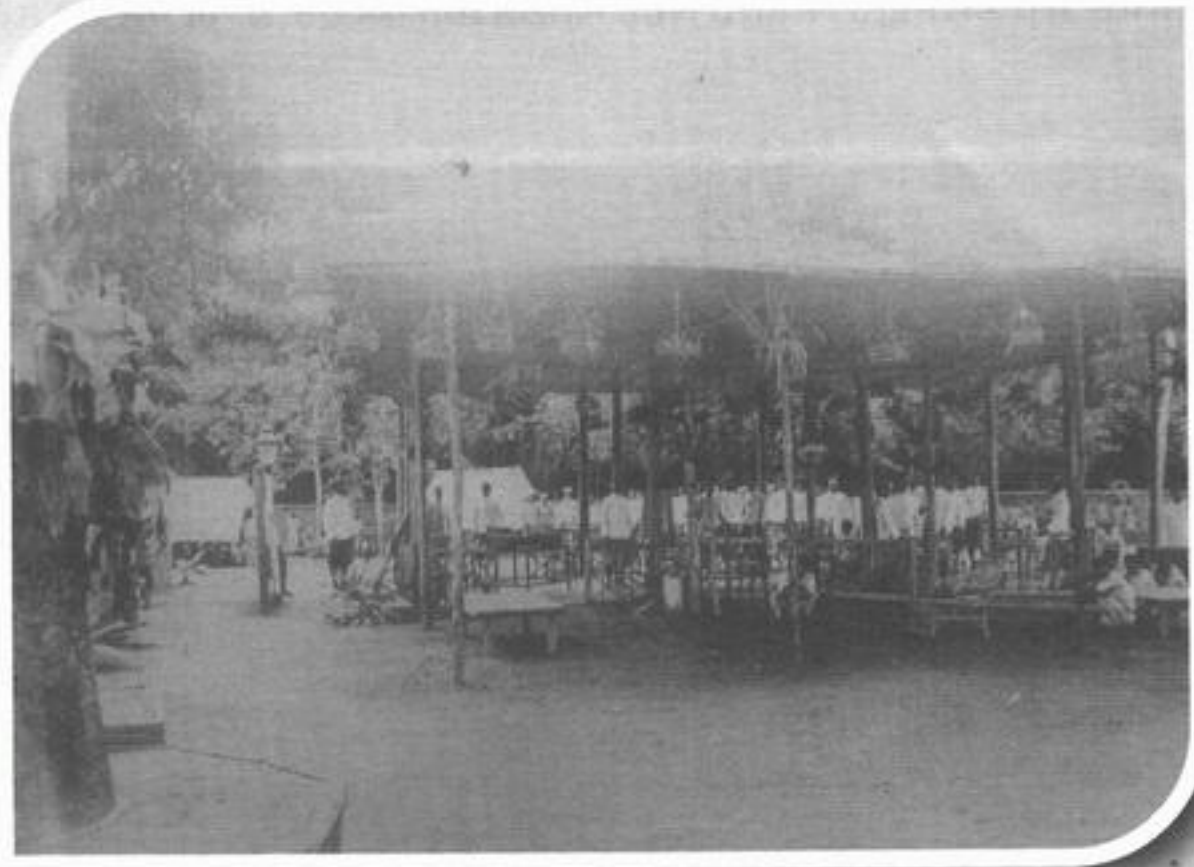

ราษฎรอรับเสด็จ

เหล่าข้าราชการเตรียมการรับเสด็จที่เมืองกำแพงเพชร

พลับพลาที่ประทับ
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

โบราณสถานในเขตเมืองกำแพงเพชร
๒๔ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๙

“วันที่ ๒๔ วันนี้ขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนมาถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตก แต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้างอย่างก่อด้วยกำมะลอ ๒-๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูต้นซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้”

ราษฎรรอเข้าเผ่าบริเวณประตูต้น
๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๙

๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๙

“.....เดินเลียบตามกำแพงต่อไปจนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้ว เมื่อวานนี้นั้นเป็น
 สดทางที่ได้ไปแล้ว จึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็นทิศตะวันตกอยู่นั่นเองมีป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อเป็น
 ป้อม 3 เหลี่ยม เหมือนกับป้อมอื่น ๆ ฝีมือวิเศษทร ใกล้เคียงนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอิน
 เจ้าจัน ในระยะแต่่นี้ไปก็มีกำแพงยังที่ต้อยหลายตอน”

แนวกำแพงเมืองกำแพงเพชร

๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๙

๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๙

“.....เมื่อถึงด้านตะวันออก เริ่มต้นเป็นประตูฝ้ออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงป้อม
 ซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อว่าป้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือ เขาถือว่าเป็นป้อมสำคัญ”

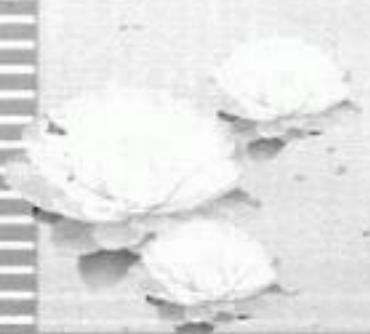
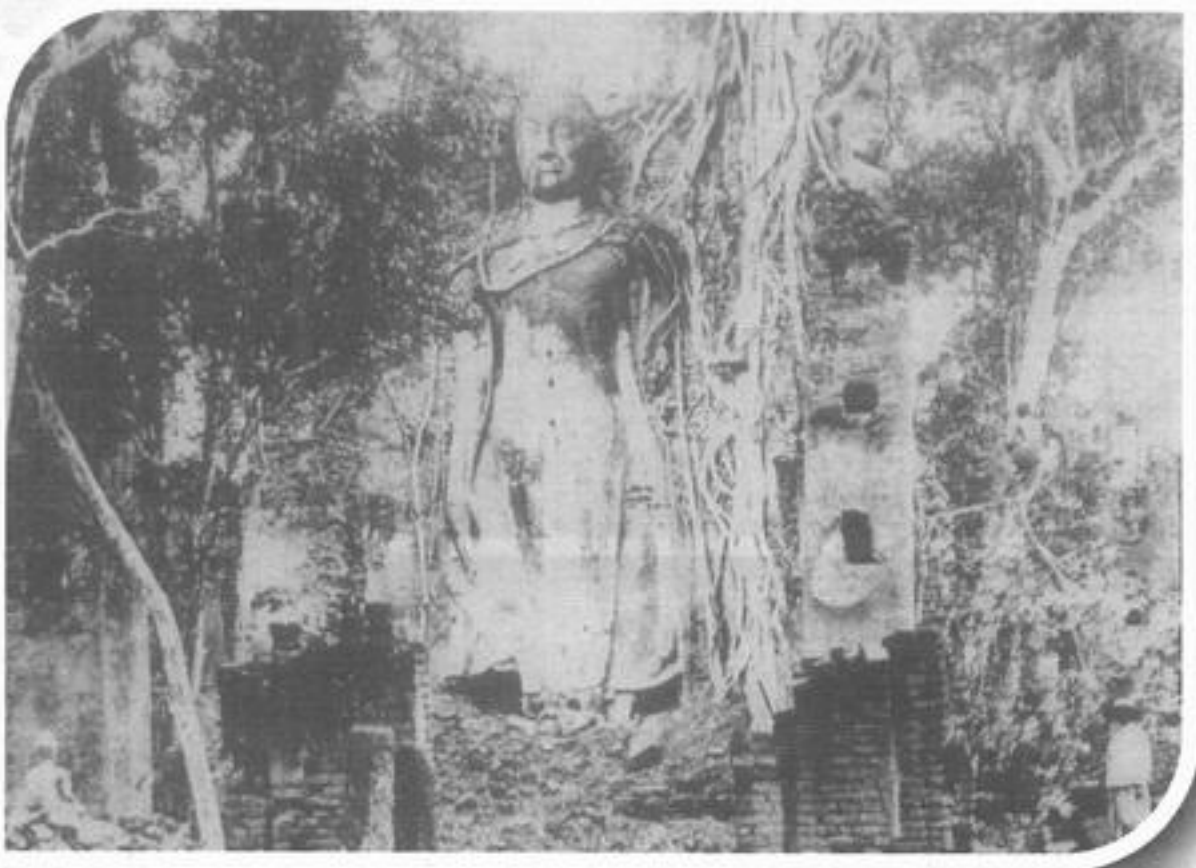

ป้อมเพชร

๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๙

๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๙

“เมื่อพ้นวัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขาตั้งชื่อไว้ว่า วัดพระยืน มีสะพานข้ามคู เสาลั่นแต่ศิลาแลงทั้งนั้น
 วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย
 ชั้นกลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจัตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน मुखหน้าเป็นพระเดิน मुखหลังเป็นพระยืน
 मुखซ้ายเป็นพระนอน मुखขวาเป็นพระนั่ง ที่มุมบันเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไร
 น่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐาน
 คงเป็นพระกำแพง....”

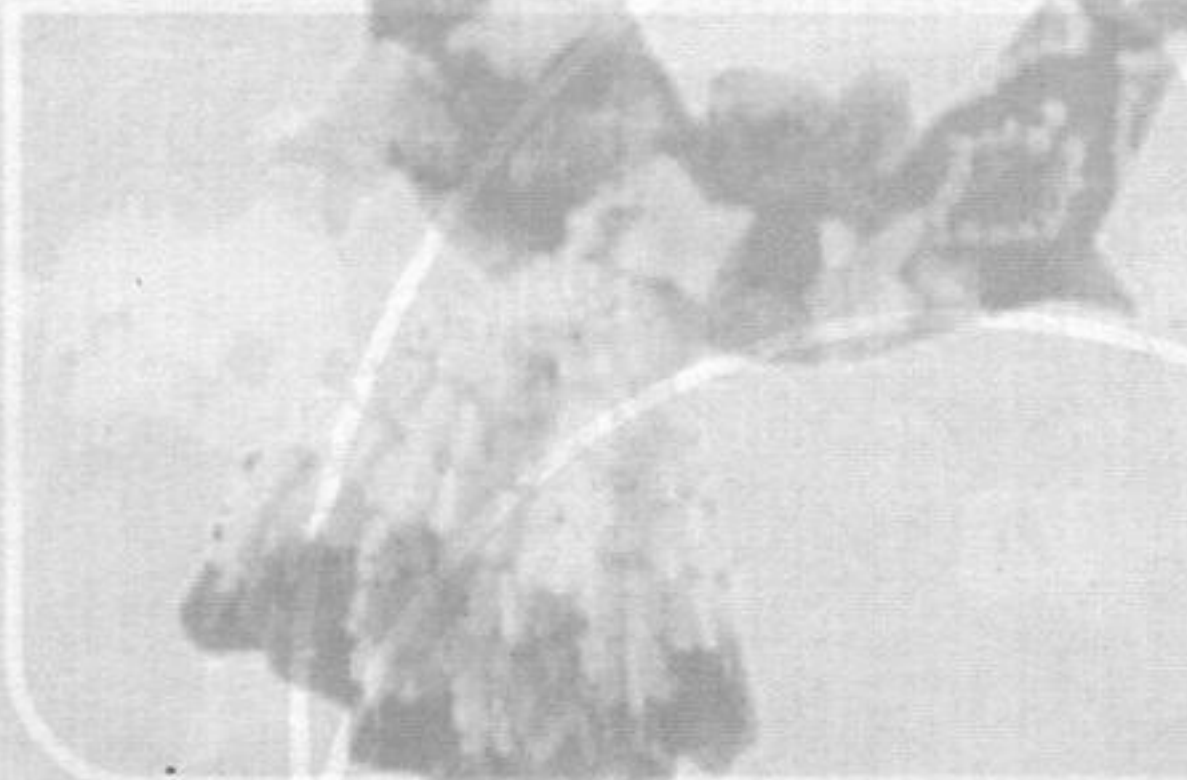
๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๙

“คลองสวนหมากนี้ตามลัทธิเก่า ถือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่องต้องเมินหน้าไปเสียข้างฝั่งตะวันออก
 เพียงแต่แลดูก็จับใจ ความจริงนั้นเป็นที่มีใช้ชุมจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงินไม่เป็น
 เครื่องห้ามกันให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แสงพอกะเหรียงซึ่งเรียกว่า พญาตะกำพีพะโป้มาทำป่าไม้ราษฎร
 ซึ่งอยู่ฟากตะวันออกพลอยข้ามไปหากิน มีบ้านเรือนคนมากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อมไป”

ราษฎรและข้าราชการรอเข้าเฝ้าที่คลองสวนหมากหน้าบ้านพะโป้

๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๙

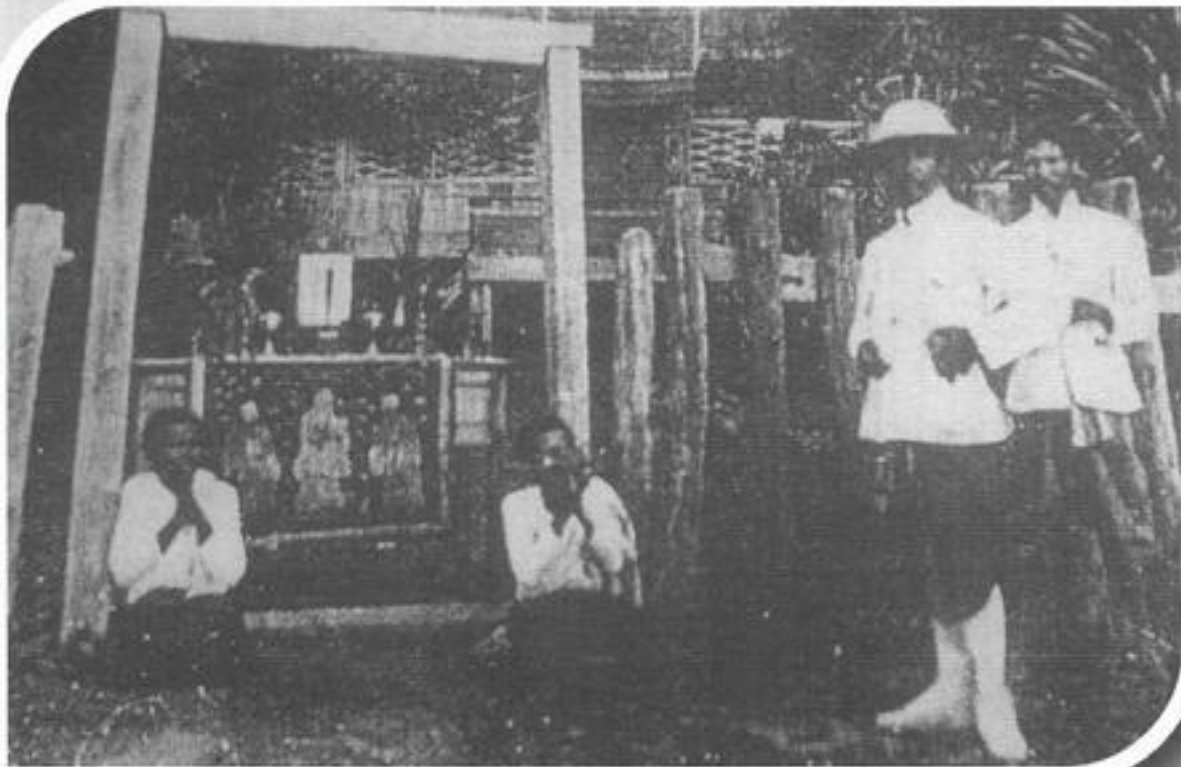

พะโป้กับแม่ทองย้อย

๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

“วันที่ ๒๕ วันนี้ตื่นสาย เพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกช้า ๔ โมงจึงได้ลงเรือเหลืองข้ามฟากไปฝั่งตะวันตก ยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุ เลยไปคลองสวนหมากต้องขึ้นไปไกลอยู่หน่อย ในคลองนี้น้ำไม่ไหลเชี่ยวแต่น้ำใส เพราะเป็นลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือ แต่ต้นทางที่จะเข้าไปเรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไปตามลำคลอง ๓ วัน จึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมมาก เขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึงป่าไม้นี้ พะโป้กระเหรียงในบังคับอังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นคนไทยชื่ออ้าแดงทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอ้าแดงไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกัน ในที่นั้น ไปขึ้นถ่ายรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้”

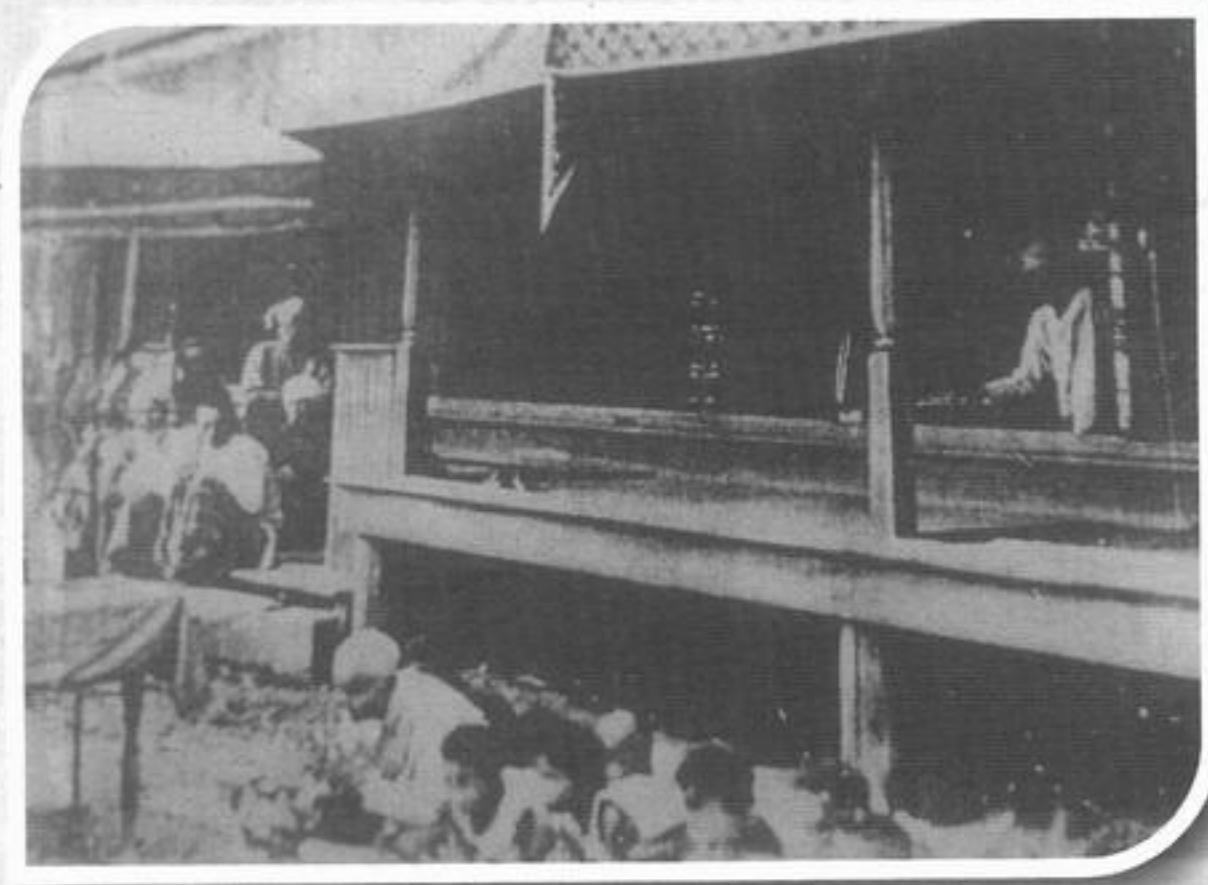

พระพุทธรเจ้าหลวงเสด็จบ้านผู้ใหญ่วัน อ้าแดงไท

๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

รำวงที่ ลานบ้านห้างริมคลองสวนหมาก

รับเสด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่บ้านพะโป้
๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

พระยารามณรงค์สงคราม และคุณหญิงกระจับ

บ้านท่าริมคลองสวนหมาก

พะโป้พ่อค้าไม้ชาวกระเหรี่ยงในบังคับของอังกฤษ

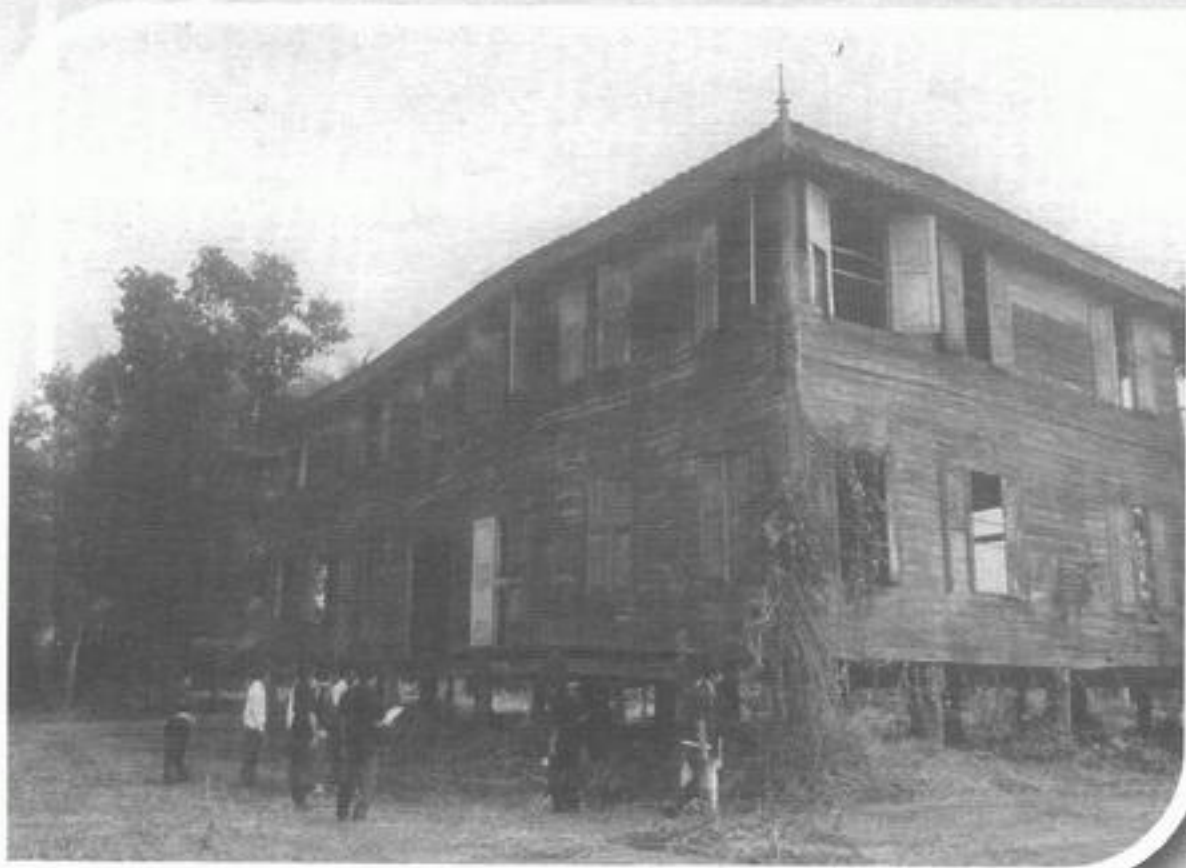
คลองแม่พล้อ แยกคลองสวนหมาก
ที่ทรงบันทึกไว้ในการเสด็จประพาสต้น

ช้างทำไม้

ในสมัยพระพุทธเจ้าหลวง คลองสวนหมาก นครชุม มีการทำไม้
โดยใช้ช้างชักลากซุงลงคลองจำนวนมาก ทำเป็นแพ ล่องไปขายปากน้ำโพ

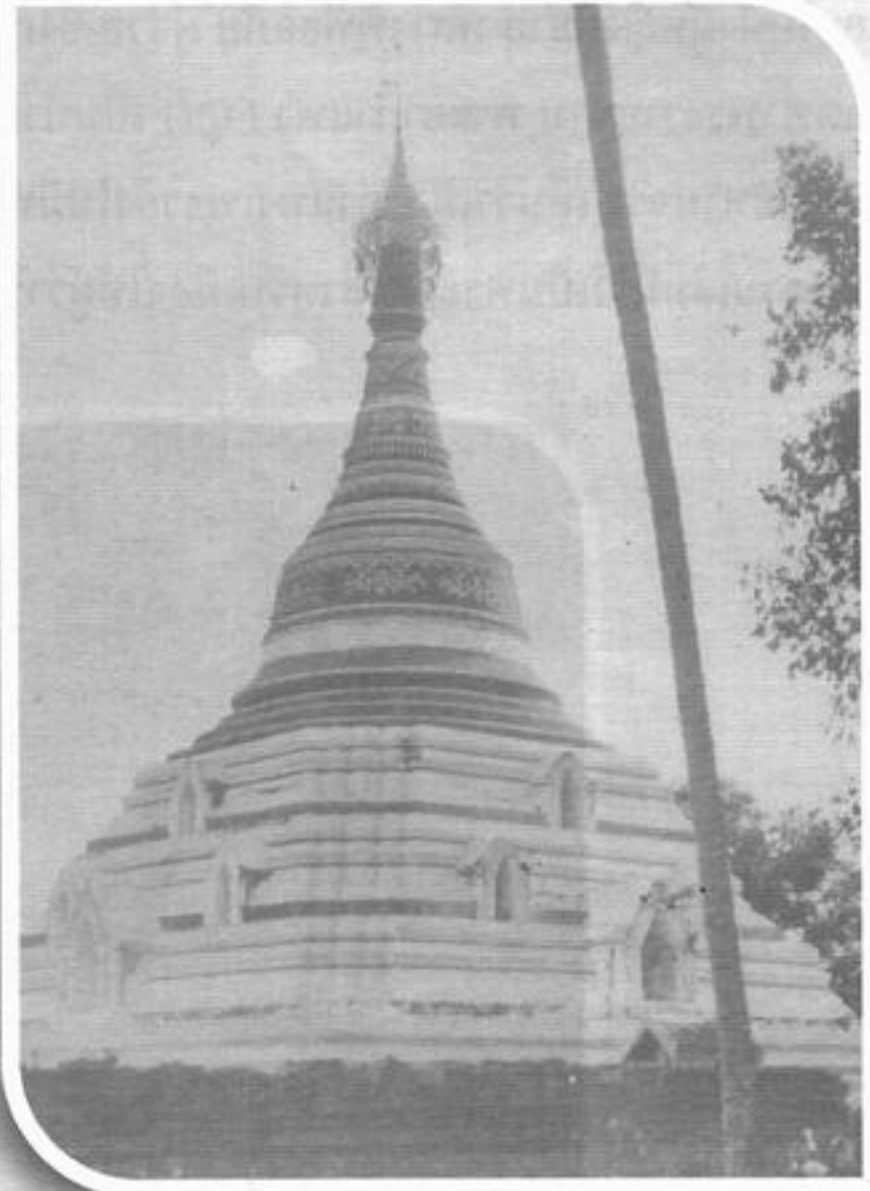

บ้านห้างในอดีต เป็นที่ทำการ ทำไม้ในสมัยพะโป้

๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

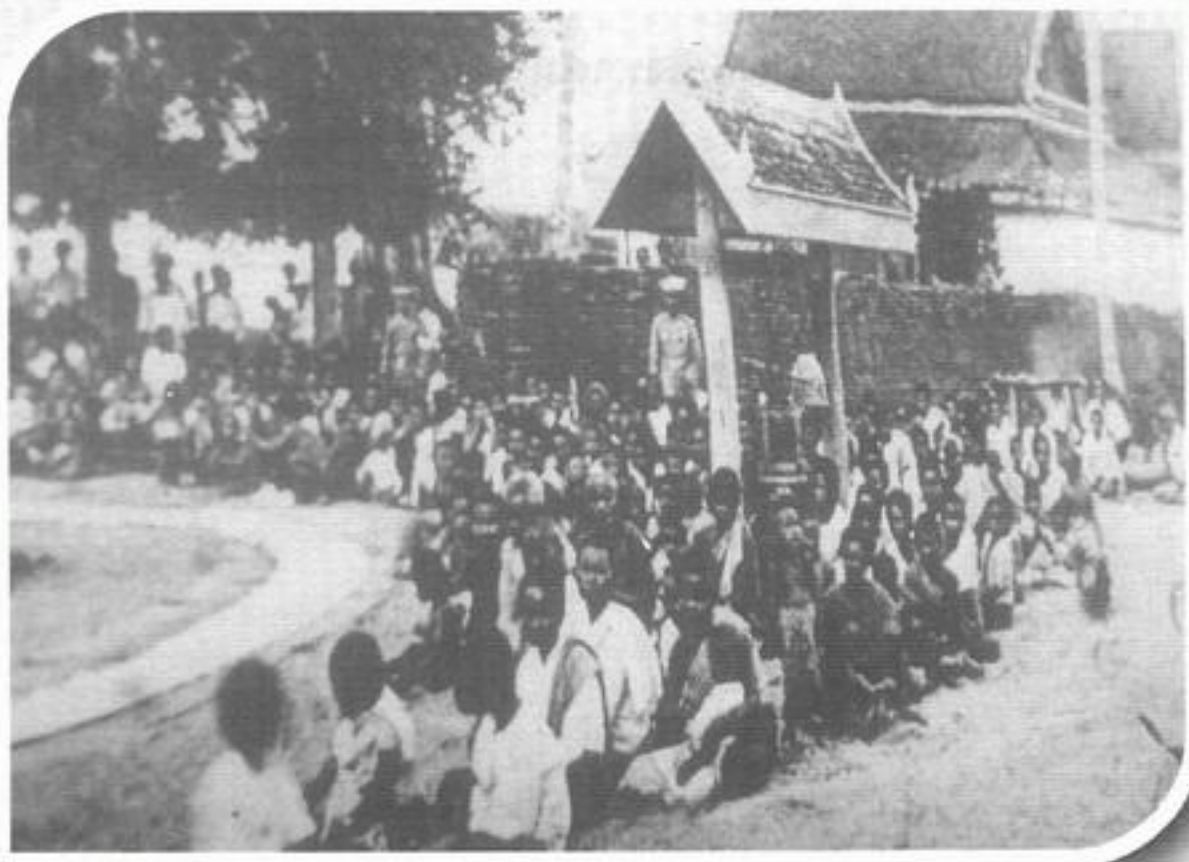
".....กินข้าวแล้วล่องลงมาขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่งแต่เดิมเป็นเจดีย์อย่างเดียวกับที่วังพระธาตุ ใหญ่องค์ ๑ ย่อม ๒ องค์ พญาตะกำสร้างรวม ๓ องค์ เป็นองค์เดียวแปลงรูปเป็นเจดีย์มอญ แต่ยังไม่แล้วเสร็จพญาตะกำตาย พระโปจึงได้มา ปฏิสังขรณ์ต่อได้ยกฉัตรยอดซึ่งมาทำแต่เมือง มะหม่งพืงแล้ว แต่ฐานชุกชียังถือปูนไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทาสีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูในน้ำ งามดี"

วัดพระบรมธาตุนครชุม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙
๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙

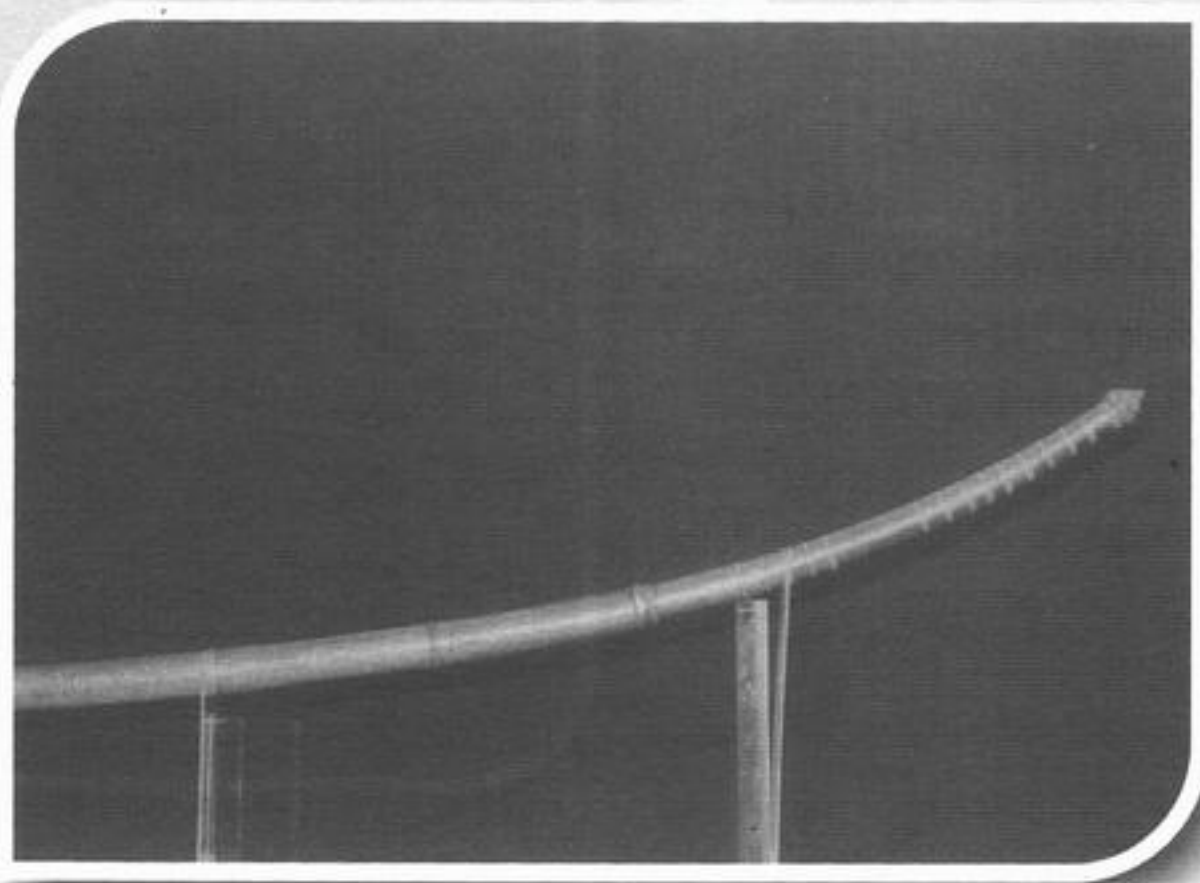
".....มีพระครูอยู่ในวัดเป็นเจ้าคณะรองรูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่อีก พวกหนึ่ง เป็น ๒ พวก ออกจะลอยกันมีโรงเรียนอยู่ในหมู่กุฎี มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก"

ชาวลองสวนหมากกรอรับเสด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่วัดพระบรมธาตุนครชุม

๒๖ สิงหาคม ๒๕๕๙

"วันที่ ๒๖ หมายถึงยังไม่ตื่น แต่หมาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ กินข้าวแล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดู และรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธอภัย ผู้ช่วย ซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทอง ซึ่งพระพุทธยอดฟ้าพระราชทาน พระยากำแพง (นุช) เป็นบ่าเหน็จ เมื่อไปทัพแขก พิศเคราะห์ดูก็เห็นจะเป็นดาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองเช่นแควใหญ่ ไม่ได้เตรียมมา จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมืองให้ผูว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี"

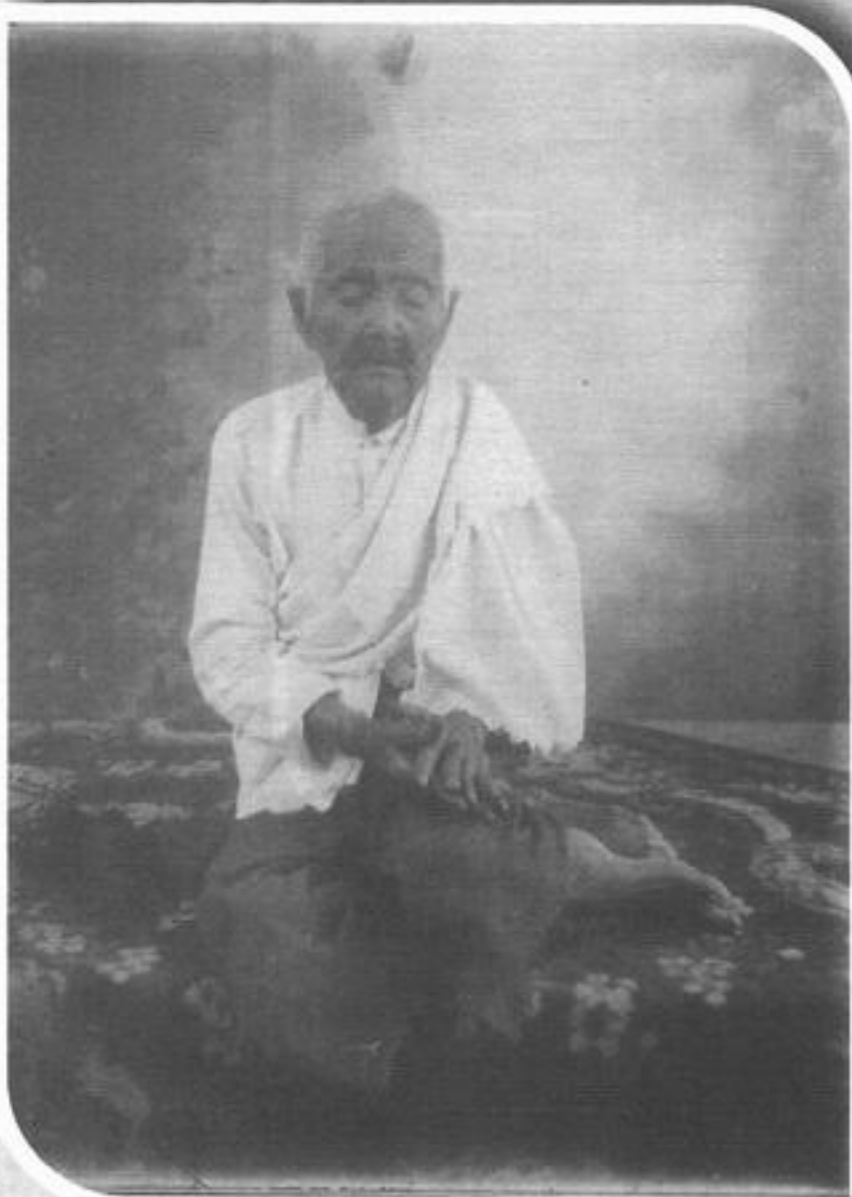
ดาบพระราชทานประจำเมืองกำแพงเพชร

๒๖ สิงหาคม ๒๕๕๙

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

"..... แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงเพชรที่มาหา ตั้งต้นคือท่านผู้หญิงทรัพย์ ภรรยา พระยากำแพงเพชร (เกิด) อายุ ๙๓ ปิจอ เห็นจะเป็นปิจอ ฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบาย แจ่มใส พุดจาไม่หลง เดินได้เป็นต้น"

คุณหญิงทรัพย์ ภรรยาพระยากำแพงเพชร
(เกิด) อายุ ๙๓ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙
๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

๕ ชั่วคน

ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนี้กันออกเสียบ้าง ด้วยมาไม่ครบหมดด้วยกัน
ลูก หลาน เหลน โหลน ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

“.....ท่านผู้หญิงทรัพย์ ผึ้ง ภรรยาพระพล ภู่ หลานหญิงชื่อหลาน เป็นภรรยาหลวงแพ่ง อายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อเพื่อน เป็นภรรยาพระพลอายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน ภรรยาหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๔๕ ปี หลานชายหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๔๔ ปี”

จากซ้ายไปขวา ยายภู่ คุณหญิงทรัพย์, ยายผึ้ง ยายหลาน , ยายเพื่อน ยายพัน และหลวงพิพิธภักย์
๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

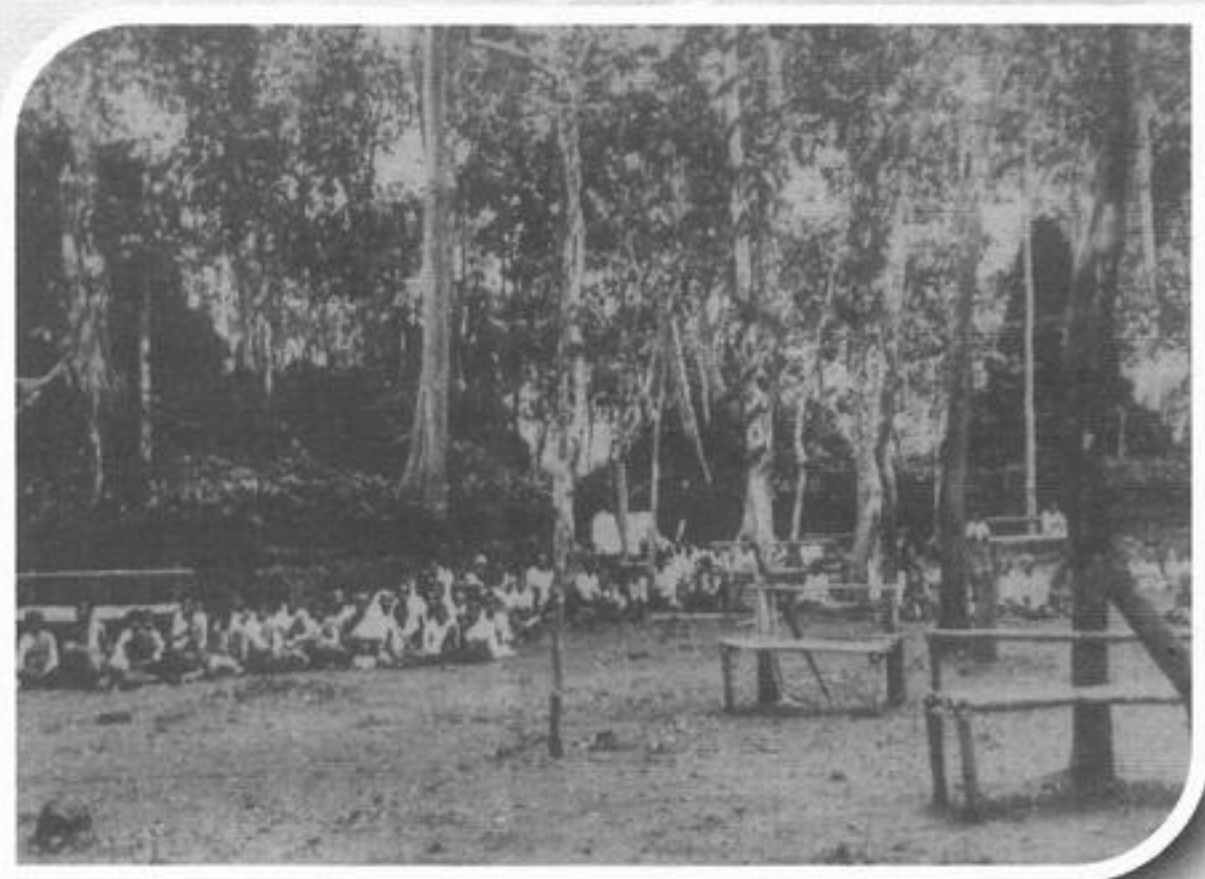
“.....ถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงเพชรที่มาหา ตั้งต้นคืนท่านผู้หญิงทรัพย์ ภรรยาพระกำแพง (เกิด) อายุ ๙๓ ปีจ้อ กลับลูกที่มา ๒ คน คือชื่อผึ้งภรรยาพระพล (เหลียม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้ายชื่อ ภู่ เคยไปทำราชการในวังครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์ (หรุ่น) อายุ ๖๔ ปี”

ท่านผู้หญิงทรัพย์ (กลาง) อายุ ๙๓ ปี ถ่ายพร้อมกับ
บุตรชื่อผึ้ง (ขวา) อายุ ๗๓ และบุตรคนสุดท้ายชื่อภู่ อายุ ๖๔ ปี
๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

".....ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดว่าเป็นที่มีไข้เจ็บชุม ถึงถามชาวเมืองนั้นเองก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าไข้ไม่ชุมและไม่ร้าย แต่ได้พบคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรมการคร่ำ ๆ อายุ ๗๐-๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก ถ้าจะหาหรือพวกกำแพงจริง คงบอกว่า พระพิมพ์ ป้องกัน ด้วยนับถือกันมาก"

ราษฎรรอเข้าเฝ้าที่วัดในเขตเมืองเก่ากำแพงเพชร
๒๔ สิงหาคม ๒๔๔๙

ชาวกำแพงเพชรรอเข้าเฝ้าบริเวณเขตเมือง

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

“ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นท่าหน้าวัดเสด็จเพื่อจะถ่ายรูปวัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จารึก
บอกเรื่องพระพิมพ์ แต่ครั้งจารึกนั้นได้นำไปกรุงเทพฯเสียแล้ว

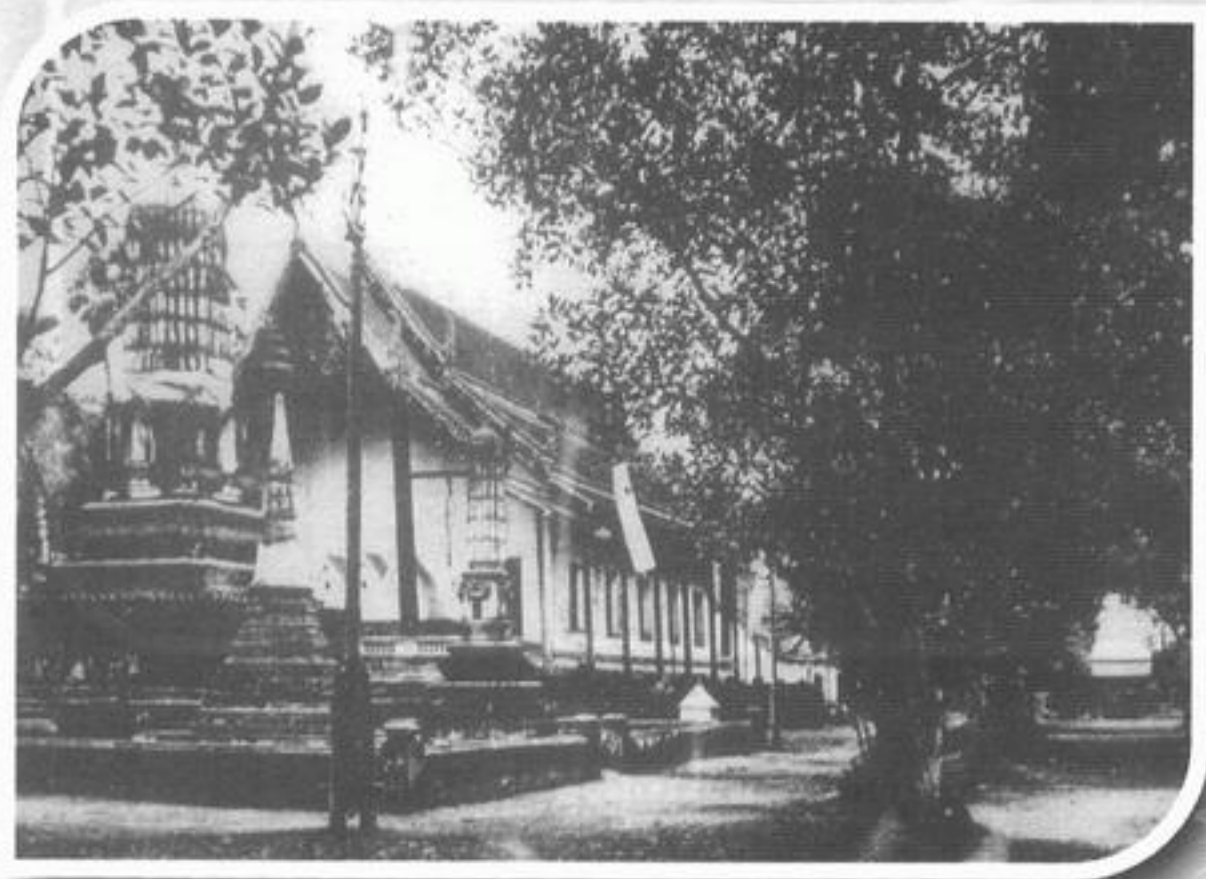
ราษฎรรอเข้าเฝ้า ณ
ศาลาลังเก่า วัดเสด็จ
๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙
“...แล้วจึงเดินไปวัดคูยาง ซึ่งเป็นที่พระครู
เจ้าคณะอยู่ ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งาม
มากได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนน “ราชดำเนิน”

“วัดคูยางนี้มีลำคูกว้างประมาณ ๖ วาหรือ
๘ วาน้ำขัง หอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่
ต่อข้ามคูเข้าไปถึงบริเวณพระอุโบสถ ทางที่เข้า
เป็นทิศตะวันตก ด้านหลังหันหน้าออกทางทุ่ง
มีพระอุโบสถย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง
ก่อด้วยแลง แต่เสริมอิฐถือปูนหลังคา เห็นจะ
ผิดรูปเต็มแบนไป หลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น
อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็น
พระปรารักษ์”

หอไตรวัดคูยาง

๒๖ สิงหาคม ๒๔๔๙

“แะกินที่ปลับปลาปากอ่าง ล่องเรือมาหยุดชั่วแต่พอถ่ายรูปเวลาพบเท่านั้น ชาล่องนี้เรือใช้ตีกรรเชียง แต่ก็ยังเป็นอันสักว่าตีเบาเสียกว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลายน้าลงมา”

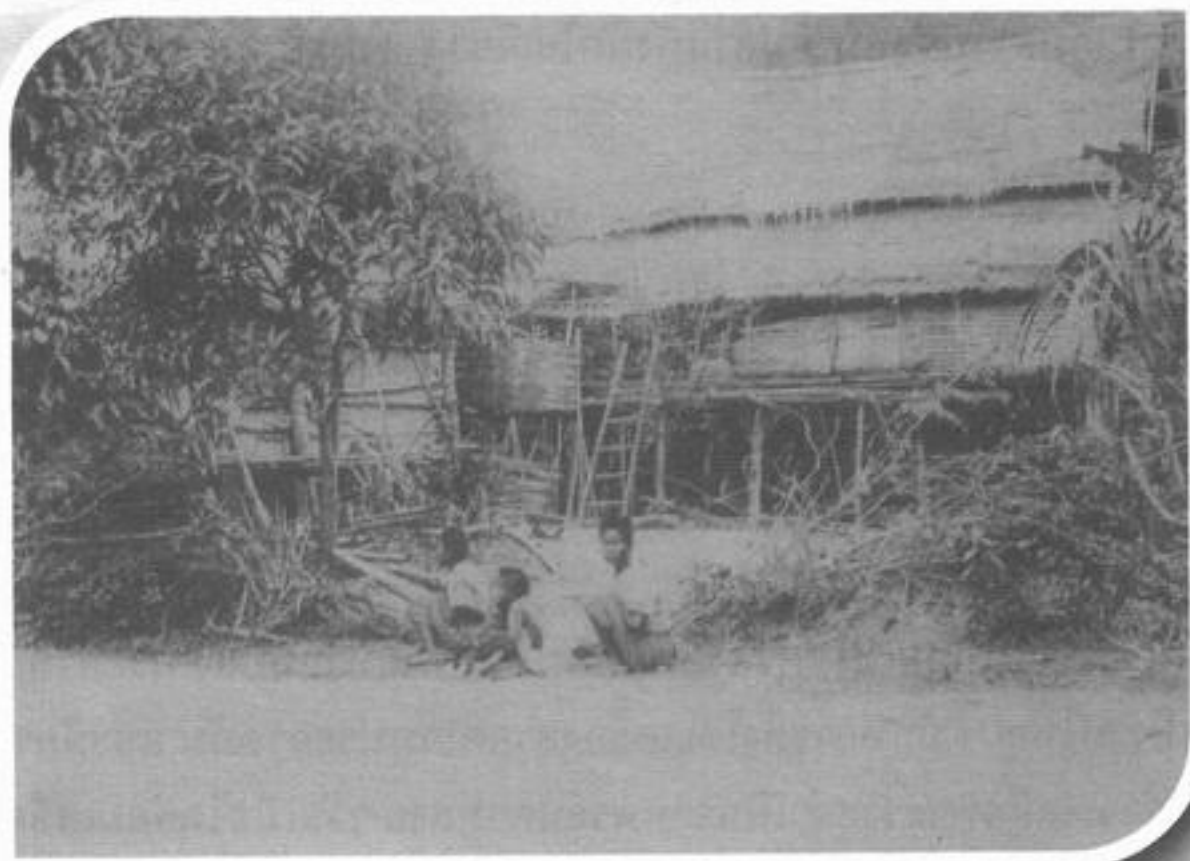

ทรงลองตีกรรเชียง เมื่อชาล่อง

พระยาโบราณราชธานินทร์กำลังพูดคุยกับชาวบ้าน

ผู้คนและบ้านเรือนในยุคเสด็จประพาสต้น

เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕
พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรียบเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนดุสิต ๒ ทุ่ม ไปในวังแล้วไปบ้านบุรฉัตร^(๑) พอ สวดมนต์จบเลี้ยงแล้วตัดสินโต๊ะ เฉพาะชั้นปักกิ่ง ๔ ทุ่มครึ่ง รดน้ำแล้วกลับเข้ามาในวัง ทูลลา แล้วลง เรือถึงท่าหนักแพวังหน้า ๕ ทุ่ม ถึงวัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง

วันที่ ๒๘ เข้าโมงครึ่ง ถ่ายรูป^(๒) รับพวกกรรมการผู้ใหญ่บ้านและพระวินัยรักชิต^(๓) ถวายเงิน ชั่ง ๑ แล้วลงเรือไปตลาดบางเขนถ่ายรูปที่ด่านภาษี กลับขึ้นเรือขึ้นใจ^(๔) ผ่านหน้าวัดเขมาเวลา ๓ โมง ๑๕ นimit แต่หน้าวัดเขมาถึงวัดปากอ่าว ๗๐ นimit จากวัดปากอ่าวถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ นimit ขึ้น วัดถ่ายรูปถวายเงินสมภาร ๒๐ บาท ออกจากวัดเทียนถวายถึงบางหลวงเชียงรากเที่ยง ๑๕ ถึงดงตาล เที่ยง ๒๐ คนมาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าว กินข้าวแล้วมีสะบ้ามอญ ฝนตกประปราย บ่าย ๓ โมง ๑๕ นimit มาด้วยเรือมาด มีฝนตลอดทาง ถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จัดที่พักที่ ศาลา ๒ หลังต่อกัน มีพิณพาทย์มอญ

วันที่ ๒๙ เข้าขึ้นไปบนวัดถ่ายรูป วัดนี้เรียกตามตำบลชื่อ เวียงจามเป็นพระรามัญ เป็นวัด ที่สุดเขตประทุม พระรามัญมุณีเจ้าคณะเมือง กับพระครูเจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการและ อธิบดีวัดอื่นในแขวงประทุมมารับถวายวัดอุปัชฌาย์ทั่วกัน แล้วกลับมาลงเรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมง ครึ่งมาแวะคลองตะเคียนซื้อผ้าเวลาล่าไปฝนก็ตก ลืมดูนาฬิกาจนทิวจึงรู้สึก จึงจอดทำกับข้าวที่แพซุง ไกลคลองตะเคียน เป็นกับข้าวปัจจุบัน มีปลาแห้งผัดไข่เจียว แกงกะทิ สำเร็จอาหารก็จ้อย่างอร่อย

(๑) เสด็จไปในการพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตร ไชยกร ขึ้นวังใหม่ กรมพระกำแพงเพชร อัครโยธินทร์

* ตัดสินโต๊ะ - สมัยนั้นมีผู้สะสมเครื่องลายครามกันหลายท่านนับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวลงมาในเวลามีนงานใหญ่ ๆ มักมีการตั้งโต๊ะเครื่องลายครามประกวดกัน และมีกรรมการตัดสิน + ทูลลา - ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินจากพระนครหลาย ๆ วันเมื่อใดยอมเสด็จไปกราบถวาย บังคมลาพระบรมอัฐิในพระบรมมหาราชวังเสมอ

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ่ายรูป

(๓) พระวินัยรักชิต (คง) เจ้าอาวาสวัดเขมาฯ

(๔) เรือพระที่นั่งยนต์ ซึ่งบริษัทบอเนียวถวาย ต่อมาเปลี่ยนชื่อว่า "เรือลอบแหล่งรัตน"

เพราะมอยอมมอแกอยู่บ้าง แล้วออกเรือหมายว่าจะแวะวัดพนัญเชิง แต่ฝนไม่หยุดจึงเลยขึ้นมาเกาะลอย พอถึงที่ฝนก็หาย อาน้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปคลองเพนียดซื้อของตามร้านตามแพ แล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจนแพช่างทองนอกตำหนักแพแล้วจึงได้กลับค้ำ ไม่ได้ขึ้นอยู่บนเรือ เขาถอยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้าเรือนกรมมรุพงศ์^(๑)

วันที่ ๓๐ เช้า ขึ้นไปถ่ายรูปบนสะพานและบ้านกรมมรุพงศ์ แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ดูตลาด เล็กบ่อน เสียอยู่ข้างจะชิวไปสักหน่อย ลงเรือจากตลาดแวะซื้อของที่ตลาดเรือสี่แยก แล้วขึ้นมาตามแควป่าสักแวะกินข้าวกลางวันที่พระนคร ถ่ายรูปและทำกับข้าวกำลังกินฝนตกวันนี้มาก มีฟ้าร้อง ตามพื้นที่รก แต่ที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับพระจันทร์ลอยแล้วสำเร็จ ถ้ามีสมภารที่ขยันจริงๆ จะรักษาไปได้หลายปี แม้ว่าเช่นนี้น่าจะไม่อยู่ได้นาน ลงเรือกำลังฝน ออก ๒ โมงครึ่ง ฝนมาหายเกือบถึงศาลาลอย ถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาลอยนั้นไม่มีพื้น ถ่ายรูปแล้วจึงได้อาน้ำ

วันที่ ๓๑ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวะที่ท่าเจ้าสนุก^(๒) เขาถางเห็นรากกำแพงและพระที่นั่งคงจะเป็นหลังยาวตามแบบ มีบ่ออยู่แห่งหนึ่งลึกมาก ก่ออิฐถือปูนลงไปจนตลอด แต่มีรอยชักอิฐอยู่ในระวางกลาง กุ* กันว่าเป็นกำแพงข้ามบ่อ บ่อนั้นใช้ได้ทั้งข้างหน้าข้างใน ดูยังไม่เห็นจริงเพราะฝั่งจะค้นพบชั้นยังไม่ได้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนุกข้ามเรียกว่า ท่าเกย คือ เป็นที่เกยประทับข้างเวลาจะเสด็จพระบาทต้องลงเรือข้ามไปท่าเกย แวะถ่ายรูปบางแห่ง มีสะพานจักรี เป็นต้น กรมมรา มาคอยอยู่ที่ ท.จ.ก.แล้ว^(๓) แวะพูดกันหน่อยหนึ่งขึ้นมาปลดเรือไฟที่วัดสดาง มีคนมาคอยเซ็นเรือตามเคย แต่ไม่ต้องเซ็นเพราะฝน ๓ วันนี่พอที่จะให้น้ำขึ้นได้กินข้าวกลางวันที่วัดท่างาม ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกกันว่า ท่าหลวง ซึ่งเรียกว่า ท่าหลวงนั้นเกิดขึ้นใหม่ เพราะพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้ง ขึ้นที่ท่างามทั้ง ๒ ครั้ง เดิมจะแรมที่นี่แต่ตกลงข้ามเสีย เพราะใกล้จะให้ไต้หวันมากขึ้นมาจนจะถึง

(๑) คือ ตำหนักสะพานเกลือ ซึ่งกรมขุนมรุพงศ์เคยประทับเมื่อเป็นสมุหเทศาภิบาล แต่เวลานั้นย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีนฯ แล้ว

* เล็กบ่อน - แต่ก่อนนี้มีบ่อนสำหรับเล่นการพนัน เช่น ถั่ว โป ประจำทุกตลาด โปรดเกล้าฯ ให้เลิกไปที่ละแก่งสองแห่งจนหมดสิ้นในรัชกาลที่ 5

+ พระนคร - ซากวัดเก่าซึ่งสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง นัยว่าสร้างตามแบบพระสถูปแห่งหนึ่งในพระนครหลวงแห่งประเทศกัมพูชา จึงเรียกว่า พระนครหลวงด้วย

(๒) ตำหนักท่าเจ้าสนุกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณฯ พึ่งค้นพบก่อนเสร็จไม่ช้านัก

* กุ - เป็นคำแผลง หมายความว่ากล่าวเกินจริงไป (ดูคำอธิบายเลขที่ 179 หนังสือพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ)

+ กรมมรา - พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ในรัชกาลที่ 6 เป็นกรมพระ) ทรงเป็นผู้ริเริ่มสร้างทางรถไฟเล็กเดินระหว่างท่าเรือกับพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี

(๓) ท.จ.ก. หมายความว่าทุนจำกัด มาแต่ท้ายชื่อบริษัทรางพระพุทธรบาท ท.จ.ก.

เสาให้ ฝนตกมิดมาข้างหลัง ยังเชื่อว่าจะหนีทันแต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุทประดิษฐ์จึงหนีไม่ทัน ฝนตกหนักตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ นิimit ตกหนักจนเวลา ๔ ทุ่มจึงได้เลยพรวดต่อไปอยู่ข้างจะกันดารที่

วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อคืนนี้ที่ว่าฝนหยุด ๔ ทุ่มนั้นเป็นคำเท็จ กลับตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยาม จึงพรวดไปจน ๗ ทุ่ม น้ำท่วมสะพาน หาดค้อย ๆ หายไปจนลบน น้ำขึ้นศอกเศษ ดวงน้ำฝนที่ที่ว่าการเมืองสระบุรีได้ ๘ เซนต์ เข้ายังพรวดอยู่อีกจนสายจึงได้หายสนิท ลงเรือมาดเรือโมเตอร์อมรโอสถลากขึ้นไปตามลำน้ำ เวะถ่ายรูปเป็นตอน ๆ จนถึงแก่งม่วง ถ่ายเรือลงแก่งขึ้นแก่งขึ้นถ่ายบนบกที่แก่งเพรียวแต่แก่งนี้ น้ำขึ้นลบลศิลาเสียมมาก ล่องกลับลงมาขึ้นบกที่บ้านพระยาสระบุรี^(๑) ตั้งแต่เสาให้ไปจนถึงแก่งเพรียวหย่อน ๓ ชั่วโมงขึ้นดูที่ว่าการและดูตลาดที่จะเป็นเมืองขึ้นในภายหน้า มีถนนลงมาเสาให้ทาง ๒๐๐ เส้น กินข้าวที่บ้านพระยาสระบุรีแล้วลงเรือล่องมาเสาให้ชั่วโมงเศษ อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวนใหญ่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ล่องลงมาถึงท่าเรือทุ่มครึ่ง อยู่ใน ๔ ชั่วโมงเต็มกรมตราแต่งโคมญี่ปุ่นหุ แต่พอถึงก็ฝนตกต้องสั่งให้เก็บ แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สามโมงเช้าขึ้นรถไฟกรมตราไปพระบาท ทางเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน ถมบาลัดเต็มไปจนถึงฝนตกเรื่อยไปจนกระทั่งเดินขึ้นพระบาททั้งฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิมงคล^(๒) ในการต้องขลิก* ๒ อย่าง คือ ม่านที่กั้นกลางราวรถหลุดประการหนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถึงรถหลังตกวางเลยต้องลงไม่ถึงสะเตชั้น มณฑปพระบาทหรือเครื่องบนลงหมด มุงสังกะสีไว้เหมือนสวมหมวกแฮลเม็ดน้ำเกลียด ข้อที่แปลกนั้นคือ เห็นต้นไม้ที่พระบาทใบเขียว และต้นเล็กน้อยขึ้นรกผิดกับเทศกาลที่เคยโกรนเกร็น มีศาลาเมรุหลวงธรรการ^(๓) ปลูกอยู่ต้นทางเข้าไปหน้าหมูกฎี ซึ่งเขาจัดเป็นที่พักกับข้าวแปลกขึ้นใหม่หลังเดียว นอกนั้นคงเดิม ถ่ายรูปออกจะทั้งฝนเกือบทั้งนั้น แล้วกลับมากินข้าวที่ศาลาที่ว่าแล้วกรมตราแจกแพรแถบพม่ากับตีน^(๔) ผู้ชายมีมัดเงี้ยว ผู้หญิงมีอับเงี้ยว รถขึ้นชั่วโมง ๑ พักอยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง กลับมาเรือไม่ถึงบ่าย ๓ โมง ฝนหยุดหน้อยหนึ่งแล้วกลับตกอีก น้ำขึ้นแค่คืนนี้ท่วมร้านที่จอดเรือต้องยกพื้นอีกชั้นหนึ่งค้ำยาม ๑ มีละครนฤมิต* ในสะเตชั้นรถไฟจัดโรงหุ แต่โปรแกรมเรื่องสั้นเวลา ตอนต้นเล่นทนมานสงวานริน

(๑) พระยาสระบุรี (ดิศ นามะสนธิ) ต่อมาเป็นพระยาวจีสัตยารักษ์

(๒) ตั้งแต่เสด็จโดยธรรการพระบาท เผอญมีเหตุขัดข้องมาทุกคราว จึงดำรัสว่าเป็นสวัสดิมงคล

* ขลิก - ขัดข้อง

(๓) เมรุสร้างเผาศพหลวงธรรการกำจัด (เทียม อัสวรักษ์) ที่วัดจักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง แล้วอุทิศถวายให้ไปสร้างเป็นศาลาที่พระพุทธรบาท

(๔) บริษัทธรรการพระพุทธรบาท ทำเป็นรูปพระพุทธรบาทด้วยอะลูมิเนียม สำหรับขายคนขึ้นพระบาทชื่อไปแขวนนาฬิกาเป็นที่ระลึกมักเรียกกันแต่ว่า "ตีน"

* ละครนฤมิต - ละครของกรมตราธิปา ทรงจัดการให้ฝึกหัดขึ้นในสมัยนั้น โรงสำหรับเล่นอยู่ในวังของพระองค์ท่านที่ถนนแพรงนรา ในพระนคร เรียกว่าปรีดาลัย

* ละครนฤมิต - ละครของกรมตราธิปา ทรงจัดการให้ฝึกหัดขึ้นในสมัยนั้น โรงสำหรับเล่นอยู่ในวังของพระองค์ท่านที่ถนนแพรงนรา ในพระนคร เรียกว่าปรีดาลัย

นาง^(๑) ซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียน* ตื่นพะเน้าพะนิงอยู่นานจนเกือบ ๒ ยาม จึงได้ลงมือเล่นตอนของ กรมมรา เรียกชื่ออิสระแก่ตัว ไม่ทันถึงม่านต้องตัดป่นตัดปี แต่กระนั้นก็ ๒ ยามเลยมาก จนง่วงเต็มที ความคิดเห็นตอนแรกตั้งใจจะอวดรำงามร้องเพราะ แต่มันเปื้อนที่เป็นลึงกับคนและยียดขาด ตอนหลังตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปทรูในเรื่องมาก จึงชักให้ช้า แต่ท้องเรื่องหลวม ถ้าเล่นแต่ลำพังเห็น จะดูไม่สู้ช้านัก

วันที่ ๓ เช้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือใหญ่ นอนไม่ตื่นจน ๔ โมงจึงลุกขึ้นทำกับข้าว พอถึงเวลา ก็นักพอถึงกรุงเก่า แล้วไปสะเตชั่น บ่าย ๑ โมง ๔๐ เศษ ลงมาบางกอก เสนาบดีกระทรวงโยธา^(๒) ไป รับถึงสะเตชั่น บ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษาพระนครและเสนาบดีรับไปส่งเจ้าสาย^(๓) ที่บ้านชายแล้วกลับ เข้าในวัง แยกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำ แต่งตัวครึ่งยศเสื้อสักหลาด ออกรับต้นไม้เงินทอง เมืองไทร เมืองปะลิส เมืองสตูลแล้วกลับเข้าดูห้องในพระที่นั่ง นอนเหนื่อยๆ กินของว่าง หมายถึงจะ ออกประชุม ๕ โมงเศษ^(๔) ได้โทรเลขพระยาบำเรอภักดิ์^(๕) ว่ารถพิเศษปกน้ำจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนัด เลื่อนกันใหม่ไปรับส่งแล้วจึงจะกลับมาประชุม จนเวลา ๒ ทุ่มพอจะขึ้นรถ ได้โทรเลขมาใหม่ว่าติดรถ ธรรมดาจะถึงต่อทุ่ม ๔๐ จึงได้พากันขึ้นหอประชุม มีเวลาชั่วโมง ๑ เศษเล็กน้อย มีเรื่องสำคัญหลาย เรื่องต้อง รับผิดชอบและได้สั่งการให้สำเร็จ จนอีก ๑๕ นิมิตจะถึงกำหนด จึงได้ไปสะเตชั่นเลยไม่ทันลูก^(๖) ถึงเสียก่อน ๔-๕ นาที แล้วยังต้องคอยพวกในที่ประชุมซึ่งไปภายหลังจนพร้อมกันแล้ว จึงได้กลับบ้าน ได้เลี้ยงกัน ๒ ทุ่ม ยามเศษออกไปสะเตชั่นสามเสน ขึ้นรถไฟกลับมาบางปะอิน ชายมาด้วยแต่สุริย^(๗) อยู่บางกอกถึงเกือบ ๕ ทุ่ม จอดเรือที่แพพระยาสุรสีห์^(๘) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ใต้สะพาน แล้วยังมีพวก สหายหลวง^(๙) มาเลี้ยง ขนมจิ้น เลี้ยงหมี แต่ตึกเสียเต็มที่อ้อมด้วย แจกหีบเงินและผ้าห่ม วันนั้นนอนตึก

(๑)นางละครคนนี้ชื่อช้อย ต่อมาเป็นตัวเอกของละครปริตาลัยเวลาเมื่อเสด็จฟังหัดขึ้น

* เจ้าจอมมารดาเขียน - เจ้าจอมมารดาของกรมพระนาธิปา ท่านเคยเป็นละครหลวง ตัวเอกในรัชกาลที่ ๔ มีความสนใจในนาฏศิลป์เป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ฝึกละครของคณะละครนฤมิต และ ละครอื่นๆ อีกมาก

(๒)พระยาสุขุมนัยวินิต คือ เจ้าพระยายมราช

(๓)พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ ตามเสด็จลงมารับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะเสด็จกลับจากยุโรปในวันนั้น

(๔)ประชุมเสนาบดี

(๕)พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิชัย

(๖)คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

(๗)พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยประยุรพันธ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาค)

เสด็จมาจากยุโรป

(๘)แพหลังนี้ เดิมเจ้าพระยาสุรสีห์สร้างเป็นที่อยู่ เมื่อเป็นเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก รับเป็นของหลวง

(๙)พวกสหายหลวงนี้ มักตำราสเรียกว่าเพื่อนต้น คือพวกชาวบ้านที่ทรงคุ้นเคย

วันที่ ๔ นอนตึกตื่นสาย และท้องไม่สู้ปกติ กินข้าวกลางวันแล้วจึงได้ออกเรือบ่ายโมง ล่องลงมาเลี้ยวเข้าแควสีกุก ทำหนังสือไปบางกอก ฝนตกเรื่อยมาจนเวลาเย็นมีพายุ หางเสือเรือไม่กินน้ำปั่นจะไปต่อไปก็เห็นว่าฝนตกไม่หยุดและจะมีดคำ จึงจอดนอนที่วัดสีกุก เวลาบ่ายกินข้าวต้ม เวลาหนึ่งวันนี้จันทร์ปราศ เห็นไม่ได้เพราะฝนตกจนหมดเวลา ที่วัดนี้มีมณฑปอยู่ตรงเรือจอด แต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมาก น้ำท่วม จะขึ้นบกถึงต้องใช้เรือ

วันที่ ๕ เช้าโมง ๑ น้ำลดสะพานเดินได้ ขึ้นไปถ่ายรูปในมณฑป ที่พูดเมื่อวานนี้ มีพระปาเลไลยก์ และรูปเจ้าอธิการวัดบางปลาหมอ ที่เขาเรียกในคำจารึกแต่ว่าพระอาจารย์วัดฯ หมอ^(๑) รูปร่างหน้าตางามขนาดเท่าตัว ท่านอาจารย์คนนี้เป็นหมอรักษาบ้า ว่าเป็นพระญาติสมเด็จพระปวงเรศ เพราะเดินขึ้นไปไม่มีใครได้พระเจริญพร^(๒) (โดยไม่รู้จัก) ออกเรือ ๒ โมงเช้า วันนี้ได้เทศา^(๓) ลงเรือมาด้วย รู้ตำบลมาก ๕ โมงเช้าถึงบ้านตาช้าง^(๔) หมื่นปฏิพัทธภูวนาด ทั้งผู้ทั้งเมียและลูกลงมาเดินอยู่ที่ท่าน้ำ ดาดปะรำแต่สะพานตลอดจนถึงบันไดเรือนปูพรม ทางบนเรือนนั้น หอที่ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งทรูอย่างกุฎิพระ คือติดนาฬิกาทุกเสา ๑๒ เรือน ติดรูป มีพระรูปและรูปพระสมเด็จพระวันรัต เป็นต้น เขากวาง ตู้ถ้วย กระจกเงาเป็นต้น มีถ้วยชา หีบหมากเงิน เขียนหมากชาก็พอกินหมากก็กินได้ ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัวเต็มยศปักปุยเต็มที ที่จริงทำให้เรือนนั้นสบายขึ้นมาก แต่ร้อนจัดสูโรงที่เคยทำครัวแต่ก่อน ซึ่งแกย้ายไปปลูกห่างเรือนออกไปนั้นไม่ได้ คราวนี้พื้นเต็มเรียบร้อยแต่โรงนั้นก็โรงเท่านั้นเองมีปลูกขึ้นใหม่หว่างเรือนและโรงที่ทำครัวหลังหนึ่งมุงกระเบื้อง รอดปิดกระดาศ เสวว่าเป็นโรงพิธีฉลองตรา มีหนังสือถวายพระราชกุศลหรือใบอุทิศถวายเรือนฉบับหนึ่งว่า ได้ลงทุนฉลองตราสิ้นเงิน ๔,๐๐๐ บาท ฉลองพระไล^(๕) ลูกด้วย มีงาน ๗ วัน คนแน่นหลามไปหมด จนเขาพากันว่าจะเกิดเหตุ แต่ก็ไม่มีอะไรจนตลอดงานมีเยเก มีเพลงและอะไรอีกอย่างหนึ่ง เรือนที่ทำถวายนี้นลงทุน ๑,๕๐๐ บาท เสร็จการปราศรัยแล้วก็ลงไปทำครัว นางลูกสาวแกงไก่ ยายพลับแกงบะฉ้อ แกซึ่งมีผู้ใส่น้ำปลาครั้งก่อน แต่เสียงยายพลับเบาไปไม่จำเหมือนครั้งก่อน ตาช้างว่าคราวนี้สนุกกว่าคราวก่อน แต่ยายพลับว่าสนุกกว่าคราวนี้ ได้

(๑) อาจารย์วัดบางปลาหมอองค์นี้ ชื่ออาจารย์สุน

(๒) เจริญพร-เป็นคำที่พระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ที่เป็นสามัญชน ถ้าสำหรับพระเจ้าอยู่หัวหรือพระราชวงศ์ควรใช้ "ถวายพระพร" ทรงพอพระหฤทัยที่พรจาพระองค์ท่านไม่ได้ จึงทรงไว้ว่า ได้พระเจริญพร

(๓) เทศา คือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

(๔) นายช่างคนนี้ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จพระพาสครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้านนายช่างกับนางพลับภรรยาไม่รู้จัก

แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัยประพุดติ ตัวเหมือนฉันทมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายช่างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณา โปรดให้ตั้งเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาด เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช่างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก

(๕) พระไล บุตรนายช่างนางพลับ ได้ลงมาบวชอยู่วัดเบญจมบพิตรแล้วได้เปรียญ

ให้หีบเงินตรา จ.ป.ร. ยายพลับ นายช่างลูกกระดุมเงินลงยาใหญ่ นางลูกสาว ๒ คน ผ้าห่มมีหนังสือ
ชื่ออ้ายแจ็กขันของบุหรีเงิน พาลูกแจ็กขันมาขอซื้อ เป็นผู้ขายหน้าตาเอ็นดูดี ให้ชื่อเจอ ถ่ายรูปเรือน
และทั้งครอบครัวบาย ๒ โมงเศษได้ออกเรือ ตาช่างตามส่งไปถึงป่าโมก สะพานป่าโมกทำสูงน้ำมาก
เดิมคิดว่าจะไปให้ถึงอ่างทองเสียทีเดียว แต่เห็นเวลาบาย ๔ โมงแล้ว ถ้าจะไปคงจะถึงย่ำค่ำเลย จึง
หยุดที่ป่าโมก หม่อมอมรวงศ์^(๑) มาคอยอยู่ มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่ถามดูก็ได้
ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น ขึ้นถ่ายรูปและนมัสการพระตามเคย

มีเรื่องแปลกที่มาได้พบตัวจริงของผู้ที่ได้เคยพูดกับพระนอน ซึ่งเจ้าคณะได้บอกลง
ไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่องคราวนั้นคือ อำแดงคนหนึ่งเป็นหลานพระครูป่าโมก มารักษาอุโบสถอยู่ที่
วัดนี้ในกาลปักชัไดปักชัหนึ่ง เวลานั้นสัปบุรุษพากันรับเพลตามภาษาเขาเรียก อยู่ที่วิหารเขียน แต่
นางหลานพระครูคนนี้ไม่รับเพล ด้วยมีความวิตกว่าลุงเจ็บ จึงไปบอกกับหลวงพ่อก็คือพระนอน ขอให้
ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่ได้ยินเสียงพระนอนนั้นพูดตบออกมา แต่มิได้ตอบทางพระโอษฐ์
เสียงก้องออกมาจากพระอุระดังได้ยินจนนอกโบสถ์ บอกตำรายา ถามนางนั้นก็อดเอื้อนไปว่าจำไม่ได้
หมด จำได้แต่ใบเงินใบทอง พระครูรับว่าจะให้เพราะได้จัดไว้ ยานั้นไปรักษาลุงหาย ได้แจ้งความให้
พระครูทราบ พระครูไม่เชื่อพอประจวบเกิดพระสงฆ์เป็นอหิวาตกโรค จึงได้ไปลองพูดดูบ้างก็ได้รับ
คำตอบทักทายปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพูดกับพระครูมานานแล้วเป็นต้น แต่นั้นมาพระครูได้
รักษาไข้เจ็บด้วยยานั้นเป็นอะไร ๆ ก็หาย ห้ามมิให้เรียกขวัญข้าวค้ายา นอกจากหมากคำเดียว และ
ไม่ใช่พูดแต่ ๒ ครั้งเท่านั้น พูดเนื่อง ๆ มา พระครูจึงได้บอกลงไปยังเจ้าคณะและกระทรวง ผู้ที่ได้ฟัง
พระพูดนั้นไม่ต้องเฉพาะว่าคนเดียว พระฟังพร้อมกัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นำคนนั้นลองพูดกับพระ ก็
เห็นจะขาดกรมประจักษ์* จึงไม่ได้ตอบกลับลงมามีเด็กมากอด ได้ให้เสมา ตกคำจึงมีพายุฝนและ
ฝนตกพรำไม่มาก พระครูส่งจดหมายที่เตรียมไว้จะให้หม่อมกุฎราชกุมารเรื่องพระพูดและตำรายา ในเนื้อ
ความที่พระครูกล่าวนั้นไม่ยืนยันว่าพระพุทธรองค์พูดเป็นคิดเห็นว่ามีผีสิงเทวดาที่สิงอยู่พูด ยานั้นก็
เป็น ๒ ขนาน ขนานหนึ่งเข้าใบส้มใบมะกาเป็นยาปิด ขนานหนึ่ง เข้าใบมะตูมเป็นยาคุม

ลิขิตพระครู ปาโมกข์มุนี

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูปาโมกข์มุนีเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อคราว
เสด็จกลับจากมณฑลพายัพ แต่เผอิญหาได้เสด็จประทับที่วัดป่าโมกไม่ ลิขิตฉบับนี้จึงยังคงค้าง)

(๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (มรว.ปฐม คเนจร ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง
ต่อมาได้เป็นปลัดมณฑลอีสาน ไปป่วยถึงอนิจกรรมในราชการ

* กรมประจักษ์ ... พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เคยทรงดำรง

ตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ทางภาคอุดร ต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง แต่ในตอนนั้นพ้นจาก

ราชการแล้ว หากตามเสด็จไปในฐานะที่ทรงพระมหากรุณา พระองค์เป็นผู้มีพระวินัยตลกคะนอง โปรดทรงเล่นแปลกฯ

ที่วัดป่าโมก

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ.๑๒๔

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี วัดป่าโมก เมืองอ่างทอง ขอถวายพระพรยังสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราชทรงทราบ

๑. เดิมวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศก ๑๒๔ ปีนี้ เวลาบ่ายประมาณ ๖ โมงเย็น พระโตอยู่ในวัด
ป่าโมก ป่วยเป็นไข้หวัดตกโรค หมอรักษาก็ไม่บรรเทา ขณะนั้นอุบาสิกาเหลียนอยู่บ้านเอกราช
แขวงป่าโมก เมืองอ่างทอง จึงมาขอยา ตั้งความสัตยาธิษฐานต่อพระพุทธไสยาสน์ แล้วก็เอาใบไม้ที่
สมมติว่าเป็นยานั้น เอามาต้มให้พระโตที่ป่วยนั้นฉัน พระโตก็ฉันยาเข้าไป โรคของพระโตก็หาย
สมประสงค์ พระโตที่ป่วยกับอุบาสิกาเหลียนนั้นเป็นลูกเป็นหลานกัน

๒. อุบาสิกาเหลียนมาแจ้งความต่ออาตมภาพ กับพระภิกษุสงฆ์ในวัดป่าโมก ว่าพระ
พุทธไสยาสน์นี้ ท่านเป็นหลวงพ่อฉัน ฉันจะธุระนึกเอาอันใดไปหาท่าน มีเสียงออกจากพระอุระมา
เสมอๆ ท่านไม่ขัดฉัน อาตมภาพถามอุบาสิกาเหลียนว่า เสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธไส
ยาสน์ได้จริงหรือ อุบาสิกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๔ ธันวาคม ร.ศ.๑๒๔ เวลา ๖ โมง ๗ โมง เลิกประชุม อาตมภาพจัดให้พระ
สงฆ์ในวัดป่าโมกประมาณ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ ๕ คนศิษย์วัดด้วย รวมพระสงฆ์คฤหัสถ์ศิษย์วัดประมาณ
๓๐ คน พวกกันไปที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้นอาตมภาพจึงให้
พระสงฆ์จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในพระวิหารนั้น อาตมภาพได้ให้พระสงฆ์ตรวจดูว่าจะเป็นผู้ใด
ทำกลมารยา เร้นซ่อนเข้ามาพูดกับอุบาสิกาเหลียน กล่าวที่อุบาสิกาเหลียนจะเป็นคนเท็จทุจริต
พระสงฆ์ก็ตรวจดูตามทาง คือ พระวิหารและฝาผนังองค์พระทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่เข้ามาแอบแฝง
อยู่ในที่นั้นได้ แล้ว อาตมภาพจึงให้พระสงฆ์ปิดประตูพระวิหาร และให้รักษาคอยสอดแนมดูอยู่
ในพระวิหารทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุบาสิกาเหลียน หวังใจจะจับเท็จอุบาสิกาเหลียน

๔. อุบาสิกาเหลียน ๑ อาตมภาพและพระสงฆ์ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ชาวบ้าน ศิษย์วัดรวม ๓๐
คน พวกกันเข้าไปในพระวิหารพร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไป ไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระ
ไสยาสน์ห่างประมาณ ๔ ศอก อุบาสิกาเหลียนจุดรูปเทียน เอาใบพลู ๑ ใบ ทาปูนพับ ๔ เหลี่ยม หมาก
๑ ชีก ยาสูบใส่พานบูชา แล้วออกอุทานวาจาตั้งอธิษฐานว่าดังๆ พยานที่ไปก็ได้ยินในคำ
อธิษฐานนั้นว่า นิมนต์หลวงพ่อเอาเภสัชในพานนี้ไปฉัน ให้พระครูป่าโมกขมุณีดู ประมาณ ๒ นิมิต
หมากที่ในพานก็หายไป อาตมภาพกับพยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรกแต่จิตนั้นไม่เชื่อ แล้วอาตมภาพ
ถามอุบาสิกาเหลียนว่า นี่ฉันจะพูดด้วยได้หรือไม่ได้ อุบาสิกาเหลียนก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์หลวงพ่อพูด
กับท่านพระครูจะได้หรือไม่ได้ขณะนั้นได้ยินเสียงปรากฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแเสเสียงตอบว่าได้

๕. ขณะนั้นอาตมภาพก็ยกมือขึ้นนมัสการ ร้องเรียกหลวงพ่อดำรบ ๓ มีเสียงปรากฏออกจาก พระอุระตอบว่า เรียกทำไม อาตมภาพไต่สวนต่อไปถามหลวงพ่อดำรบในสมัยนี้หลวงพ่อดำรบมีความสุขสบายดีหรือ ตอบออกมาว่า สบาย แล้วอาตมภาพถามว่า หลวงพ่อดำรบสบายแล้ว หลวงพ่อดำรบให้มีความสุขสบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ เสียงตอบว่า พระครูก็เป็นสุขสบายอยู่แล้ว อาตมภาพถามว่าจะให้เป็นสุขสบายขึ้นไปยิ่งกว่านี้จะได้หรือไม่ ตอบว่า ไม่ได้ อาตมภาพถามว่า เหตุใดจึงไม่ได้ ตอบออกมาว่า เดือนยี่กับเดือน ๕ จะเกิดเป็นโรคหิวตักโรค แล้วอาตมภาพถามว่า ส่วนที่เกิดโรคหิวตักโรคทำไมจึงทราบได้ หยุกยาจะไม่ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้วบอกให้เป็นทานแก่มหาชนคนทั้งหลายทั้งปวงสืบไป ตอบว่า ไม่ต้องรับประทานยา อาตมภาพถามว่า ไม่รับประทานยาจะรับประทานอะไรจึงจะหาย ตอบว่า รับประทานน้ำมันตักก็หาย อาตมภาพถามว่า เดือนยี่กับเดือน ๕ ยังอยู่อีกหลายราตรีจะคิดเวียนเทียนถวายจะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่า ชอบ ถามว่า จะทำข้างขึ้นหรือข้างแรม ตอบว่า ให้ทำข้างแรม ถามว่า เครื่องดนตรีนั้นจะต้องใช้หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมภาพถามว่า หรือจะไม่ชอบ ชอบแต่ดอกไม้ธูปเทียนเวียนเทียนเท่านั้น ตอบว่า ฮือ แล้วอาตมภาพไต่สวนถามต่อไปว่า ทิมหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาขอน้ำมันตักไปรับประทานตั้งแต่เดือนอ้ายไปถึงเดือนยี่ และเดือน ๕ ที่จะเกิดโรคหิวตักโรคนั้น ถ้ากินคนเดียวครั้งเดียวจะคุ้มไปถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่า ได้ พยานพระและคฤหัสถ์ก็ได้ยินที่มานั่งประชุมฟังเสียงพูดเป็นอัศจรรย์ได้ยินทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ ได้ยินทุก ๆ คนเป็นอัศจรรย์ชั้นปฐมถึงได้ยินเสียงปรากฏดังนี้ อาตมภาพยังไม่เชื่อแท้ ยังมีความสงสัยอยู่ว่าจะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทวดาหรืออารักษ์เทวดาและอมนุษย์พูดแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง อาตมภาพไม่เห็นตัวได้ยินแต่เสียงอัศจรรย์จากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้สิ้นเวลาวันปฐม

๖. ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ.๑๒๔ เพลา ๔ ทุ่ม อาตมภาพ พระสงฆ์ ๑๕ รูป คฤหัสถ์ ๒๐ คน อุบาสิกาเหลียนด้วย พวกกันเข้าไปในพระวิหาร ตรวจไปดูในพระวิหารมีแสงสว่างตามที่ตรวจดูมาแต่เดิมก็ไม่เห็นผู้คนผู้หนึ่งผู้ใดที่จะเข้ามาแอบแฝงเร้นซ่อนบังกายอยู่ในพระวิหาร และองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ตรวจทั่วไป พร้อมด้วยพระสงฆ์คฤหัสถ์พวกกันจตุรปูเทียนนมัสการบูชาปิดประตुरายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหาร คอยดูคนทุจริต อาตมภาพนั่งอยู่ตรงพระพักตร์พระพุทธรูปไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ร้องขึ้นดัง ๆ ว่า หลวงพ่อดำรบ เสียงดังออกมาจากพระอุระว่า ฮือ คำตอบก็ดังปรากฏออกมาว่า อยากจะพูดกับพระครูป่าโมกขมุณีอีก ขณะนั้นอาตมภาพก็ถามว่า ผมจะทำร้ายสังกะสีตาช่วย ทำเป็นร้ายกันในรอบพระองค์หลวงพ่อดำรบ หลวงพ่อดำรบจะชอบหรือไม่ คำตอบว่า ชอบ คำถามก็รับว่า จะทำถวาย อาตมภาพถามว่า เดิมหลวงพ่อดำรบอยู่วิหารเก่าที่ฝั่งมรรคา อยู่เคียงศาลาโรงธรรมหรือกุฏิ กระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมาตรัสถามวิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพิ่งตูลช่องซัด ถ้าจะถามเดิมนั้นตอบว่าอยู่เมืองลาว อาตมภาพถามว่าเมืองลาวที่อยู่ไหน สมมติเรียกว่าเมืองอะไร คำตอบก็ไม่มีปรากฏออกมา อาตมภาพถามว่าเหตุใดจึงได้มาอยู่วัดโมกได้ ตอบว่าลอยน้ำมา ถามว่าลอยน้ำมาพะปะอยู่ที่ไหน ตอบว่าถ้าอยากจะรู้แล้วให้เข้าไปแต่พระครูองค์เดียว จะเล่าของเก่าแก่ให้ฟังทั้งสิ้น ตอบว่าจะพูดให้เสียงดังจะไม่ให้กลัว อาตมภาพไต่สวนต่อไป ถามว่ากระผมซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ปิดทองให้เป็นที่งดงามกว่าแต่ก่อน ดังนี้หลวงพ่อดำรบจะชอบหรือไม่ชอบ คำตอบว่า ชอบคล้ายกับหัวเราะด้วย อาตมภาพกับพยานพระสงฆ์และคฤหัสถ์มีชื่อที่ได้ยินได้ฟังได้ทราบเหตุที่เป็นอัศจรรย์

บังเกิดขึ้นในวัดดังนี้ อาตมภาพได้ทำรายงานไว้ลอกถวายพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมทรงทราบ ขอบุญบารมีพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง เพราะเป็นการอัศจรรย์ จะเป็นเสียงภูติปิศาจ หรือเทพารักษ์ อมนุษย์อย่างใด ก็ยังไม่เชื่อแท้ เป็นเสียงเลื่อนลอยไม่เห็นตัวเห็นตนมีเสียงพูดดัง ออกมาจากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

พระครูป่าโมกขมุณี

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนที่สอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบมะพุ ๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธรูคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และสักกัตวาจนจบบท พุทธรูคุณห้อง ตันนั้นลงกระดาศปิดปากหม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตวานี้ ลงใส่กระดาศไว้กันหม้อ ต้มแล้ว รับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาศที่ปิดปากหม้อใส่ลงในหม้อต้มเคี่ยวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียนแล้วระลึกถึงเจ้าของยา เมื่อรับยาบอกว่า เป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้แล้วจึงรับ

ขวัญข้าวหมาก ๑ คำ หากคล้ายกับเมียงลาวพันลำลีสามเปลาะใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากคำนั้นต้องส่งขวัญข้าว เกล็ดนั้นแห้งเสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ ต้องหาเหมือนกับยั้งที่ตั้งขวัญข้าวไว้

เมื่อพระอาพาธเป็นไข้หวัดตกโรคนั้น ได้ยาชานานี่บริโรคหาย ใบขนุน ๑ ใบเข็ม ๑ ใบบานไม่รู้โรยขาว ๑ ใบมะตูม ๑ รวม ๔ สิ่งเป็นยาต้ม

ยา ๒ ชานานี่ปรุงเสมอภาค

วันที่ ๖ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงอ่างทองแวะที่ตลาดถ่ายรูปและซื้อของบ้าง เลิกบ่อนเสียตลาดโรยไป ๑ ใน ๑๐ ไม่มากนัก ออกจากตลาดลงเรือมาตมาที่ที่ว่าการเมืองซึ่งย้าย ขึ้นไปตั้งข้างเหนือหน้า โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามปากอันเริ่มทำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยนเป็นที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำห่างแม่น้ำเข้าไปเป็นตึก งดงามแน่นหนาดีแต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจสอบออฟฟิศและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูปเสร็จแล้วจึงได้ ลงเรือขึ้นไปบ้านข้าหลวง ซึ่งอยู่คนละปากไกลขึ้นไป บ้านนี้คือที่พลับพลาเมื่อครั้งไปเหนือ ซึ่ง ทำเป็นสวนบนฝั่งหลังที่จอดเรือ มีช้อยมากเป็นที่อาศัยร่มได้ เรือทำขึ้นใหม่เป็นเรือไม้สบายดี กลับลงมาพักที่แพท่าคร้วกินข้าวกลางวัน แพนี่เป็นแพคราวพิษณุโลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย ๔

โมงเศษจอดที่ไชโย ขึ้นไปนมัสการพระแลถ่ายรูป มีคนมากทั้งตาเกิดมหาพุทธพิมพ์และมหาอิม^(๑) ซึ่งมาเป็นนายบ้านก็อยู่ด้วยเวลาหลบฝน

วันที่ ๗ เช้า ๒ โมงออกเรือจากไชโย ๔ โมงถึงวัดชลอนพรหมเทพาวาสของท่านพิมล (อัน) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้องท่านพิมลมารับมาก ต้นโพธิ์กิ่งตอวัดนิเวศน์ใหญ่โตงามดีมาก แต่เอียงไปข้างหนึ่ง เพราะหลบต้นมะม่วง อยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมงออกจากวัดชลอน ขึ้นตลาดหมื่นหาญสนุกครึกครื้นกว่าแต่ก่อน ตลาดนี้ติดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมืองลพบุรี ทางแต่ทำนี่ไปถึงวัดไลโดยมีชั่วโมงหนึ่ง มีผักสดพลาสติกมาจากลพบุรี แล้วเดินตั้งแต่ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุดทำกับข้าวกินที่ตลิ่งหน้าออฟฟิศโทรเลข ยังไม่ทันถึง ๒ โมงลงเรือมาดขึ้นมาเข้าปากน้ำบางพุทรา ซึ่งเดี๋ยวนี้เรือเมล์เดินได้แล้ว แวะที่ไร่พริกแล้วกลับขึ้นมาจอดที่เมืองสิงห์ใหม่ ขึ้นเดินบกถ่ายรูปจนถึงวัดสุดตลาด ที่ตลาดก็ดูครึกครื้นดีแต่สู้อ่างทองไม่ได้ ที่ว่าการต่างๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นไม้เล็กๆ แต่จวนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนพั้งโทรมเต็มที่ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนนดีแต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน (ที่วัดข้างใต้เมือง) มีพระแก่เบา* ๆ อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครู คุยกุลามว่าได้เป็นผู้บังคับการพระบาทมงคลทิพยมงคลเทพก็รู้จัก มีเครื่องอยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพบหมดเสียแล้ว พักทำที่ครัวแพชุดพิษณุโลกเหมือนกัน วันนี้มีกับข้าวดีมากและฝนไม่ตก เป็นวันแรกตั้งแต่มา

วันที่ ๘ เช้า ๒ โมง ออกเรือ เขาเตรียมจะให้พักกลางวันวัดเวฬุวันวัดยารามแต่เห็นยังเข้านักจึงได้เลยขึ้นมาจนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองอินทร์แวงจอดเรือที่นั่นถ่ายรูป ให้พระยาโบราณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก ว่าจอดได้ เลื่อนเรือมาจอดหน้าวัดปลาสุก ๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทมน้อย ชื่อใหม่เรียกวัดสนามชัย ดูเป็นวัดโบราณมาก ต้นไม้ใหญ่ แต่ฝีมือเลวๆ เอาโบสถ์เข้าไปไว้ในหมู่ไม้ลึกห่างน้ำมาก เดิมเข้าใจว่าหลังข้างในที่สุดเป็นผนังตึกจะเป็นโบสถ์ แต่ไม่ใช่กลายเป็นวิหารไปเพราะอุโบสถนั้นเสาไม้รูปร่างเหมือนการเปรียญ ตั้งต่อออกมาข้างหน้ามีหน้าพระเมืองสรรค์งามอยู่หน้าหนึ่ง บันพระองค์เป็นปูนต่อขึ้นไว้ ถ้ามได้ความว่าไปเอามาแต่วัดตรงข้ามปาก ได้บอกให้พระยาโบราณมาทำพระเศียรทำกับข้าวในหมู่ต้นไม้ลานวัดข้างกุฎิ พระครูอินทมน้อยนี้เป็นหมอแต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเสกเป่า ชาวบ้านนับถือ พังตาผู้ใหญ่บ้านมาลือต่างๆ แก่ชื่อบุญ เดิมลือให้เป็นชื่อบุญลือ เรื่องลือที่ ๑ นั้นคือว่า โจรถวายฎีกาว่าจะได้ผู้มีบุญ จึงได้เสด็จออกไปเมืองตะวันตก ได้ลูกเงาะ^(๒) มาคนหนึ่งโปรดมาก ถึงจะทำอย่างไรๆ ต่อหน้าขุนนางก็รับสั่งไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม การที่เสด็จมาครั้งนี้ เมืองพิชัยมีใบบอกลงไปว่าเกิดต้นโพธิ์ขึ้นต้นหนึ่งใบขาวเป็น

(๑) นายเกิด เปรียญ เมื่อบวชได้เป็นพระราชาคณะที่พระมหาพุทธพิมพ์ภิบาลเจ้าอาวาสวัดไชโย มหาอิมนั้นเดิมบวชเป็นเปรียญอยู่วัดบูรณศิริฯ

* เบา ๆ - หมายความว่าไม่สู้จะมีสติบริบูรณ์ อย่างเดียวกับเบาเต็ง หรือไม่เต็มเต็ง

(๒) ลูกเงาะคนนี้ คือ นายคะนัง เป็นลูกเงาะชานเมืองพัทลุง ทรงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวังและตามเสด็จประพาสด้วยเป็นนิตย

เงิน จึงได้เสด็จขึ้นมาทอดพระเนตรต้นโพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะมาตรวจสุขทุกข์ของราษฎร ห้ามไม่ให้กะเกณฑ์และอื่น ๆ กลับลงมาจากวัดบ่าย ๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึงอำเภอสรรพยาเวลาบ่าย ๕ โมง เกินเล็กน้อย ท้าวเวสสุวรรณ คือ พระยามรินทร์^(๑) ลงมาคอยอยู่แล้ว ที่นี่หุงขึ้นไปกว่าที่อื่น ด้วยอดไม่ได้ ถึงตีรั้วแทนฉนวนกันและตามไฟ ขึ้นเดินประมาณ ๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะฟังดูเลย กลับมาดูทหารชั้นนาท ซึ่งเจ้าคำรบ^(๒) พาลงมาเป็นนำดูกว่าอื่น ๆ ทั้งหมด เอลงมารักษาการ ๕๐ คน เวลาค่านับร้องเพลงสรรเสริญบารมีเรียบบร้อย ได้ไปลองทักทายตั้งแต่นายสิบจนลูกแถวพูดจาคล่อง พึงจะคะขอรับเป็นทุกคน หน้าตาก็ยิ้มแย้มแจ่มใสเหมือนคนคุ้นเคย เป็นคนหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น

วันที่ ๙ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันจะไปได้เพียงเมืองกำแพงเพชร^(๓) จึงคิดร่น ตอนต้นนี้ที่เคยเห็นให้น้อยเข้า ออกเวลา ๒ โมงเช้าถึงวัดพระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ พระครูอินทโมลี^(๔) จัดรับแข็งแรงถึงท่าปะรำเป็นฉนวน ผูกฉัตรและต้นกล้วย แต่ที่เก่งนั้นพระครูเองเดินออกไปบอกร่องวันทยหัตถ์ให้ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนค่านับ ได้ถ่ายรูปและบูชาตามเคย พระชัยนฤนาท^(๕) ออกความเห็นใหม่ที่ว่าพระธาตุนี้ไม่ใช่เมืองชัยนาท เพราะใกล้เมืองสรรค์นัก ระยะยาง ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้วกำลังตรวจตราให้แน่กันอยู่^(๖) ที่วัดพระธาตุนี้เป็นท่านบักนั้นน้ำห้วยกรด ซึ่งอยู่ใกล้วัดให้ไปลงน้ำแพรกของเขาชอบกลดีอยู่ เจ้าครองเมืองเหล่านี้คงตั้งประจำแม่น้ำละองค์ คือ น้ำสุพรรณองค์หนึ่ง น้ำแพรกองค์หนึ่ง น้ำชัยนาทองค์หนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้สร้างภายหลังเมื่อชักตระกูลสุขโขทัยลงมาเป็นเมืองชั่วคราว ๕ โมงครึ่งออกจากวัดพระธาตุไปจอดที่ที่จัดไว้สำหรับให้แรมตรงที่ว่าการข้าม เพราะฟากตะวันออกร้อนนัก เขาเลื่อนแพมาจอดไว้ด้วย ขึ้นทำกับข้าวและอาบน้ำ บ่าย ๒ โมงครึ่งได้ออกเรือ แวะที่โรงทหารขึ้นตรวจแถว และตรวจโรงซึ่งแล้วใหม่ ดูคนซึ่งเข้าใหม่

(๑) คือพระยารัตนกุลดุษฎีกิติ (จาร์ส รัตนกุล) เวลานั้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งดำรงเรียกว่า ท้าวเวสสุวรรณนั้น เพราะเมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่างประเทศที่พระราชวังบางปะอิน ครั้ง ๑ พระยารัตนกุลฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี พระยาวชิรสมุทรรักษ์ (ดิศ นามสนธิ) ครั้งยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี กับพระยาตรีสุนทรวิจิตร (เจิม บุณนาค) เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรีทั้ง ๔ คนนี้ได้เป็นนายด่านทำการแต่งพระราชวัง มีพระราชดำรัสเรียกว่า "จตุโลกบาลทั้ง ๔" พระยารัตนกุลฯ ได้รับสมมติเป็นท้าวเวสสุวรรณ

(๒) พระองค์เจ้าคำรบ เวลานั้นยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่งนายพลผู้บัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์

(๓) มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสหัวเมืองทางลำน้ำปิงตอนเหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่ต้องหาโอกาสให้ได้คราวน้ำและเวลาปราศจากความไข้เจ็บ จึงได้รอมคราวนี้

(๔) พระครูอินทโมลี (ช่าง) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระอินทโมลี คงอยู่วัดนั้น

(๕) พระชัยนฤนาท (ม.ล.อัน เสนีวงศ์ ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยายอดเมืองขาง

(๖) เมืองชัยนาทเก่าที่เวลานั้น ตรวจพบอยู่ที่วัดมหาธาตุลงมา คราวหลังได้เสด็จไปประพาส

คนชั้นเกณฑ์คราวหลังนี้มีเล็ก ๆ มากอายุ ๑๙ ดุยังเด็ก กลับจากโรงทหารขึ้นมาถึงหน้าเขารธรรมามูล ๕ โมงครึ่ง ข้ามไปถ่ายรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้นมาเรียโรปฏิสังขรณ์ศาลาและวิหารขึ้นใหม่ แต่โบสถ์และพระเจดีย์ยังไม่ได้จัดการ ได้เข้าเรียโรด้วยเทศกาลไหว้พระมี ๓ คราว คือ กลางเดือน ๖ กลางเดือน ๑๒ กลางเดือน ๓ กลางเดือน ๑๒ เป็นเวลาประชุมใหญ่ ฝนไม่ตกมาหลายวันชาวบ้านนี้ บ่น วันนี้อากาศแต่ไม่ตก

วันที่ ๑๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าท่าว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์ ๔ โมงเศษ เขาเอา แพเล็ก ๆ มาจอดเรียงกัน ๓ หลัง แล้วทำนอกชานจนดูเป็นแพใหญ่ดี ๕ โมงเช้าลงเรือมาดไปเข้า คลองสะแกกรังชั่วโมงเศษถึง เขายิมแพ้วัดไปจอดที่ที่เคยจอดแต่ก่อน ทำกับข้าวกินข้าวแล้ว บ่าย ๒ โมงเศษลงเรือขึ้นไปเหนือน้ำ หยุดถ่ายรูปแล้วขึ้นตลาด คราวนี้ถนนแห้งเดินดูได้ทั่วถึง ดูครึกครื้น กว่าตลาดกรุงเก่ามาก กลับลงมาเรือแวะที่หน้าวัดโบสถ์พบพระครูจัน^(๑) ครูหนึ่ง แล้วกลับมา มโนรมย์ ขึ้นเดินบนบกครึกครื้นดีกว่าที่คาดเป็นอันมาก ที่ติดได้เพราะเหตุด้วยน้ำแล้ง พวกสะแกกรังต้องเดินมาซื้อในที่นี้ เพราะปากคลองปิด เข้าได้แต่เรือพายม้า ๒ แจว

วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรารค์เหลืองเทียง พระครู^(๒) ลงมาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าว แล้วดูเหยียบฉ่า^(๓) กรมหลวงประจักษ์ฯ ให้เหยียบถ่ายรูป พบเจ้าพระยาเทเวศร์ ซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่ นี้ดูเดินคล่องขึ้น ถ้ามพระหมอแรกบอกว่าเป็นอัมพาตแต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้นเถียงว่า อัมพาตทำไมถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอายุนั้นว่าเป็นใหม่นี้หายแล้วยังจะรักษาที่เป็นเก่าต่อไปอีก เดิน ดูกุฏิและโบสถ์ที่ทำใหม่ ไม่มีสาระอะไร กลับลงมาร้อน อาบน้ำ เลยให้พระครูรดน้ำมนต์^(๔) อยู่ข้าง จะเหว* สบายมากมาชั่วโมงเศษถึงอำเภอพยุหะคีรี มีพายุฝนตกประปราย ต่อฝนหายจึงได้ขึ้นจะไป พระบาทที่เขาส่งขึ้นไว้ใหม่บนเขาเมื่อ ๒๐ ปีนี้ กลัวจะมีตจิ่งเดินไปแต่ที่ต้นทางทางที่เขานี้เป็นทาง ไปขึ้นรถไฟ ตำบลเนินมะกอก ๑๒๐ เส้น มีคนขึ้นลงเสมอแต่ไม่มีสินค้านอกจากหมากพลู วันนี้รับ หนังสือบางกอก

(๑) พระครูสุนทรมุณี (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี

(๒) พระครูพยุหานุสาสก (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหะคีรี

(๓) เวลานั้นมีพระหมอมารักษาแต่เมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระปรารค์เหลือง รับ รักษาโรคเมื่อยชต์ต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระนั่นเอง แล้วเอาเท้าลงไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบคนไข้ตรงที่เมื่อยชบดั่งฉ่า กรมหลวงประจักษ์ฯ รับอาสาจะลองให้เหยียบ

(๔) พระครูพยุหานุสาสก (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา พวกชาวเมืองนับถือว่า รดน้ำมนต์ดีนัก

* เหว - ในที่นี้หมายความว่าปล้ำ คือ พระปล้ำในการที่ทรงยอมให้ท่านถวายน้ำมนต์ คำนี้มีอธิบายรายละเอียดเป็นเลขที่ ๑๘๖ ในหนังสือพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ หยุดสำหรับกินข้าวได้ทำมาตามทางแล้ว ขึ้นบกพบสมภารอายุ ๘๗ ปี เคี้ยวจัดเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) ตาบอดข้างหนึ่ง แต่รูปร่างเปล่งปลั่งดี วัดใหญ่สะอาดมีดีทุกอย่างเก่า ๒ หลัง ในโบสถ์จารึกว่า สร้างเมื่อศักราช ๑๑๕๕ มีของประหลาดแต่พระกระเจายืนรูปร่างดีได้ขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ต่อมาอีกชั่วโมงเศษถึงนครสวรรค์จอดแพที่หน้าที่ว่าการ พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระยาศรี^(๒) ขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ นึกจะไปดูเรือแม่ปะแต่เรียกเรือไม่ได้เลยขึ้นบนบกถ่ายรูปที่ว่าการไปบ้านเทศาคูกและศาลวันนี้นอนบนแพร้อนจัด เพราะมีตมแต่ยังไม่ตก น้ำลด ๒ คอกเพราะฝนขาด

วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ^(๓)ถ่ายรูปและซื้อของไปจนถึงบ้านยายจู ซึ่งเป็นที่สุดของตลาด เมื่อมาคราวที่แล้วมานี้เวลาไม่พอ ขึ้นแห่งนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นครึ่งตลาดเท่านั้น คราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพฯ ของที่เงี้ยวเอามาขาย ถ้าเป็นผ้าก็แมนเซสเตอร์ทั้งนั้น ใครจะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจูมาเชิญเสด็จถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้ดูเห็ดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเขียวขนาดใหญ่ กลับมาเที่ยง บ่าย ๕ โมงไปดูโรงทหารตั้งอยู่ต่อค่ายพม่าเก่า ปีนี้เป็นปีที่ ๔ คนสำหรับแรกได้ออกบ้างแล้ว จึงเป็นการสงบเรียบร้อย ไม่มีการตื่นเต้นอันใด การปลูกสร้างก็ร่วมเข้ามาแต่ยังไม่พอคนอยู่ คนประจำมณฑล ๑,๒๐๐ เต็มอัตรา ปลูกต้นสักแล้วตรวจโรงเลี้ยงน้ำชาที่ที่ว่าการ แล้วกลับดูเรือแม่ปะที่จะเป็นเรือพระที่นั่ง เป็นเรือของลูกโตได้จากพระยาสุรสีห์^(๔) ทำแก่งเดินได้ตลอดลำอย่างโก้ เจ้าของขอให้ตั้งชื่อว่า "สุวรรณวิจิตร" มีเรือแก่ง ๓ ลำ ของกรมตำรวจลำ ๑ พระยาสุจริต^(๕) ลำ ๑ พระวิเชียร^(๖) ลำ ๑ เป็นเรือข้างใน แต่เรือที่นั่งจัดประทุนไปด้วยลำ ๑ เวลาค่ำฝนตกไม่สู้มากนัก มีลมจัด

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำต่อไปอีกยังรุ่ง พวกทหารเขาถือว่าเป็นฤกษ์ปลูกต้นสักที่โรงทหาร เพราะเมื่อเวลาปลูกนั้นยอดพับ ครั้นถูกฝนคืนนี้ตลอดยอดกลับตั้ง เวลาเช้า(ดู)เขาบวชขนาด หน้าแล้งแปลกกว่าหน้าน้ำมาก ไร่น้ำแต่สะพานไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดขึ้นขวางหน้าร่องน้ำ ต้องไปเข้าข้างเหนือ แต่มีไร่เรืออะไรเข้าไปได้ ต้องเข็นและลุย ให้แต่ผู้หญิงขึ้นถ่ายรูปอยู่ตามสะพานและศาลา พบกองพรานที่เขาเกณฑ์มาจะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากระโจมปืน และตั้งยามล้อมกันอยู่ได้ถ่ายรูปพวกหัวหน้าขอย่าให้ต้องตามไปอนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง

(๑) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขียว) วัดราชาธิวาส

(๒) พระยาศรีสทเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์

(๓) จีนสมบุญ เป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒน์วานิช

(๔) เรือลำนี้ถวายสมเด็จพระโอรสครั้งเสด็จเชียงใหม่

(๕) พระยาสุจริตรักษา (เชื้อ กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองตาก

(๖) พระวิเชียรปราการ (ฉาย อัมพเสวต) ผู้ช่วยราชการเมืองกำแพงเพชร ต่อมาได้เป็นพระยาชัยนฤนาท ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

แล้วกลับมาจัดเรือ เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างเงินขายของฝรั่งแพ ๑ เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๑๕ สองโมงเช้า ตัดแผ่นเงินซื้อเรือสุวรรณวิจิตรแล้วออกเรือ เรือไฟลากขึ้นมาจากนพิตตลาดแล้วจึงได้ถ่อ อันลักษณะถ่อนี้ฟังเล่าไม่เข้าใจชัด จนเวลาได้เห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนถ่อ ๕ นาย ร้อยถ่อท้าย 1 ที่แท้ได้ถ่อแต่คราวละ ๔ ถ่อ ผลัดกันลงนั่งเสียคน ๑ ถ่อร่อนน้ำไปขวาถ่อไปซ้าย ถ่อร่อนน้ำไปซ้ายถ่อขวาถ่อที่ขึ้นพื้นน้ำยกลอยข้ามศีรษะคนที่กำลังถ่อ เมื่อยังไม่เคยมาในเรือเช่นนี้นึกว่านายร้อยที่ถ่อท้ายจะเกะกะกีดอยู่ข้างท้ายมาก แต่ที่จริงดีกว่ากะลาสีถ่อท้ายเรือกรรเชียงซึ่งขึ้นมา นั่งข่มอยู่ข้างหลังเรามาก ที่ยืนอยู่ต่างหากนอกแก่งไม่เกี่ยวข้องอันใดเลย เรือลำนี้เดินเร็วมาก ลงเรือชะล่า^(๑) ไปขึ้นถ่อรูปที่หาดทรายงามซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว แล้วเปลี่ยนไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เอากรมดำรงกับพระยาโบราณซึ่งไปพบกันที่หาดทรายนั้นลงเรือไปด้วย ลงเรือทำกับข้าวไปพลางไปอีกหน่อยหนึ่งทันเรือชายยุคลเอาตัวลงมาด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือ ชายอรุพงศ์ พระยาบุรุษ หลวงศักดิ์^(๒) มหาตเล็กประจำเรือ ๔ คน ตั้งใจจะให้หลงล่าแต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พักร้อน เพราะเหตุที่เทศาพาเรือประพาสมตาม ประเดี้ยวผู้ใหญ่บ้านถ่อเรือชะล่าตาม ต้องไล่เทศาไปลงเรือสุวรรณวิจิตร ให้จอดคอยกระบวนหลังซึ่งยังล้าอยู่มากและถอดเสื่อกางเกงคนถ่อ ลงนุ่งกางเกงขาก้วย ผ่านเรือพวกบางกอกขึ้นมาเสียอีกหลายลำ มารู้ว่าสำเร็จได้เมื่อผ่านเรือนายทหารมณฑลนครสวรรค์ซึ่งขึ้นมาตามเสด็จ ไม่รู้จักจึงลงมือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอ้อม มีลูกหลานว่านเครือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแก่แล้วว่าแก่เสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าของตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ ในหน้าที่เทศากรุงเก่าทำท่าทางและพูดจาได้ถ้ามติมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ จนกระทั่งเชิญขึ้นเรือนและนั่งสนทนาเป็นที่สนิทสนมดีมาก ข้อความที่สนทนาว่าโดยย่อ แปลกใจที่ค่านาทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่ายแต่ใช้ก็มากเหมือนกัน เมื่อก่อนข้าวเคยขายเกวียนละ ๔ ตำลึงเท่านั้น ปล้นตีชิงไม่มี แต่ถ้าเจ้าของไม่ระวังรักษา เช่น ควาย เป็นต้น ถูกขโมย ถั่วระวังอยู่แล้วขโมยไม่กล้า เคยลงไปเผ่านายหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เผ่าใกล้จำได้ หลานได้เสามา ๒ คน เสมานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายดีอย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดียวนี้ต้องแบ่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอัน ๑ เพราะไข้โรค ที่อยู่บ้านเดี๋ยวนี้ต้องผลัดกันผูก ใครไข้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็น่าจะหาซื้อสักอันหนึ่งไม่ได้เลยไม่มีใครเขาขาย อยากเผ่าในหลวง พระยาโบราณรับว่าจะพาเผ่านัดหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้ทุนเสียก่อนแสดงความจงรักภักดี

(๑) เรือชะล่าลำนี้ เป็นเรือแก่ง เรียกว่า เรือประพาสม

(๒) หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัลลภ) ต่อมาเป็นพระยานิพัทธราชกิจ

ต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุขเพราะท่าน เป็นใจความเช่นนี้ กินข้าวที่ได้ต้นไม้ ริมตลิ่งไม่รับเชิญขึ้นไปกินบนเรือน เมื่อกินแล้วชาวบ้านลงมาหาสนทนากันต่อไป^(๑) ได้ออกเรือจวน บ่าย ๒ โมง มาถึงที่ประทับแรมยางเอนยังไม่ทันจะบ่าย ๓ โมง เดินขึ้นบก มีพวกชาวบ้านมากคอยอยู่ บนฝั่งมาก มีร้านขายของกิน นักเรียนพวกหนึ่งเดินขึ้นมาจากวัดเหนือตำบลพังม่วงที่บ้านยายอิมอยู่ หน่อยหนึ่ง เพื่อจะมาร้องสรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้องผิดทุกแห่ง แต่วัดนี้ผิดมาก สุ่มเสียง กวัดแกว่งเหลือเกิน แต่เดินเป็นทหารที่เดียว ได้ถามดูบอกว่าเหนื่อยมาก แจกเงินคนละสองสิ่ง ชาวบ้านมากแจกเสมา ถ่ายรูปเรือและลำน้ำ แล้วกลับลงมาที่จอดเรือซึ่งทำพื้นตะผาใบพลู ๕ ห้อง เฉลียงด้านเดียว ลงมือทำกับข้าวแต่เย็นได้กินพอพลบ

วันที่ ๑๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะ ลงเรือประพาสไปขึ้นที่วัดหมายจะถ่ายรูป กระบวน แต่เวลาอยู่ข้างประชัน คนคอยเฝ้ามากนัก ตั้งกล้องไม้ใคร่จะได้ เกะกะไปหมดเลยไม่ได้ รูปดีวัดนั้นก็เป็นที่แล่นใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัดแต่ต้นเดิมที่ * เวลาจะกลับแจกเสมา แยกกันลงมาเกือบสะพานหัก ครั้นถ่อขึ้นมาได้หน่อยหนึ่งได้ยินเสียงตะโกน "กินกิน" รู้ว่าเป็นบริษัทตุ๊ก^(๒) แวะเข้าไปเจอกรมดำรง รพี ชายยุคผล พระยาโบราณร้องกันอยู่บนเรือตุ๊ก เป็นผู้ถูกเรียกกินมา แล้วเขาจะเรียกให้เป็นยุติธรรม ไม่เลือกใคร ๆ เว้นแต่เรือเจ้าสาย^(๓) ถ้าเรียกกลัวจะเอาสำหรับไป ไปด้วยหมายจะกิน เมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จพากันลงเรือประพาสนั้นขึ้นมาจากจนถึงที่พักร้อน พากันขึ้นเรือเหลืองออกต่อไป ทำคร้วมากกลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก่าเลี้ยว แวะเข้ากินข้าวตุ๊กได้รับ หน้าที่เป็นพระราชินี แต่ทำท่าไม่สนิทเพราะแกล้งอัปปลิช^(๔) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก ข้อที่เกิดความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนั้นเป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนและเจ้าของไร่อ้อย หลายเถ่าแก่ด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวายตกลงยอมไปเรากลับเป็นพระราชินีตามเดิม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและมัลล่อเป็นอันมาก มีรูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไป บนเรือน ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา มีโต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เตียนนอน มุ้งแพรอย่างจีนทั้งนั้น อุทิศถวายไว้ให้ เป็นที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาต่อไป จีนเม่งกู่ยกเป็นหัวหน้า เมื่อได้อนุโมทนาเสร็จแล้วลงเรือโมเตอร์ แล่นต่อมาอีก มาเกยที่ตื้น ๒-๓ คราว เลยทรายเข้าอุดท่อน้ำต้องมาหยุดแกล้งอยู่ช้านาน จนกระบวน มาถึงจึงต้องลงเรือเหลืองมาขึ้นที่บ้านท้าว ถ่ายรูปกระบวนเรือ แล้วเดินต่อมาทางบกมาเจอพวก เดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจกเสมาละมานี่เป็นหมู่บ้านใหญ่ผู้คนแน่นหนา มาก จนถึงวัดซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่า บ้านหัวดวง มีคนมาประชุม

(๑) นางอิมคนนี้ ต่อมาลงมาเฝ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๑

* ต้น ในที่นี้หมายความว่าไม่ประณีตไม่เรียบร้อย เป็นยศเป็นอย่างหรือถูกแบบ

(๒) ตุ๊ก คือกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

(๓) คือพระวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๔) คำว่าอัปปลิช เป็นภาษาของนายคะนังเงาะ หมายความว่าอัปรีย์ แต่พูดไม่ชัด

อยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยื่นให้กราบดินตามความต้องการเป็นอันมาก แลบนี่แดงไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนี้

วันที่ ๑๗ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวางเวลา ๔ โมงเช้าลงเรือชะล่าประพาสจะไปขึ้นบ้านหูกวางพระยาอมรินทรบอกว่าบ้านกำนันโยเป็นที่ใกล้บึงที่สุด แต่ที่แท้แก่เข้าใจผิด เป็นในท้องที่กำนันโยไปไม่ใช่บ้านกำนันโย ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ใต้บ้านกำนันโยลงไปสักครึ่งเลี้ยว ล้นความพยายามที่จะถอยหลังกลับไปอีก สังเกตดูตามคำเล่า บึงนั้นเห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่ายาวเหลือเกิน ในลำบึงเป็นพงขึ้น ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วายื่นลงไปในบึงนั้น แต่ไม่ข้ามตลอดพอดกลักก็จมเห็นจะเป็นที่ซึ่งล้อมข้างแผ่นดินพระพุทธรเจ้าเสื่อแน่ แต่ป่าย่างกองทัพองไม่ได้ความ เพราะเหล่านี้แกไม่ข้ามบึง เมื่อมาตามทางพบกรมหลวงประจักษ์แต่ไม่ได้จับตัว เพราะกลัวจะไม่พบตุ๊ก ครั้นขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งพบเรือรพีกี่รู้ว่าตุ๊กอยู่ ได้ตัวทั้งกรมดำรงแลพระยาโบราณด้วย ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวงประจักษ์พากันไปขึ้นบ้านกำนันโย ได้ความว่าเดิมเป็นเลขขุนกำแหงล้อมวัง แต่ให้พระยาโบราณขึ้นไปหรือว่าพระยาศักดิ์ตามมาเสียก่อนแล้ว จึงกลับไม่ได้ ต้องให้ขุนกำแหงอยู่ในบังคับพระยาศักดิ์ ตาอันเป็นพระยาศักดิ์ถูกนุ่งผ้าคนเดียว ทำท่าทางอึ้งอายดีมาก กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านกำนันโยสบายดีแต่กำนันโยเองอยู่ข้างจะพะวัคพะวนมาก ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งให้เตรียมตัวเพื่อจะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรบึง สงสัยพวกเรากันไปก็สงสัยประเดี๋ยวเรือกระบวนไป พวกกันวิ่งตั้งตั้งลงไปริมน้ำ แยกจอบไปคอยพันดิน สักครู่หนึ่งหน้าเล่อลากลับขึ้นมาว่าเจ้าคุณเทศาโลให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จแวะ ทำกับข้าววันนี้อร่อยมาก แต่เวลาที่ทำนั้นน้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านกำนันโยหน่อยหนึ่ง จึงได้แล้วถ่ายรูปพงศาวดาร เวลาเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ ผู้เฒ่าแล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่าจะข้ามระยะหยุดเอาไว้วันไปใช้ที่กำแพงเพชรอีกสักวันหนึ่ง จึงสั่งหลวงอนุชิต^(๒) ไว้ ให้บอกกระบวนใหญ่เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมาที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ซ่อฟ้าปิดทองทำใหม่ ๆ ทรวดทรงก็ที่จะดี แต่ซ่อฟ้านั้นชวนฟ้าชำเลื่องอยู่บ้าง^(๓) ไม่ได้แวะ ถัดขึ้นมาอีกหน่อยมีวัดรูปพรรณอย่างเดียวกัน แต่หลังคา ๒ ชั้น ด้วยเห็นพระพุทธรูปเก่าตั้งอยู่ที่หัวสะพานจึงได้แวะขึ้นดู เป็นพระเก่าจริง แต่ชำรุดมากไม่สู้งามโบสถ์ที่ทรูอยู่นั้นเป็นโบสถ์ทำใหม่ไม่มีฝา หน้าบันเป็นอามมิมงกุฏ และราชสีห์ คชสีห์โชดทำหน้าที่เดียว แต่พระเก่ามีหลายองค์ไม่สู้งามทั้งนั้น แจกเสมาทั้งที่บ้านกำนันโยและที่วัด ดูเป็นลือลวงหน้ากันมาเสีย

(๑) เรื่องพงศาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ ทำสะพานข้ามบึงหูกวาง ไม่สำเร็จทันพระทัยให้ลงพระราชอาญา ที่ทรงถ่ายรูปทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาครฯ เป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณฯ เป็นนายพล

(๒) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรราชุน) เดียวนี้เป็นพระยาสมฤทธิพิจนกร

(๓) คำว่า "ซ่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง" นี้อยู่ในฉันทของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ เรื่อง ๑ ทรงยกมาตีโบสถ์ที่ทำซ่อฟ้ายาวเกินขนาด

มากเรื่องเสมา ถึงที่ไหนแหวะแห่งไร มีแต่อุ้มเด็กเต็มไปทั้งนั้น จะไม่ให้ก็สงสาร เพราะต้องการจริง ๆ ที่วัดนี้มีเด็กนำเอ็นดูหลายคน แต่ชื่อวัดยี่ตาวาจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอด คือ ช่องลมวาริน ศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น ออกจากวัดขึ้นมาจากคนถ่อเหยี่ยวจึงหยุดที่น้ำหักให้กินข้าวและ ถ่ายรูปอีกครั้งหนึ่ง เย็นแล้วก็ไม่ถึง เห็นกระบวนใหญ่แล้วกลับหายจนออกเคลือบแคลง ต้องสั่งข้าวถึง ๒ ครั้ง แต่ดีที่ตานายร้อยยืนยันว่าคงจะถึงในเวลาพลบเกือบจะถวายชีวิตได้ ก็เป็นความจริงของแก มาถึงที่บ้านพักแดนอีก ๓ นิमितจะย่ำค่ำ บ้านคนตั้งแต่บรรพตขึ้นมาระยะห่างไปและมีแต่ฝั่ง ตะวันตก ฝั่งตะวันออกก็มีน้อยเป็นป่ามาก เขาว่าฝั่งตะวันตกลุ่ม ทำนาดี มีไร่กล้วย ไร่อ้อยเป็นพื้น ไร่เหล่านี้นายร้อยเรียกว่าฝั่งตั้งได้สัก ๘ ปีนี้ แต่ก่อนมาเรือเปิดค้าขายขึ้นมาเพียงบรรพต แต่มาวันนี้ เห็นเรือเปิดจอดที่บ้านแดนนี้มากหลายลำ ผู้เดินทางแถบนี้ไล่เสียงถึงข้างบกไม่มีใครได้ความ เป็นแต่ ถ่อขึ้นล่องลง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ่ายรูปที่วัดอรุณราชศรัทธารามหลังที่จอดเรือ แล้วเดิน ขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๗ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไม้ไผ่แล้วมีสะพานข้ามบึงตื้น ๆ ไปขึ้นชายป่าแล้วกลับ ลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมาครั้งก่อนท่วม แต่เวลานี้เฉพาะถูกคราบน้ำลด หนทางยังเป็นโคลนเดินยากจนถึงชานเขาจึงดอน ตามคำเล่ากันว่า เป็นเขาซึ่งนางพันธุรัตน์ตามมาพบพระสังข์ มีมนต์มหาจินดา เขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่พอไปถึงเห็นฐานพระเจดีย์อยู่บนยอดมีคนยืนช้อยู่บนนั้นก็สิ้นหวัง เหตุ คำว่า จารึกกับพระเจดีย์ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ถ้าสร้างพระเจดีย์แล้วเป็นชั้นใหม่ ได้ความว่าถึงที่พระเจดีย์ก็ ไม่มีจารึกอะไร หน้าเขามีลานกว้าง เพราะมีสัปบุรุษมาไหว้ประจำปี มีทางเกวียนเดินผ่านทางนั้นเข้าไปบ้านดอน ซึ่งเป็นนาดีข้าวตกมากขึ้นไปแต่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน ๒ ทบก็ถึงถ้าพระนอน ในตรงระหว่างทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนแลละม้ายศิลาเป็นรูปโพธิสัตว์ซึ่งเขาสมมติกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้าพระนอนก็เป็นเพียงผาต้นคล้ายหน้าเทวดาเกาะสี่เกาะห้า^(๑) พระนอนก็ไม่ใหญ่ไม่อัศจรรย์อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอุ้มขึ้นไปข้างหลังถ้า มีถ้ำประทุนอีกถ้ำหนึ่ง ถ้ายายช้อยอีกถ้ำหนึ่ง ก็ไม่อัศจรรย์อะไรเหมือนกัน ชั่วแต่ถ่ายรูปเล่นกลับยังไม่ทัน ๔ โมง มาเก้อเพราะแดดร้อน อาบน้ำ แล้วลงเรือประทุนเหลือง ได้ออกเรือ ๕ โมง ทำกับข้าวไปตามทาง พวกที่เคยทำครัวกระจัดพลัดพรายกันไปหมด ไปคุมกันติดจวนถึงเวลากินขึ้นกินได้ร่มไม้ริมฝั่งบ้านบางแก้ว วันนี้ได้หน่อไม้แทงมาใหม่จากที่เขาอร่อยมาก แต่ที่ที่ขึ้นนั้นจิตไม่สนุกเป็นบ้านแจ็กมียายแก่เป็นป่าของแจ็ก ชาตภูมิเมืองนี้เดิมอยู่ใกล้หาดส้มเลี้ยวซึ่งเป็นเมืองบรรพต แล้วว่าคับแคบไปจึงขยายออกมาอยู่ที่นี้ เป็นเจ้าของที่ดินมาก เหตุด้วยได้หักร้างไว้แต่แผ่นดินยังไม่มีราคา ใครถางได้เพียงใด ก็เป็นเจ้าของอยู่เพียงนั้น มาบัดนี้ต้องซื้อมีราคาทั้งนั้น แจ้งว่าตอนข้างฝ่ายตะวันตกมีที่ลุ่มเวลาหน้าน้ำจนถึงควายต้องว่ายน้ำไปจนจดป่า ข้างฝ่ายตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพื่อยอยู่ริมตลิ่งเป็นที่ที่มีเจ้าของทั้งนั้น เขาทิ้งหญ้าไว้ให้กันพัง เมื่อเข้าไปพื้นเพื่อยหญ้านั้นเป็นที่เตียนเว้นไว้แต่เป็นป่ายาง

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นเกาะร้างอยู่ในทะเลสาบแขวงเมืองสงขลา

ยางนั้นมักตกถึงชายตลิ่ง แต่ก็มีเจ้าของทุกต้น ได้ความจากพระศรีสิทธิธรรม นายอำเภอบรรพต ว่าตั้งแต่เลิกบ่อนพวกที่หากินในบ่อนسادขึ้นมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดส้มเลี้ยวพวก ค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย ออกจากบ้านบางแก้วน้อยหนึ่งก็ทันกระบวน ได้แวะขึ้น เรือสุวรรณวิจิตรเพราะออกจะเหนื่อยๆ หมายถึงจะไปเอน แต่มารู้สึกว่เรือเก้งกระดานร้อนกว่า เรือประทุนเป็นอันมากเอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงแวะจอดถ่ายรูปที่หาด แล้วเลยลงเรือชะล่า ประพาสเที่ยวต่อไป แวะบ้านข้างฝั่งตะวันออกถูกบ้านตาแสนปม เป็นปมไปทั้งตัว แต่ไม่มีอะไร แดดเผาจึงได้ลงเรือต่อมาจนเวลาจวนย่ำค่ำขึ้นที่หาดบ้านแสนตอเดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ ตำบล ที่ เรียกว่า แสนตอ จนเป็นชื่อเมืองชาญนี้ มีตอมากจริงเรือได้โดนครั้งหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่ตลิ่ง พังมาก เดินตามถนนฝั่งตะวันตก แวะเก็บอะไรต่ออะไรบ้าง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่ เรียกว่า วัดหัวเมือง ต่อแต่วัดนั้นมาถึงที่ว่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือนหลังคามุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ที่จอดเรือ อยู่เหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง

อนึ่ง วันนี้นำพระยาดากลงมาถึง พาเรือชะล่าประทุนลงมาอีกหลายสิบลำ

วันที่ ๑๙ วันนี้ตื่นสายไป แล้วพระวิเชียรพาคคนผมแดงมาให้ดู อันลักษณะผมแดงนั้น เป็นผมม้าแดงอย่างอ่อนหรือเหลืองอย่างแก่ ผมที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อ ถ้าผู้หญิงไปได้ผมดำ ลูกออกมาก็ผมดำไปด้วย ผมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็ เลยขาวที่เดียวบอกพี่ชพันธุ์ว่าทราบว่าตัวมาแต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนอนุเป็นชบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบพูดเป็นไทย ประพฤติอาการกิริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองชาญ ที่ กำแพงเพชรนี้มีแต่กระเส็นกระสายออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึงได้ขึ้นเรือเหลือง ทำกับ ข้าว แวะเข้าจอดที่ที่ประทับร้อนเพราะระยะสั้น แต่จัดไปไม่สนุกจึงได้ไปจอดหัวหาดแม่ลาดซึ่งมี ต้นไม้ร่ม กินข้าวและถ่ายรูปเล่นในที่นั้นแล้วเดินทางต่อมา หมายถึงจะข้ามระยะไปนอนคลองขลุ่ย แต่เห็นเวลาเย็น ที่ปลับปลาตำบลบางเขมนี้ทำดี ตั้งอยู่ที่หาดและปลับปลาหันหน้าต้องลมจึงได้ หยุด พอเวลาบ่าย ๔ โมงตรง อาบน้ำ แล้วมีพวกชาวบ้านลงมาหาเล่าถึงเรื่องไปทัพเงี้ยว เวลาเย็น ขึ้นไปเที่ยวบนบ้านและที่ไร่ ระยะทางเวลาวันนี้สองฝั่งน้ำระยะบ้านห่างลงมีป่าคั่นมาก และดูเหมือน จะไม่จับฝั่งตะวันตกกเช่นตอนล่างๆ มีตะวันตกบ้างตะวันออกบ้าง เช่นบ้านเขมนี้ก็เป็นบ้านหมู่ใหญ่ อยู่ฝั่งตะวันออก ราษฎรอยู่ข้างจะชี้ตลาดกว่าตอนข้างล่าง ไม่ใคร่รู้อะไร สังเกตตามเรื่องราวที่ยื่น เป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

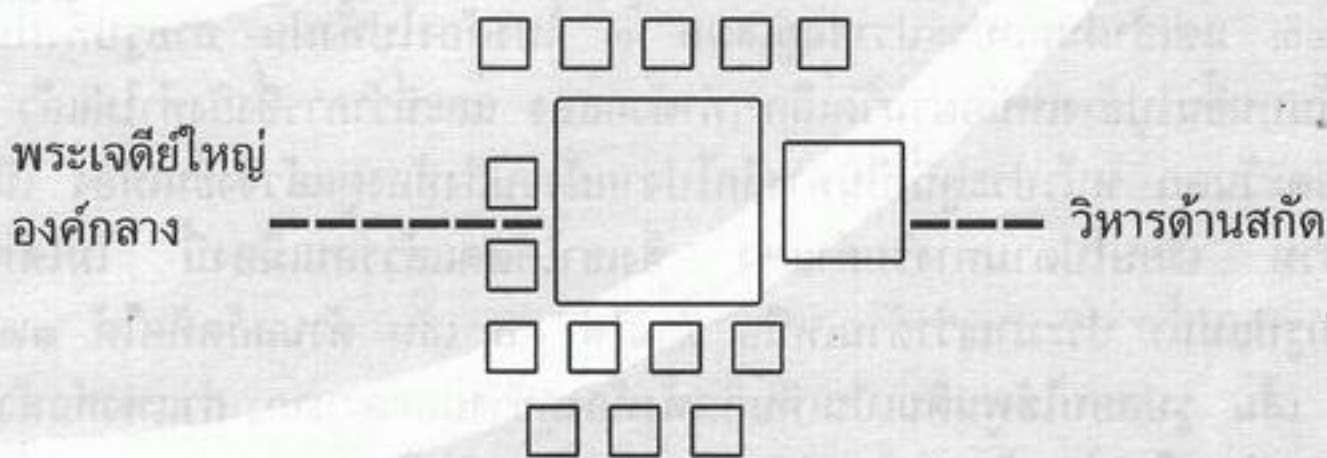
วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าวมาจนถึงที่ประทับ ร้อนไม่แฉะ เลยขึ้นมาเหนือแวะฝั่งตะวันออก ตลิ่งชันและสูงมาก แต่ต้นไม้งาม ปีนขึ้นไปกินข้าวบน บกสำหรับถ่ายรูป แล้วลงเรือมาถึงวันนางร้างเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมงเท่านั้น ครั้นจะเลยไปอื่น ระยะก็ ห่างจึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งน้ำข้างตะวันออก แล้วข้ามมาตะวันตกหมายจะเข้าไปถ่ายในป่า ท่วงที จะเป็นทุ่งเลยไม่ได้ไปถ่าย กลับบ่าย ๔ โมง ปลับปลาตั้งฝั่งตะวันออก ที่นี่เป็นหมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่ปลับปลามาถึงที่นี่ เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้ เป็นป่าไปทั้งนั้น ไม่สักก็มี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ชายยุคลเจ็บ เจอะชาย
 บริพัตรจับขึ้นเรือมาทำคู่อี ถึงปีกผักกูดที่ประทับร้อน ไม่ได้หยุดเพราะกับข้าวยังไม่แล้ว ระยะสั้นจึง
 เลยไปจนถึงเกาะธำรง ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเที่ยง เห็นควรจะย่นทางได้ หยุดกินข้าวแล้วออก
 เรือต่อมา หยุดที่พักร้อนบ้านชีเหล็กถึงบ่าย ๔ โมงครึ่งพอฝนตก ที่พักอาศัยไม่ได้ต้องมุ่งหลังคา
 เลยอุตุกันอยู่ในเรือเลี้ยงขนมกันอีกครั้งหนึ่ง จนกระบวนเรือใหญ่มาถึงเวลาย่ำค่ำครึ่ง ทายถูกว่า
 พระยาอมรินทร์คงกลัวพายุแต่ที่จริงเรือหลวงไม่ได้ถูกพายุเลยด้วยบังตลิ่ง เรือโมเตอร์ที่มาถึงก่อน
 บอกว่าปลับปลาจะพังเสียให้ได้ทางที่มาวันนี้ตั้งแต่ปลับปลาวังนางร้างมาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือน
 มาก มีเรือจอดมาก มีทึบเสียงเล่นด้วยเพราะเป็นท่าสินค้ามาแต่ตอน ต่อขึ้นมาก็มีเรือนรายๆ แต่ฝั่ง
 ตะวันออกเป็นป่า จึงถึงบ้านโคน ซึ่งเดากันว่าเป็นเมืองเพนนคร แม้ไม่มีหลักฐานอันใด^(๑) บ้าน
 เรือนดีมีวัดใหญ่เสาทงส์มากเกินปกติอยู่ฝั่งตะวันออกมาจนถึงบ้านท่าชีเหล็กอยู่ฝั่งตะวันตก ปลับ
 ปลาตั้งฝั่งตะวันออก เมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบตลอดรุ่งวันนี้ก็โปรยปรายเล็กน้อยๆ ไปมีเวลาแดด
 น้อย จนต้องกินข้าวที่ปลับปลาประทับร้อน ตั้งแต่บ่าย ๔ โมงเศษ ฝนก็ตกมาจนเวลานี้ ๒ ทุ่มเกือบ
 ครึ่ง ทึกก็จะตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกันดาร เหตุด้วยเอาร้อนเป็นแรม

วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำหรือไปยังรุ่ง แรกนอนไม่รู้สึกรว่าจะเย็นต่อหลับไปตื่นขึ้น
 จึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัว ท้องก็แข็งขลุกขลักอยู่เป็นนาน จนเอาสักหลาดซึ่งอุทหมดจึงนอนหลับ ตื่น
 ๒ โมงครึ่งออกเรือจน ๓ โมง มาจากท่าชีเหล็กเลี้ยวเดี๋ยวกี้ถึงวังพระธาตุ อยู่ฝั่งตะวันตกมีบ้าน
 เรือนรายตลอดขึ้นมา แต่อยู่ฟากตะวันตก ฟากตะวันออกเป็นป่าตั้งแต่พันคลองขลุ้งขึ้นมามีต้นสัก
 ชุม แต่เป็นไม้เล็กๆ ซึ่งเป็นเวลาหวงห้าม เดินเรือวันนี้รู้สึกว่ไปในกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกร้อง
 ต่างๆ อย่างชัดเจนเพรียกมาตลอดทาง ตำบลที่เรียกชื่อคลอง เช่น คลองขลุ้งหรือแม่อะไรต่ออะไร
 ใช้ว่าเราจะแลเห็นในเวลานี้ปากคลองแห่งนี้ในหาด ได้พยายามจะไปดูคลองขลุ้งก็เข้าไปถึงด้วยหาด
 กว้าง คลองขลุ้งนี้เป็นปลายน้ำอันหนึ่ง วันนี้แลเห็นเขาประทัดซึ่งบันแดดยืนเป็นแถว ที่วังพระธาตุนี้
 เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรง
 วังนั้น จอดเรือที่ที่พักร้อนเหนือวังพระธาตุนิดหนึ่ง พระธาตุนี้มีฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้น แล้วถึงชั้นค
 หาบเป็นรูปกลม ซึ่งกรมหลวงนริศเรียกว่าทะนาน ถัดขึ้นไปจึงถึงบัลลังก์ปล้องโฉน ๗ ปล้องปลี
 แล้วปักฉัตร ไม่ผิดกันกับพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ่ายเหนือเห็นจะไม่แปลกกันมาก องค์พระเจดีย์
 ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง มีรากระเบียงรอบวิหาร ๔ ทิศวิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่ง
 มีสีมาเป็นสำคัญ อยู่ทิศตะวันออกเยื้องไม่ตรงกลางเขาปลุกโรงหลังคามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระ
 เจดีย์ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปทั้งนั่ง ทั้งยืนหลายองค์ พระพุทธรูปหน้าตาดีแปลกกว่าที่เคยเห็น

(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างตลิ่งเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น พบพบภายหลังเสด็จคราวนั้นเห็นว่าจะ
 ตรงกับเมืองคณที ที่เรียกในจารึกครั้งสุโขทัย

เป็นช่างได้ทำได้ถ่ายรูปที่เหล่านี้ไว้ เวลาที่มีพระซึ่งขึ้นมาแต่เมืองนนทบุรีเป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ที่นี้ คิดจะปฏิสังขรณ์ปลูกกุฏิอยู่เยื้องหน้าพระธาตุ ห่างจากศาลามุงกระเบื้อง เดิมซึ่งอยู่ข้างริมน้ำได้ลงไป^(๑) เดินจากวังพระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือ ทาง ๒๖ เส้น ถึงคูด้านใต้ ของเมืองไตรตรึงส์ คู่นั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ วา ลึกลงเสมอพื้นหาดแต่น้ำแห้งยื่นเข้าไปจนถึงเชิงเทิน หลังเมืองไปมีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านด้านใต้ แต่ด้านเหนือไม่มีถนนมีแต่ลำคูมาบรรจบด้าน ใต้ กำหนดเชิงเทินยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ยื่นเข้าไปทางทิศตะวันตก ตะวันออก ๓๗ เส้น เห็น เป็นเมืองใหญ่โตอยู่ พื้นแผ่นดินเป็นแล่งทั่วทั้งนั้น ในท้องคูก็เป็นแล่ง เข้าไปในเมืองหน่อยหนึ่งก็ พบโคก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งเรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอด จะ เป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถ่างเข้าไปได้แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถ่างดีกว่า ที่ได้ถ่างมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ คือ พระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มี พระเจดีย์ ๓ ด้าน วิหารด้านเหนือวางเลอะ ๆ ทำนองนี้

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาค้นถากถางเข้ามาให้ดูได้เพียงนี้ นอกนั้นยังเป็นป่าทึบอยู่มาก ไม่ใช่รกรงอย่างกรง เก่าเป็นป่าสูงไม้ใหญ่ข้างล่างโปร่งทั้งในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทิ้งร้างเป็นป่ามาช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่งจะโจษสงสัยว่าเป็นเมืองไตรตรึงส์แน่ละหรือ เพราะมีข้อที่พากันสงสัยว่า เจ้าแผ่นดินลงมาแต่ เชียงรายเวลานั้นเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า เหตุไฉนจะข้ามลงไปสร้างเมืองไตรตรึงส์ขึ้นในที่ไกลห่าง กันเพียง ๔๐๐ เส้น ความที่เดาว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่ในเวลานั้น น่าจะเดาจากบาณชีเมือง ประเทศราชครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง ในท้องเรื่องที่ว่า เจ้าเชียงรายยกลงมา ไม่ได้กล่าวว่าตีเมือง กำแพงเพชรไปตั้งเมืองแปบเป็นเมืองไตรตรึงส์ทีเดียวจึงเกิดสงสัย ที่จริงคงจะได้เมืองกำแพงเพชร แล้ว แต่หากจะย้ายไปสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเกียรติยศ หรือด้วยความขัดข้องประการใด เมือง กำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันออกคงจะเกี่ยวดอง

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระสงฆ์คิดจะไปอยู่หลายคราว ตั้งอยู่ได้ไม่ช้า ทนความไข้ไม่ ไหวก็ต้องเลิกไป

หรืออยู่ในอำนาจเมืองสวรรค์โลก สุโขทัย พิษณุโลก จึงตั้งฝั่งที่เป็นแผ่นดินเดียวกัน ถ้าพวก เชียงรายจรมาดั้งฝั่งตะวันตกก็จะได้ เพราะถูกต้องความในจดหมายว่า ข้ามแม่น้ำโพไปตั้งฝั่งทาง ตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็นเมืองไตรตรึงส์แน่ กลับเวลาเที่ยงลงเรือเหลืองมาถึงพลับ พลาประทับร้อนไม่แฉะด้วยจะฉ้อวันให้ได้อีก ๑ วัน ระยะเขากะ ๑๐ วัน เป็นอันฉ้อได้ ๒ วัน คง ๘ วัน ฝนตกเป็นคราวๆมาแฉะกินข้าวที่บ้านไร่ เป็นบ้านนายเทียนอำแดงแจ่ม ท่วงที่บ้าน เรือนสบายพื้นบ้านเตียนหมดจดมีไม้ดอกไม้ผลหลายอย่าง ผิดกันกับบ้านแถบนี้ เจ้าของบ้านไม่ออก มาทักทายตามอย่างที่เคยแฉะมา ออกจะหลบๆครั้งเมื่อไปส่งสนทนากวนตัวเข้าและหายกลัวด้วย เห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอันตรายจึงได้ขยายว่าเป็นชาวเมืองนนท์ขึ้นมาอยู่ได้ ๑๐ ปีหน้า ตาแยบคายชอบกล เป็นคนฉลาดรู้อะไรมาๆและลงหนังสือขอมท้าวทั้งตัวจึงลงเนื้อเห็นกันว่า ที่จะ เป็นผู้ร้ายคนโตหลบขึ้นมาอยู่ที่นี่ออกจากบ้านไร่มาถูกฝนตกอีกมาก ถึงกำแพงเพชรจดหน้าเมือง เก่าเกือบท่วม ๑ ที่นี้เขาทำพลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอบปะรำจอดเรืออีกหลัง ๑ วันนี้ได้ตั้งตาอัน เป็นเจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทิ้งฝน ถ่ายรูปทิ้งฝน ไป ตามถนนบนฝั่งน้ำชั้นบนขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแลง และที่ว่าการซึ่งยังไม่แล้ว เลี้ยว เข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูนี้เป็นทางลัดไปจากฝั่งจนถึงท้องคูแล้วจึงขึ้นเมือง เมืองตั้ง อยู่ในที่ดอนน้ำไม่ท่วม เรียบไปตามทางริมกำแพง ซึ่งเขาได้ตัดแล้วรอบเมืองนี้ ไม่ได้ทำเป็น เหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่าด้านเหนือ ด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้านสกัดทิศใต้ ๑๒ เส้น สกัดด้านเหนือ ๖ เส้น รูปสอบใช้พุนดินเป็นเทินคิดทั้งท้องคูข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแลง ไบเสมาเป็นรูปเสมาหยักแต่ใหญ่คออ้วนเหลืออยู่น้อย ตามประตูน้ำเป็นป้อมทุกแห่ง แต่ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือ ประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูต้น ประตูหลังยังคงมีป้อมก่อด้วยแลง ปรางค์ป้อมนั้นเป็นลับแลอยู่ปากคูข้างนอกตรวจจะชักเข้ามาติดกำแพงอย่างเมืองนครศรีธรรมราช หรืออินเดียดก็ไม่มีร่องรอย แต่เป็นเมืองอย่างมั่นคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่ สำคัญยังอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว อยู่ข้างเหนือ วังอยู่ใต้อยู่ ไกลกัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งท่อนตั้งมีทับหลังสูงสัก ๒ ศอกเศษไม่ใช่สร้างคราวเดียวกัน ไปเข้า ทางช่องกลางๆย่านของวัด สิ่งทีก่อสร้างภายในเป็นแลงทางพื้นเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง หย่อมเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาวจะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้ายกลางเป็นมณฑป ตอน ข้างหน้าเป็นพระวิหารใหญ่ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าถึงจะเป็นอย่างนั้น เห็นจะเอาอย่างไปจากนี้เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์(กรุงเทพฯ) เอาอย่างไปจากวัดพระศรี สรรเพชญ์ต่อมามีระยะกันถึง วิหารใหญ่ พระเจดีย์กลมลอมฟางอยู่หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง หย่อม นี้เห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเป็นชั้นคูหารอบ มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระ พุทธรูปขนาดเดียวกับพระโบโรบูโด ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่จะเนยงไม่ได้ว่าจะเป็นการต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปถึงองค์พระเจดีย์ คว้าบัวหงายที่รับปากระฆังบัว หลังเบ็ยสลักสืบกัน งามเข้าที่มาก บัลลังก์มีชুমยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่มีเสารับยอด ซึ่งกรมหลวงนริศสงสัยว่า .

จะเป็นทวยถัดขึ้นไปปล้องโฉนแต่ยอดด้าว ประมาณว่าจะสูงราว ๑๕ วา ต่อนั้นไปเป็นวิหารโถง มีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแลงแต่บันปุนเป็นรูปรามเกียรติ์ทำให้เห็นได้ชัดว่า เครื่องแต่ตัว อย่างโบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้าแน่แล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ชั้นหนึ่งยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเขินเพียงเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด แล้วสวม เสื้อแขนสั้นทับอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้น คาดเข็มขัด แต่หมวกจะเป็นอย่างไร พิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงจะดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืน คล้ายเทวรูป แต่ยังไม่เห็นชัด ในวิหารโถงนี้มีพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานชุกชिरอบ ที่หน้า กระดานและที่บัลลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ ทำเป็นซุ้มพระรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้าง พระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเดิมภายหลัง เพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงเก่าชั้นอีก ในระหว่างพระเจดีย์และพระวิหารโถงนี้มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน ถลางถลาลงไปหน่อยหนึ่ง บางที่จะสร้างแทรกเดิมขึ้น พ้นจากห่มวิหารโถงนี้ เป็นวิหารใหญ่อีกห่อมหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบพระหน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัด เบญจมาบพิตรหลายองค์นั้น เดิมไม่ได้กล่าวกันว่า เป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่าพระ หน้าตาเช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปอีกห่อมหนึ่งมีกำแพงชั้นเขาเรียกต่างชื่อว่า เป็นวัดช้างเผือก แต่จะเห็นจะไม่ใหม่เพราะมีถนนคั่น ชำรุดทรุดโทรมมาก ไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้า ห่อมต้นนั้นเขาก็เรียกเป็นวัดอื่นอีกต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่ มีพระปราสาท แต่ที่จริงจะเห็นเป็นวัดเดียวกันทั้งนั้น เพราะเจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งจะสร้างเติม ๆ ออกไป เป็นวัดยาวเลื้อยเหมือนวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี ที่จะมีพระเจดีย์และพระहारเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีก มาก แต่พังเสียหายหมด ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะเรียกตาม กรุงเก่าก็จะเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอมรับว่าจะเรียกวัดพระแก้วก็ได้ เพราะเหตุที่มีในตำนาน ว่า พระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้แน่ ออกจากวัด ไปที่หลักเมือง ซึ่งอยู่ที่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง วังนี้มีแนวเชิงเทินตำรอบไม่ เห็นมีกำแพงเหลือเลยเห็นจะใช้ระเนียดไม้เช่นเมืองพม่าเขาก็ยังใช้อยู่ ยาว ๖ เส้นไว้ชานในกว้าง ๕ เส้น ระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควร พอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริวารจะอยู่ชั้นใน ชุดคู รอบคงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนนเดินเข้า ๓ ด้านเว้นด้าน ๑ ตูภูมิจานคล้าย ๆ สระแก้ว เมืองพิษณุโลก ในกลางวันมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่ง ไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเป็น เรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลุกพลับพลาและปะรำที่พักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยา ข้าราชการผู้ดีในเมืองที่ทำสำหรับมาเลี้ยงหลายสิบสำหรับ หน้าปลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปช้างเผือก โผล่จากดิน รูปเสือและรูปงูอยู่ที่ต้นไม้มิริมพลับพลาเป็นความคตินายอำเภอบ้านพรานกระต่ายทำได้ ก็นของเลี้ยงและถ่ายรูปรูปงามเมืองกำแพงเพชร^(๑)

.....
 (๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่และผู้คน ไปถ่ายถึงเมืองไหนจึงหาคน งานในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมาก็มักมีผู้พอใจขอสูด้วยเหตุนี้

ซึ่งได้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมดหน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิง เมื่อนั้นนับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ ถือกะเช้าหมากคอยแจกเลี้ยง คือ หวีด บุตรหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จัก นั่งไปสตัถ่ายรูป จึง ได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อ ประคอง ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี ลูก พระพล อายุ ๑๗ ปี ลูกพระยารามณรงค์ อายุ ๑๖ ปี อาหารที่เลี้ยงเป็นกับข้าวอย่างเก่า ๆ พอกินได้ดี กว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแหวะถ่ายรูปที่วัดอีกหน่อยหนึ่งแล้วจึงไปเทวสถานที่เราเรียกว่าพระ อิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็นสถานเดียวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือ คงจะเป็นปราสาท แล้ว มีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคนเยอรมันได้มาลักรูปพระอิศวร ที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทโธสวรรย์ เดียวนี้ไปตามกลับมาได้ ยังคงเหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาแล พระนารายณ์ ซึ่งเอาศิระะไปเสียแล้ว และเทวรูปเล็กน้อย ฝีมือดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่ ได้เห็นบ่อกรู ๒ บ่อ แต่ต้นตันไปเสียแล้ว ที่เขาวังยังด้อยก็มี บ่อกรูรายทั่วไปในเมือง มีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลงไปอีก กลับ บ่าย ๓ โมง เวลาเย็นพายุดัดฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้างบางกอกได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็น จะเป็นด้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะชื้นจะร่วประการใด นึกเสียดาย เมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมือง กำแพงเพชรอีก จึงได้จัดการโอนเอาห้องอาบน้ำเป็นห้องล้างรูป ทนล้างเอาในวันนี้ประดิกประเดิด มาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือบางกอกเช้าเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔ วันนี้เดินขึ้นบกไปโดยทางเดิม จนถึงเลี้ยวประตูน้ำอ้อย ไม่เลี้ยวตรงไปตามทาง ข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้างอย่างก่อด้วยอิฐกำแพงลอม ๒-๓ วัด แล้วเลี้ยว เข้าประตูต้นซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้ เดินเลียบตามกำแพงต่อไปอีก ยังทางทิศตะวันตกอยู่นั้นเองมี ป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับป้อมอื่น ๆ ฝีมือวิเศษทร ใกล้เคียงป้อมนั้นมีประตู อีกประตูหนึ่ง เรียกว่า ประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่่นี้ไปมีกำแพงที่ติดอยู่หลายตอน เป็นอันได้รูปว่า ก่อแรงเสริมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องป็น ใต้เสมา เสมานั้นคล้ายอย่างอินเดียเหลี่ยมปลายแต่ไม่หยักเม็ด ป้อมมุมตะวันตกต่อกับเหนือหมาย ว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มีกฤชราชกุมาร คະเนาจะเป็นประตูชัย แต่เห็นจะไม่ถูกเพราะ ไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่คະเนานั้นคະเนโดยเห็นมีหอ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเริ่มต้นเป็นประตูฝอยออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงป้อมซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่าป้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือขวาถือเป็นป้อมสำคัญ ขึ้นไป ดูก็ไม่เห็นแปลกอะไรเป็นป้อม ๓ เหลี่ยมซุดเดียวกันกับป้อมทั้งปวงนั้น ต่อมาอีกจนถึงประตูเขา เรียกไว้ว่าสะพานโคมซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูชัย เพราะเป็นไปทางและมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้น เป็นประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพนียดลพบุรี ลงไปลึกจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่ม ลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลางซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ถนัดว่า เป็นป้อมประจำประตูอย่าง ประตูต้นแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพันป้อมนั้นจึงขึ้นถนน ซุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูนเป็นถนนสูง กว้าง

ประมาณ ๘ วาตรงลิว เรียกว่าถนนพระร่วง ถนนพระร่วงนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ไปสุโขทัยแต่ขาดเป็นห้วงเป็นตอน เชื่อแน่ได้ว่าเป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้สักประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นดูเป็นลุ่มต่ำไปจนถึงเป็นน้ำโคลนแล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแลงทั้งสิ้น ที่เห็นเป็นแลงแลดูเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่ป่นเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัด เป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อทั้งนั้น ด้วยเป็นวัดทิ้งในป่าเสีย แล้ววัดเหล่านี้เป็นแลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ ศอกเศษ หน้ากว้างคืบเศษหรือศอก ๑ หน้า ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเบียบมีกรอบแลงเหลี่ยมลอมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัดแต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเรียบร้อยดีทุกแห่งที่จะทำภายหลังวัดอื่น การช่างในจึงไม่มีสลักสำคัญอันใดจะเห็นไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันวัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถอยู่ข้างหน้า มีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัว ลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกฟัก เสาเป็นแปดเหลี่ยม ตัดแลงเป็น ๘ เหลี่ยมที่เดียวด้านหลังมีมุขตั้งทักษิณ ชั้นล่างจดผนังและใช้เสาแลงอย่างเดียวไม่มีอิฐปูน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนกรุงเก่า เหตุที่เขารวยแลง แต่หลังคาหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสลักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมีก้อนกลางต่าง ๆ กัน ชั้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ กัน บางที่มีแต่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โถรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบือน เห็นจะมากคู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้องข้างหลัง ๒ ห้องเหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศและวิหารพระอิศวร วัดสระเกศ แต่ใหญ่มาก เสาใช้แลงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ชั้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ่มมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนน เมืองอย่างกรุงได้ยังดีไม่ขาดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแลงแข็งไม่ต้องซำราก ชั่วแต่ยอดหัก แต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้าพระเจดีย์นี้มีที่บูชาเป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่ทูลกระหม่อม* ไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์ และมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มากแต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงอีกหลาย ๆ วัด อยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุเก่าแต่ไม่มีเวลาจะแวะดูทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวง เป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขา ตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามคู เสาล้วนแต่เป็นศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ชั้นกลางจะเห็นเป็นวิหารยอดจัตุรมุข

.....

*ทูลกระหม่อม - ในที่นี้หมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นคำที่บรรดาพระโอรสธิดาตรัสเรียกสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในรัชกาลที่ ๔ และ ๕

แต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเดิน มุขหลังเป็นพระยืน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ที่มุขหน้าเป็น รูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรในภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่างอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโลกนาถ วัดพระเชตุพน แต่จะเปรียบว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่า วัดพระยืนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไปพลางกว่าจะมีชื่ออื่นดีกว่า ด้วยเหตุเมืองสุโขทัยมีวัดพระเชตุพน บางที่เขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางรูปเป็นไม้สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปราสาทอันใดพังเสียแล้วหรือไม่แล้ว ด้านหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกัน หลาย ๆ องค์บ้าง องค์เดี่ยวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัดหน้าพระธาตุลพบุรีและวัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ดูบริบูรณ์มากกว่าวัดอื่น ชุ่มประดูใหญ่น้อยยังมี ช่างหน้ามีสระ ๔ เหลี่ยม กว้าง ยาว ลึก ประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปเหมือนแลงในอ่างศิลา ไม่มีรอยก่อเลย มีห้องฝาแลงกันสำหรับพระสงฆ์ คงใช้โพงคั้นซึ่ง น้ำนั้นมีบริบูรณ์ใช้ได้อยู่จนบัดนี้ เมื่อเห็นวัดนี้เข้าแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะยืนยันรับรองว่าวัดในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้เลย ถ้าพระแก้วได้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ ไซ้จะแต่เฉพาะว่าวัดใหญ่เกี่ยวกับกาลเวลาเสียด้วย เป็นอันลงสันนิษฐานได้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้ ดังที่จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชรนี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำทุกวันนี้ประมาณ ๑๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแลง ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าเป็นที่ลุ่มน้ำ หรือที่อื่นตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมืองสวรรค์โลก เป็นเวลาร่วมกันกับมังรายลงมาจากราชโยธา ตั้งเชียงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านายในเมืองกลัวว่าสวรรค์โลกล่อแหลมนัก จึงคิดอ่านตั้งเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหลวงขึ้นอีกเมืองหนึ่ง สวรรค์โลกให้ลูกยาเธอไปอยู่เป็นทัพหน้า ช่างฝ่ายแม่น้ำน้อยนี้จะไปด้วยแม่น้ำเปลี่ยนไปก็ตาม หรือเมืองเดิมตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำก็ตาม พระร่วงหรือวงศ์พระร่วงเห็นว่าควรจะเลื่อนเมืองลงมาตั้งริมน้ำให้ชมแม่น้ำนี้ จึงสร้างกำแพงขึ้นมาใหม่ ให้ชื่อเมืองกำแพงเพชร ทำทางหลวงเดินขึ้นไปสวรรค์โลกสายหนึ่ง มากำแพงเพชรสายหนึ่ง เพื่อจะให้เดินทัพช่วยกันได้สะดวก เมืองเหนือคงเป็น ๓ พระนคร ทางเดินในระหว่างกำแพงเพชรไปสุโขทัยนอน ๒ คืน ด้วยเหตุฉะนั้น เจ้าผู้ครอบครองเมืองกำแพงเพชรจึงย้ายมาอยู่ในกำแพง ได้สร้างวัดใหญ่ขึ้นแต่วัดเดียว เมื่อองค์อื่นจะสร้างก็สร้างต่อ ๆ ไป จึงไม่มีวัดใหญ่ในกำแพงเมือง วัดในกำแพงต้นทางที่มีพระเจดีย์ซึ่งมกุฎราชกุมารสมบัติให้เป็นวัดมหาธาตุ ถ้าจะเทียบกับวัดข้างนอกเมืองเล็กน้อยเป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้นเล่าพระแก้วก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุที่พระแก้วจะตกมาอยู่กำแพงเพชรคงจะมาก่อนสร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชรทุกวันนี้ ด้วยถ้ามาอยู่ภายหลัง คงจะไม่อยู่เมืองกำแพงเพชรต้องไปอยู่สุโขทัยเมืองขึ้นกำแพงเพชรไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายในนี้ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้ากันจริง ๆ คงจะพบลำน้ำเขิน พบเชิงเทินเมืองเก่า เดียวนี้พวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่านี้เป็นวัดนอกเมืองจึงมัวคล่ำแต่ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะสร้างวัดออกเต็มไปเช่นนั้นก็ไหนได้ ถ้าจับบทหันไปค้นนอกเมืองซึ่งเป็นเมืองโบราณนี้ คงจะได้อะไรอีกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุกแต่เวลาไม่พอ เลยหยุดแต่ชั่วกินข้าวที่ปากสระวัดมหาธาตุครูเดียว ยังกลับมาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง

วันนี้คำล้ารูป และมีละครของมารดาหลวงพิพิธภักย์เล่นเรื่องไชยเชษฐา กรมตำรวจเชื่อว่า จะเก่าแท้ ไม่มีโชดขึ้นมาถึง ที่แท้โชดเสียป่นปี้ยับเยิน คือ นายโรงแต่งตัวเป็นละคร แต่เสื้อผ้าขาวไม่ ปักตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อัดลัดดอกใหญ่ลอยเลื่อม ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มาก แก้มลึกเหมือนช้อนทอย นางใส่เสื้อแพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียงสวมนวมและตาดบุงผ้าไหม เลียนนางแมวนั้นแต่ทรคือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอวลงมาจนกันเกี่ยวขอไม้ได้ต้องง่าเฉย ๆ และการที่สวมนวมมีพลาดพลั้งเอียงอยู่ข้างหนึ่ง ด้วย วิเศษขึ้นที่ห่มสำรดคาดเอวทับแพรอีกชั้นหนึ่ง สวมกะบังหน้า นารายณ์ธิเบศรสวมเสื้ออย่าง ใหม่แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงหนสวมเสื้อขาวสะพายแพร หน้าโชนเป็นหน้าเขี้ยวสวมชฎาดอก ลำโพง ลูกคู่ นั้นไม่มีคนแต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละครใน เห็นจะเป็นด้วย เล่นพระราชนิพนธ์หมายว่าละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น ถ้ามเจ้าของดูว่าหางานกันกลางวัน ครึ่งวัน กลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๔๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่นเป็นละครมิใช่เยเก

วันที่ ๒๔ วันนี้ตื่นสายเพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกช้า ๔ โมง จึงได้ลงเรือเหลืองข้ามฟากไป ผังตะวันตกยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุ เลยไปคลองสวนหมากต้องขึ้นไปไกลหน่อย ในคลองนี้น้ำไหลเชี่ยว น้ำใสเพราะเป็นลำห้วย มีคลองแยกขวามือ แต่ต้นทางที่จะเข้าไปเรียกว่า แม่พล้อ ถ้าไปตามลำคลอง ๓ วัน จึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมมาก เขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึง ป่าไม้นี้พะโป้กะเหรี่ยงโน้บังคับ อังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นคนไทยชื่ออำแดงทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอำแดงไทยตั้งบ้าน เรือนอยู่ติดกันในที่นั้น ไปขึ้นถ้ำรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้ แล้วจึงกลับออกมาจอดกินกลางวันที่หาด กลางน้ำ คลองสวนหมากนี้ตามลัทธิเก่าถือว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่องต้องเมินหน้าไปเสียข้างฝั่งตะวันออก เพียงแต่แลดูก็จับใจ ความจริงนั้นเป็นที่มิใช่ซุ่มจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงิน ไม่เป็นเครื่องห้ามกันให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แขงพอกะเหรี่ยงซึ่งเรียกว่า พญาตะกำ พี่พะโป้มาทำ ป่าไม้ราษฎรซึ่งอยู่ฟากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหากินมีบ้านเรือนคนมากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อม ไป กินข้าว แล้วล่องลงมาที่วัดพระธาตุ ซึ่งแต่เดิมเป็นพระเจดีย์กับวังที่พระธาตุใหญ่องค์ ๑ ย่อม ๒ องค์พญาตะกำสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว แปลงรูปเป็นพระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่แล้วเสร็จพญา ตะกำตายพะโป้จึงได้มาขอปฏิสังขรณ์ต่อ ได้ยกฉัตรยอดซึ่งมาทำแต่เมืองมรแห่งผิงแล้ว แต่ฐาน ชุกชียังถือปูนไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทาสีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูในแม่น้ำงามดี มีพระครูอยู่ในวัดเป็น เจ้าคณะรองรูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวก ออกจะ ลอย* มีโรงเรียนอยู่ในหมู่กุฎี มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายชิตมหาดเล็กหลานพระยาประธานนคโรทัย ซึ่งเป็นนายอำเภอ อยู่ในมณฑลนครชัยศรีป่วยลาออกรักษาตัว ไปได้ตำนานและพระพิมพ์มาให้ ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงนามพระยาศรีธรรมมาโคกราช จะบำรุงพระศาสนาจึงไปเชิญพระธาตุมาแต่ลังกา สร้างเจดีย์บรรจุ ไว้ในแควนน้ำปิงและน้ำยมเป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ พระฤๅษีจึงได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นถวาย พระยาศรีธรรมมาโคกราชเป็นพระอุปการะ จึงได้บรรจุพระธาตุและพระพิมพ์ไว้ในพระเจดีย์แต่นั้นมา เหตุที่จะพบพระพิมพ์กำแพงเพชรขึ้นนี้ว่า เมื่อปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุทธมหาราชเจ้า วัดระฆัง ขึ้นมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านศิลาจารึกอักษรไทยโบราณมีอยู่ที่วัด เสด็จได้ความว่า มีพระเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิง ฝั่งตะวันตกตรงเมืองข้าม จึงได้ ค้นคว้ากันขึ้น พบพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ชำรุดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพระยาตะกำขอสร้างรวมเป็นองค์เดียว รื้อพระเจดีย์ลงจึงพบพระพิมพ์กับได้ลานเงินจารึกอักษรขอม เป็นตำนานสร้างพระพิมพ์และ วิชาบูชา นายชิตได้คัดตำนานแลวิธีบูชาให้ได้ของถวายในเมืองกำแพงนี้ก็มีเมืองเป็นพื้น ได้คัด ตำนานติดท้ายหนังสือไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต มหาดเล็กเวรเดชหลานพระยาประธานนคโรทัยจางวางเมือง อุทัยธานีเดิมได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย เป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่ในมณฑลนครชัยศรี ข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บพลุพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษา ตัว อยู่บ้านภรรยาที่เมืองกำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบเสาะหาพระพิมพ์ของโบราณ ซึ่งมีผู้ขุด ค้นได้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ได้ไว้หลายอย่างพร้อมกัน พิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านี้ อันเป็นที่เชื่อถือกัน ใน แขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่ก่อน ได้ความว่า พระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็นอัน มาก นิยมนับถือลือชามาช้านาน มีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอานุภาพทำให้ สำเร็จผลความปรารถนาแก่ผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

หลักฐานของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่มีผู้พบเห็นแล้วมี ๓ อย่างคือ พระลีลาศ (ที่ เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑ พระยืนอย่าง ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือ ดินบุก (หรือตะกั่ว) อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชนได้พบเห็น ได้ในเจดีย์วัดพระธาตุฝั่ง ตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์ขึ้นมานั้น ตามสามัญนิยมน่า ฤ กาลครั้งเมื่อสมเด็จพระสัมมา สัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว มีพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมมาโคกราชเป็นพระแผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศ

ตลอดจนถึงทวีปลังกา ทรงอนุสรคำนึงในการสถาปนูปถัมภกพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาล
ยิ่งขึ้น จึงเสด็จสู่ลังกาทวีปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นำมาสร้างเจดีย์
บรรจุไว้ ในคำกล่าวที่ว่าแคว้นน้ำปิงและน้ำยม เป็นต้น เป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้ง
นั้นพระฤๅษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ขึ้นถวายแก่พระยาศรีธรรมมาโคกราช เป็นการ
อุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้ เดิม ณ ปะกา
เอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ (นับโดยลำดับปีมาถึงศกนี้ ๕๘ ปี) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง
กรุงเทพฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมืองกำแพงเพชรนี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษ
ฐานอยู่ ณ พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิงตะวันตกตรง
หน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมืองได้จัดการค้นคว้า พบ
วัดพระเจดีย์สมตามอักษรในแผ่นศิลา จึงป่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์
ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี ๓ องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลาง ชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแขวงพอกะเทรียง (ที่ราษฎรเรียก
ว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่รวมเป็นองค์เดียว

ขณะที่รื้อพระเจดีย์สามองค์นั้น ได้พบตรูพระพุทธรูปพิมพ์และลานเงินจารึกอักษรขอม
กล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์และลักษณะการสักการบูชาด้วยประการต่างๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีผู้ขุด
ค้นที่เมืองสรรค์บุรีครั้งหนึ่ง แต่หาแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินตำนานนี้กล่าวว่า มีเฉพาะแต่ใน
พระเจดีย์วัดพระธาตุฝั่งน้ำปิงตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

ตำนาน

ตำบลเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิชัยสงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณ
ว่ายังมีฤๅษี ๑๑ ตน ฤๅษีเป็นใหญ่ ๓ ตน ตนหนึ่งฤๅษีพิลาไลย ตนหนึ่งฤๅษีตาไฟ ตนหนึ่งฤๅษีตาจัว
เป็นประธานแก่ฤๅษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่า เราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมมา
โคกราช ฤๅษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤทธิ ทำด้วยเครื่องประดิษฐานเงินทองไว้
ฉะนี้ฉลองพระองค์ จึงทำเป็นเมฆพัดอุทุมพรเป็นมฤตย์พิศม์อายุวัฒนะพระฤๅษี ประดิษฐานไว้ใน
ถ้ำแหวใหญ่่น้อย เป็นอานุภาพแก่นมนุษย์ทั้งหลาย สมณชีพรามณจารย์เจ้าไปถ้วน ๕,๐๐๐
พรรษาพระฤๅษีองค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาว่านทั้งหลาย อันมีฤทธิ์มาสัก ๑,๐๐๐
เก็บเอาเกสรอันวิเศษ ที่มีกฤษณาเป็นอาทิให้ได้ ๑,๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤๅษีจึงป่าวร้องเทวดา
ทั้งปวงให้ช่วยกันบดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆพัดสถานหนึ่ง ฤๅษีทั้ง ๓ องค์
นั้นจึงบังคับฤๅษีทั้งปวง ให้เอาว่านทำเป็นผงเป็นก้อนประดิษฐานด้วยมนต์คาถาทั้งปวงให้ประสิทธิ์
ทุกอัน จึงให้ฤๅษีทั้งนั้นเอาเกสรและว่านมาประสมกันดีเป็นพระให้ประสิทธิ์แล้วด้วยเนาวะหระคุณ
ประดิษฐานไว้บนเจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดได้ถวายตัว ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้วจึงเอาไว้ใช้ตาม
อานุภาพเถิด ให้ระลึกถึงคุณพระฤๅษีที่ทำไว้นั้นเถิด ฤๅษีไว้อุปเทศดังนี้

แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีระะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการ
 ฌรณงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้าด้วยเนวาระหฺรคุณ แล้วเอาใส่ผมคักดีสิทธิ์ตามปรารณา
 ถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก่หอกดาบคัสตราวุธทั้งปวง เอาพระสร้งน้ำหอมแล้วเสกด้วย อิติปิโสภกุราติ เสก
 ๓ ที่ ๗ ที่แล้วใส่ขันธสัมฤทธิ์พิชฐานตามความปรารณาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสร้งน้ำ
 หอมใส่บพลุตทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะสง่าเจรจาให้คนกลัวเกรงเอาใส่น้ำมันหอมหุงขึ้ผึ้งเสก
 ด้วยเนวาระหฺรคุณ ๗ ที่ ถ้าจะค้าขายดี มีที่ไปทางบกทางเรือก็ดี ให้นมัสการด้วยพาหุงแล้วเอาพระ
 สร้งน้ำหอม เสกด้วยพระพุทฺธคุณ อิติปิโสภกุราติ เสก ๗ ที่ ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล ถ้าจะไม่
 สวัสดิ์สถาพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้ ดอกบัว บูชาทุกวันจะปรารณาอันใดก็ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใด
 พบเกศรก็ดี พระวานก็ดี พระปรอทก็ดี ก็เหมือนกันอย่าได้ประมาทเลย อานุภาพดั่งกำแพงล้อมกัน
 ภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้ความศุขย์ เอาพระสร้งน้ำหอม เอาต้าย ๑๑ เส้น ชุบน้ำมันหอมและใส่เทียน
 ตามถวายพระแล้ว พิชฐานตามความปรารณาเถิด ถ้าผู้ใดจะสระหัวให้เขียนยันต์นี้ ใส่ใส่เทียนเถิด

ยันต์ :-

ทุธิวิมม
 อมพ
 ปติพมกคค

อสิวิสุโลปสุพุก

แล้วว่า นโมไปจนจบ แล้วว่าพาหุง แล้วว่าอิติปิโสภการ มหาเชยฺย มงฺคลฺ แล้วว่าพระเจ้าทั้ง
 ๑๖ พระองค์ เอาทั้งคู้ กิริมิท กุรุมฺพุ กรมท เกเรเมเท ตามแต่เสกเถิด ๓ ที่ ๗ ที่ วิเศษนัก ถ้าได้รู้
 พระคาถานี้แล้วอย่ากลัวอันใดเลย ท่านตีค่าไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้สารพัดศัตรูแล
 ข้าพระ พุทฺธเจ้าได้รับพระราชทานคัตต่อมาดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต

ขอกลับลงเรือชะลาล่องไปขึ้นท้ายเมืองใหม่เดินขึ้นมาจนถึงพลับพลา ที่เมืองใหม่นี้มีถนน
 ๒ สายยาวขึ้นมาตามลำน้ำเคียงกันขึ้นมา สาย ๑ อยู่ริมน้ำ สาย ๑ อยู่บนดอน แต่ถึงสายริมน้ำหน้า
 น้ำก็ไม่ท่วม บ้านเรือนก็เป็นลักษณะถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรี หรือถนนบางกอกอย่างเก่า ไม่ใช่
 ถนนเสาชิงช้า ผู้คนก็แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้ายเมืองถึงพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปได้มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแวนเปลี่ยนทำนองถ่ายและถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้ว ซึ่งยังไม่เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจกใหญ่ จะล้างหมดกลัวแห้งไม่ทัน วันนี้ได้ตัดผมตามพระเทพาภรณ์ขึ้นมาจากบางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลงเรือมาแต่ นครสวรรค์ เพราะหาเวลาตัดไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายถึงยังไม่ตื่นแต่หมาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ กินข้าวแล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดู และรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธธัญญ์ผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทองซึ่งพระพุทธรูปอดฟ้าพระราชทานพระยากำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จมือเมื่อไปทัพแขก แล้วตกมาแก่พระยากำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามีแพงบุตรพระยากำแพง (นุช) บุตรพระยากำแพง (นุช) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพง ต่อมา ๔ คน คือพระยากำแพง (บัว) พระยากำแพง (เถอน) พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด) ได้รับดาบเล่มนี้ต่อ ๆ กันมาครั้งพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรมผู้อื่นนอกจากตระกูลนี้เป็นพระยากำแพงหลายคน ดาบตกอยู่แก่นายอันบุตรพระยากำแพง (เกิด) ซึ่งเป็นบิดาหลวงพิพิธธัญญ์ ภายหลังนายอันได้เป็นพระยากำแพง ครั้งพระยากำแพง (อัน) ถึงแก่กรรมดาบจึงตกอยู่กับหลวงพิพิธธัญญ์บุตรผู้นำมาให้ นี้ พิเคราะห์ดูก็เห็นจะเป็นดาบพระราชทานจริงเห็นว่าเมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมือง เช่น แควใหญ่ไม่ได้เตรียมมา จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมืองให้ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงที่มาหา ตั้งต้นคือ ท่านผู้หญิงทรัพย์ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) อายุ ๙๓ ปีจ้อ เห็นจะเป็นปีจ้อ ฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบายแจ่มใสพูดจาไม่หลง เดินได้ เป็นต้น กับลูกที่มา ๒ คน คือชื่อผิงภรรยาพระพล (เหลี่ยม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้องชื่อ ภู เคยไปทำราชการในวัง ครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์ (หรั่ง) อายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อ พัน ภรรยาหลวงพิพิธธัญญ์ อายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธธัญญ์ ละออง บุตรนายเงินอายุ ๑๒ ปี โหลนได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่ายคนเดียว แต่ที่ชื่อละเอียดบุตรโน้มอายุ ๑๓ ปี ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนี้กันออกเสียบ้าง ด้วยมาไม่ครบหมดด้วยกัน ลูก หลาน หลาน หลาน โหลน ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดว่าเป็นที่มีไข้เจ็บชุม ถึงถามชาวเมืองนั่นเอง ก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่า ไข้ไม่ชุมและไม่ร้าย แต่ที่พบคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมดกรรมการค้า ๆ อายุ ๗๐-๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก ถ้าจะหารือพวกกำแพงเพชรจริงคงบอกว่าพระพิมพ์ป้องกันด้วยนับถือกันมาก พระเล่าให้ฟังว่าเวลาที่ไม่ได้เสด็จมา หากันนักดูหายากอย่างยิ่ง ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็เตรียมกันอยากจะถวายก็เป็นความจริงเพราะผู้ที่มาถวายไม่ได้ถือหรือห้อมมาตามปกติ จัดมาในพานดอกไม้ นั่งรายตามริมถนนได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด ดูความนับถือกลัวเกรงเจ้านั้นมากอย่างยิ่ง เพราะไม่มีใครได้เคยเฝ้าเห็น แต่กิริยาอาการเรียบร้อยไม่เหมือนตำบลบ้านตามระยะทาง ซึ่งกล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากกราบถึงตีนไม้ได้ขาด

ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นท่าหน้าวัดเสด็จ เพื่อจะถ่ายรูปวัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จารึกบอกเรื่องพระพิมพ์ แต่คำจารึกนั้นได้นำไปกรุงเทพฯ เสียแล้ว^(๑) แล้วจึงเดินไปวัดคูยาง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้าคณะอยู่ ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนนราชดำเนิน วัดคูยางนี้มีลำคูกว้างประมาณ ๖ วา หรือ ๘ วา น้ำขัง หอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคูเข้าไปหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลง แต่เสริมอิฐถือปูนหลังคาเห็นจะผิดรูปเตี้ยแบน ไปหลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็นพระปราสาท เห็นจะแก้ไขขึ้นใหม่โดยพังเสียแล้วไม่รู้วารูปเดิมอย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่างๆ อยู่ข้างจะดี ๆ พระครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงศอกคืบ กับอะไรอีกองค์หนึ่ง ต้นเดิมที่ไม่ชอบจึงได้ขอเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพงโบราณแท่นชั้นเขมรองค์ ๑ พระนาคปรกชาตฐาน เขาหล่อฐานเดิมขึ้นไว้องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลองเหมือนพอใช้อีกองค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปบ้าง จนเที่ยงจนได้ลงเรือเหลือง ล่องลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ตกลงทำกับข้าวกันมา ต่อจวนกับข้าวสำเร็จจึงได้พบ แวะกินที่พลับพลาปากอ่างล่องเรือลงมาหยุดชั่วแต่พอถ่ายรูปเวลาพบเท่านั้น ขาล่องนี้เรือใช้ตีกรรเชียง แต่ก็ป็นอันสั้กว่าตีเบาเสียวกว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในलयน้ำลงมา ถึงที่พักแรมตำบลวังนางรำ แต่ที่แท้เขาเรียกวังอีรำเรียกนางรำถึงตาถือท้ายไม่เข้าใจ เวลาทุ่มเศษ

วันที่ ๒๗ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปถึงเรือเหลือง หยุดกินข้าวที่ตลิ่งเป็นป่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุดที่หาด ถ่ายรูปเวลาพระอาทิตย์ตก เลยตีกรรเชียงลงมาจนถึงพลับพลาบ้านแดนเวลาพลบ ไม่มีเรื่องอะไรเลย นอกจากอ้ายกรรเชียงที่ตีง่ายแสนสาหัส ขึ้นชื่อว่ากรรเชียงแล้วไม่มีอะไรจะเบาเท่า ถ้าชินตีทวนน้ำแล้วเป็นไม้ขึ้นเป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ต้องรอรับพวกจีนไทยที่มาหา รวมทั้งตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แวะกินข้าวที่พลับพลาหัวดงซึ่งเขากะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๑ เท่านั้น จึงเปลี่ยนเลื่อนลงมายางเอนหยุดถ่ายรูปเขานอครั้งหนึ่ง มาตามทางมีคนรู้จักเรือเหลืองว่าเป็นที่นั่งทั่วทุกแห่งที่ไหนเคยแวะที่นั่นคนยิ่งประชุมมาก มีอะไรที่จะตีจะเคาะให้ร้องได้ ก็ตีเคาะให้ร้องทุกแห่ง มีลงเรือพายตามเอาของมาให้ก็มาก ที่เก่าเลี้ยวประโคนใหญ่เพิ่มเกิดเทิงด้วย ผู้หญิงตีเกิดเทิง มาถึงเขาตินได้ยินเสียงมโหรีและพระสวด เห็นเวลายังวันอยู่จึงได้คิดแวะถ่ายรูป แต่ชายหาดน้ำตื้นเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึงต้องลงเรือเล็กลำเสียงเข้าไปอีก เดินหาดร้อนเหลือกำลัง ทั้งเวลาบ่าย ๔ โมงแล้วไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าถ่ายรูปที่เขาแล้วเห็นที่วัดตระเตรียมรับแน่นหนา

(๑) จารึกนี้ เดิมน้อยอยู่ในหอพระสมุทวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่องพระมหาธรรมราชาลิไทยสร้างพระมหาธาตุแลปลูกพระศรีมหาโพธิ ซึ่งได้มาจากลังกา ณ เมืองนครชุม สืบสวนได้หลักฐานต่อมาว่าจารึกแผ่นนั้นเดิมอยู่ที่หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้ามฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร ฐานปักศิลาจารึกนั้นอยู่จนบัดนี้ มีผู้ขนมาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงได้ลงมากรุงเทพฯ

แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีรชะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล

มากจึงเลยไปถ่ายรูป ครั้นเข้าไปใกล้ดูคนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้องยอมขึ้นวัด วัดนี้เรียกชื่อสามัญว่า วัดเขาดิน แต่ชื่อตั้งหรุมากจนจดไม่ได้ต้องจดว่า "วัดพระหน่อธรณินทรโกสวารินคงคาราม" เจ้าอธิการชื่อ เอ็ง รูปพรรณสัณฐานดีกลางคนไม่หนุ่มไม่แก่เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ ที่คนจะนับถือมาก ฟังมาจากวัดมหาโพธิที่ตรงกันข้ามได้ ๒ ปี มีแต่คนแก่สัปบุรุษและชาวบ้านหลายคนมาคอยอธิบายชี้แจงโน่นนี่ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่งขัดเครื่องมุง จึงให้เงิน ๑๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปบุรุษยกชักชวนให้เข้าไปดูในวัดซึ่งเชื่อเสียแล้วว่าจะไม่มีอะไร แต่เสียอันนอนไม่ได้ ครั้งเข้าไปถึงในลานวัดเห็นใหญ่โตมากเป็นที่เตียนราบได้ร่มไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะเกือบ ๓ เส้น ยากสัก ๔ เส้น เป็นที่รักษาสะอาดหมดจดอย่างยิ่ง รู้สึกสบาย ถ่ายรูปแล้วพวกสัปบุรุษชวนให้ไปดูพระอุโบสถซึ่งอยู่บนเขา จึงได้รู้ว่ายังมีทางอีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา มีบันไดอิฐขึ้นตลอด จะต่ำกว่าเขาบวชนาคสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาดินเป็นเขาคีลา มีดินหุ้มแต่ตอนล่างๆ พวก สัปบุรุษพากันตักน้ำขึ้นไปไว้สำหรับจะให้กินจะให้อาบ โบสถ์นั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝาหลังใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑ แต่ข้างหลังโบสถ์แลดูภูมิที่งดงามดี คือ มีบึงใหญ่เห็นจะเป็นลำเดียวกันกับบึงบ้านหูกวาง และเห็นเขาหลวงเมืองนครสวรรค์สกัดอยู่ ในที่สุดถ่ายรูปแล้วไล่เสียงเรื่องวัดนี้ได้ความว่าพระครูหา อยู่วัดมหาโพธิมาเริ่มสร้างได้ ๘๐ ปีมาแล้ว แล้วได้ปฏิสังขรณ์ต่อๆ กันมาตามทีเล่ากันว่าเป็นที่สิงสู่ของพวกชาวลับแล ฟังจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองชัยนาทเสียเมื่อเร็วๆ นี้มีตาแก่คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่องชาวลับแลมากตั้งแต่ขึ้นต้นมา มีตาแจ็กดำอีกคนหนึ่งอายุ ๖๐ เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่าๆ ยังพวกหนุ่มๆ อีกเป็นกองเป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ได้ยินเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้องเสียงโห่ร้อง เพราะผิดกับสามัญเป็นอันมาก ครั้นขึ้นไปดูก็ไม่เห็นอะไร ในบึงหลังเขาแต่เดิมไม่มีกระบิรกเช่นนี้ เพราะเป็นที่เขาเล่นแข่งเรือกัน ได้ยินเสียงเกรียวกราวไปดูก็ไม่เห็นกระทงที่ใส่ของมากินนั้นทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่ในบึง จนเมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแควใหญ่เร็วๆ นี้เองก็ยังได้ยินเสียงอยู่ แต่ก่อนที่เขานี้มีถ้ำหลายแห่ง พวกลับแลเขาไปเขาปิดถ้ำเสียด้วย ได้ถามล่อจากให้เห็นคนรู้ไม่ยอมรับเห็น เล่าเรื่องคนลับแลอย่างเดียวเป็นจริงเป็นจังไป คนเชื่อลับแลเช่นนี้ยังมีมากแล้วเขาพากันไปตามันเขาออกไปลูกนอกซึ่งแลเห็นจากแม่น้ำ มีวิหารเล็กและทับที่คนอาศัยรักษาสะอาดหมดจดดีเหมือนกัน เอาอ่างมาตั้งเป็นกระถางต้นไม้เล่นเข้าดีพอใช้ กลับลงทางด้านข้างริมน้ำซึ่งมีบันไดปูนเหมือนกัน เจ้าอธิการถามหาตุลกระหม่อมมิตติขึ้นมาบ้างหรือไม่ ครั้นได้ความว่ามีมาจึงเอาแหวนถักพิรอดมาแจก แหวนนั้นทำนองเดียวกับขรัวม่วงวัดประตู แต่ขรัวม่วงถักด้วยกระดาดลวงรัก นี้ถักด้วยด้ายทำเรียบร้อยดี กลับลงมาโดยสะพานเขาทำยื่นลงมาจนพันหาดในยาวอยู่ พวกราษฎรทั้งชายหญิงและเด็กลงมาช่วยกันเข็นเรือโดยความเบื่กบานเหมือนอย่างแห่พระ เด็กๆ จนจมถึงคอยังไม่วางต้องไล่ ล่องลงมาถึงพลับพลาทางเอนเวลาพลบ วันนี้อยู่ชุมกว่าทุกวัน ถึงเมื่อขามามีที่นครสวรรค์ตอนบนมีบ้างก็เป็นยุงนอนหัวค่ำไม่มีไปเท่าไร แต่อย่างไรๆ ก็คงน้อยกว่าบางกอก

วันที่ ๒๙ เช้า พวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการจะมาดู ในหมู่บ้านมียายอิมบ้านพังม่วง ซึ่งได้ไปขึ้นกินข้าววันแรก มาด้วยกับลูกสาวคนหนึ่ง หลานคนหนึ่ง ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จักอยู่นั่นเอง ได้ถามว่าพระยาโบราณไปที่บ้านหรือ ตอบว่า ท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่อย่างก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนัดให้ลงไปหาจะพาเผ่าไม้ไผ่หรือ บอกว่าก็เชื่อแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมจึงว่าอย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่าชาวบ้านเข่าก้นอย่างหนึ่ง ถามว่า เขาว่า กระจริดเอื้อนไมใคร่จะบอกต้องซัก แล้วกระซิบกระซาบว่าเขาว่าไม่ใช่พระยาโบราณ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเอง พอรู้เช่นนั้นเข้าชนลูกช่าทั้งตัว ได้นึกสงสัยอยู่แล้วเลยนอนไม่หลับกระสับกระส่ายไปถามว่าแกเท็จถูอะไรหรือจึงได้ไม่สบาย ก็ว่าได้พูดมากอยู่มีเรื่องขึ้นค่านา เป็นต้น ถามว่าพระรูปพระโถมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่าสูงๆ ผอมๆ ผิวอยู่ข้างจะคล้ำ จึงถามว่าวันนั้นไปด้วยเจ้าคุณโบราณแกจำได้หรือไม่ ว่าไม่ทันสังเกตมารับรองอยู่แล้วหันไปถามลูกสาวว่าท่านไปด้วยหรือไม่ นางลูกสาวหัวร่อบอกว่าท่านไปด้วยจำได้ ถามว่าถ้าข้าจะบอกแกว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแกจะว่าอย่างไร ออกจะเหลือกลานและจ้องอยู่สักครู่หนึ่ง ลูกขึ้นนั่งยองๆ ปูผ้าชวนลูกสาวแนแล้วให้มากราบท่านเสีย ลูกสาวก็หยุดหัวร่อทันที สองคนปูผ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้พระ ได้ให้แหวนเนื่องประดับเพชรพลอย ช้อจากกรุงเก่าทำขวัญคนละวง หลานเผอญเสมามาหมดเป็นของแกต้องการมาก ต้องทำให้กำไลเงินช้อผีแทนคู่หนึ่งแล้วได้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า มาจนเลี้ยวขึ้นแควใหญ่จึงได้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจอดที่แพใต้สะพานรถไฟ พบพระยาสุขุมและจิริซึ่งได้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปแม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแควใหญ่เข้าดงม่งงาม เต็มที่ตานายท้ายบ่นว่าไม่ถึงถ่อ มันเป็นเรือสำหรับแควน้อยอย่างเดียวแท้ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่งไปเรือแม่ปะชั่วแต่ขาล่องไม่ได้ถ่อขึ้นแล้ว นับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือแม่ปะได้ เพราะเวลาล่องมันเชอพันประมาณ ทำกับข้าวเลี้ยงกันที่แพแล้ว สั่งคำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายวิม ทหารราบที่ ๑๐ โทษฆ่านายสิบนายหมู่ตัวตายความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕ นายร้อยเอกขุนพิทยุทธกุมทหารเมืองนครสวรรค์ตามขึ้นไปจนถึงกำแพงเพชรจอดเรืออยู่ฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอดประมาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยามในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหารอยู่ พวกทหารทั้งปวงข้ามมารับเสด็จเวลาเช้า ๒ โมงเศษ อ้ายวิมบ่นว่าหิวข้าว ขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบบอกว่ายังไม่มีคนให้อยู่ไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วลุกขึ้นไพล่ออกมาจากชยาบ อ้ายวิมยืนยามอยู่ที่กระดานเสียบ เอาดาบปลายปืนแทงนายสิบที่รักแรัลถึงราวนม พลัดตกน้ำลงไป แต่น้ำตื้นไม่ได้จมและไม่มีหลักต่ออันใด นายสิบร้องขึ้น คนที่อยู่ในเรือไปช่วยพยุงขึ้นมาก็ขาดใจตาย ได้มีโทรเลขส่งไปถึงจิริเห็นว่าเป็นการสำคัญอยู่ ควรจะต้องลงโทษโดยทันที ความเช่นนี้เป็นหน้าที่ศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่เมืองนครสวรรค์ พิจารณาให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง คำให้การอ้ายวิมรับแก้ว่าเปลอสติหมาจะสะกิด พยานเบิกว่าไม่มีสาเหตุวิวาทอันใดกัน หมอตรวจว่าอ้ายวิมไม่ได้เป็นคนเสียจริต นายทหารประจำหมายเบิกความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรับโทษเลยฟังเข้ามาเป็นทหาร เมื่อเดือนเมษายนศาลศึกษาว่า อ้ายวิมทำผิดพระราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสด็จพระราชดำเนิน ให้ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็นว่าทหารฟังตั้งขึ้นใหม่ๆ ในหัวเมือง ถ้าหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพรั่งนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอฟันจากคลองบอระเพ็ดหน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนตั้งจึงให้ปล่อยเรือไหลลงมาถ่ายรูปได้ ๒-๓ แผ่น พอมียายุจัดฝนตกต้องกลับลงมาทั้ง ฝน เวลาค่ำมีคนขายของแต่ได้ถามได้ความว่า เขาเกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรุด* ในแม่น้ำจูดไฟ ตามเรือแพสว่างและมีพิณพาทย์ครึกครื้น ไม่มียุงเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย

หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้

* เป็นการกรุด - เป็นการแต่งฉาบหน้าให้ครึกครื้น หรือองตมชั่วคราวไม่ใช่ถาวร

ประวัติเมืองกำแพงเพชร

บริเวณจังหวัดกำแพงเพชรในปัจจุบัน เป็นบริเวณซึ่งครอบคลุมพื้นที่ตอนกลางของแม่น้ำปิง อันเป็นบริเวณต่อเนื่องของที่ราบภาคกลาง และที่สูงในตอนเหนือ บริเวณหัวเลี้ยวหัวต่อนี้เอง เป็นบริเวณหนึ่งที่เหมาะสมต่อการตั้งชุมชนตั้งเมืองด้วย เหตุผลในการควบคุมเส้นทางคมนาคม เส้นทางการค้าขายตลอดจนเส้นทางทหารเดินทาง

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในการสำรวจประกอบกับตำนานพงศาวดาร และนิทานปรัมปราที่เกี่ยวกับเมืองหรือชุมชนโบราณแสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณหรือเมืองโบราณนี้ อาทิที่บ้านคลองเมือง บ้านหนองกอง เมืองคณฑี เมืองไตรตรังษ์ อาจมีพัฒนาการมาก่อนสมัยสุโขทัย จากนั้นจึงพัฒนาขึ้นเป็นเมืองสุโขทัย และต่อมาได้พัฒนาเป็นเมืองขนาดใหญ่ เช่น เมืองนครชุม เมืองกำแพงเพชร และเมืองไตรตรังษ์ ภายใต้อิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของสุโขทัย อโยธยา หรือแม้แต่ล้านนา

นอกจากความสำคัญของเมืองที่เป็นเมืองควบคุมเส้นทางคมนาคมและเส้นทางอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว โบราณสถานขนาดใหญ่และสวยงามที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่บรรพชนในอดีตได้เหลือไว้แก่นุชนรุ่นหลังได้ภาคภูมิใจ ในวัฒนธรรมเก่าแก่เป็นข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี ตลอดจนเป็นพื้นฐานและปัจจัยในการพัฒนา เศรษฐกิจ สังคมของทั้งท้องถิ่นและของชาติ

กำแพงเพชรเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของแคว้นสุโขทัย สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึง ๒๐ ชื่อเมืองกำแพงเพชรปรากฏชื่อเป็นครั้งแรกในจารึกวัดมหาธาตุ และวัดพระศรีในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เรียกเมืองกำแพงเพชรนี้ว่า "เมืองชากังราว" หรือ "ชาดงราวกำแพงเพชร" มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง และเมืองพญามหาดนครสุโขทัยมาตามลำดับ

ปัจจุบันยังเห็นร่องรอยกำแพงเมือง ตลอดจนโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่สวยงามอยู่อย่างมากมาย ทั้งภายในเขตกำแพงเมืองโบราณ และบริเวณนอกเมือง ซึ่งปัจจุบันส่วนหนึ่งของโบราณสถานตั้งอยู่ในเขตชุมชนที่ตั้งตัวจังหวัดกำแพงเพชร พื้นที่ของเมืองกำแพงเพชรนั้นมีเนื้อที่ประมาณ ๕๐๓ ไร่ ทางด้านทิศเหนือของตัวเมืองเป็นที่ตั้งของบริเวณอรัญญิกหรืออรัญวาสี เนื้อที่ ๑,๖๑๑ ไร่ มีวัดสำคัญๆ จำนวน ๔๐ วัด อาทิ วัดพระนอน วัดพระสี่ริยาบท วัดช้างรอบ วัดอวาสใหญ่ จากลักษณะร่องรอยสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ตลอดจนเอกสารโบราณที่พบทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ สามารถกำหนดอายุเมืองกำแพงเพชรนี้ได้ว่า มีความเจริญรุ่งเรืองร่วมสมัยกับเมืองสุโขทัย หรือระยะแรกของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

เมื่อเกิดศึกสงครามระหว่างไทยกับพม่า ในระยะต้นๆ เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหน้าด่านและเป็นแหล่งเสบียงที่สำคัญอย่างยิ่งเมืองหนึ่ง กองทัพทั้งสองจึงมักจะใช้เมืองนี้เป็นฐานที่ตั้งของกำลังทหารแทบทุกครั้งที่ทำให้สงครามแก่กัน จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เมืองกำแพงเพชรต้องเสื่อมโทรมร่วงโรยตามลำดับ จนกระทั่งเป็นเมืองร้างเมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มอำนาจลงในที่สุด

แต่เดิมนั้นโบราณสถานของเมืองกำแพงเพชรมีสภาพชำรุดทรุดโทรมถูกขุดทำลายทอดทิ้งเป็นป่ารกทึบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มโบราณสถานที่อยู่นอกเขตกำแพงเมืองโบราณ การปรับปรุงโบราณสถานเริ่มต้นโดย เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๘ ราชบัณฑิตยสภาได้สำรวจทำบัญชีโบราณสถานในเมืองกำแพงเพชรไว้รวมทั้งสิ้น ๖ แห่ง มีทั้งศาสนสถาน บ่อสระน้ำ กำแพง และคูเมือง

ต่อมาได้มีการบูรณะโบราณสถานเป็นครั้งแรกในพ.ศ. ๒๔๙๘ มีพระยาอนุমানราชธนเป็นประธาน และกรมศิลปากรส่งเจ้าหน้าที่ทำการบูรณะ ซึ่งได้มีการบูรณะโบราณสถานมาตามลำดับจนกระทั่งใน พ.ศ.๒๕๐๘ ได้มีโครงการขุดแต่งและบูรณะเมืองประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย และกำแพงเพชรขึ้น โบราณสถานหลายแห่งในเมืองนี้ได้รับการบูรณะตั้งแต่นั้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๕ กรมศิลปากรได้เสนอโครงการอุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร ให้อยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๕ (พ.ศ.๒๕๒๕-๒๕๒๙) ดำเนินการบูรณะพัฒนาในรูปแบบของอุทยานประวัติศาสตร์มาจนกระทั่งปัจจุบัน

แผนงานการบูรณะปรับปรุงโบราณสถานในรูปของอุทยานประวัติศาสตร์ ได้กำหนดแผนงานแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๕ เขต คือ

กลุ่มที่ ๑ บริเวณในกำแพงเมือง มีโบราณสถาน ๑๔ แห่ง เนื้อที่ ๕๐๓ ไร่

กลุ่มที่ ๒ บริเวณอรัญญิกโบราณทางด้านทิศเหนือของกำแพงเมืองมีโบราณสถาน ๔๐ แห่ง เนื้อที่ ๑,๖๐๐ ไร่

กลุ่มที่ ๓ บริเวณนอกเมืองด้านทิศตะวันออก มีโบราณสถาน ๑๔ แห่ง เนื้อที่ ๑๖ ไร่ ๓ งาน

กลุ่ม ๔ บริเวณทุ่งเศรษฐี ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง (เมืองนครชุม) มีโบราณสถาน ๑๒ แห่ง เนื้อที่ ๓๐ ไร่ ๕ งาน

การดำเนินงานบูรณะโบราณสถานของกำแพงเพชร ที่ได้ดำเนินการมาจนกระทั่งปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๓๔) ได้บูรณะโบราณสถานไปรวมทั้งสิ้น ๒๐ แห่ง ปรับปรุงพื้นที่ ๒,๑๑๔ ไร่ คงเหลือโบราณสถานอีก ๖๐ แห่งที่ต้องดำเนินการต่อไป

ปัจจุบันอุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร ได้รับการบูรณะปรับปรุงพื้นที่อย่างเหมาะสมจนสามารถจะเป็นแหล่งวิทยาการ และเป็นอุทยานประวัติศาสตร์เพื่อการศึกษา ค้นคว้าพักผ่อนหย่อนใจและเป็นแหล่งท่องเที่ยว ที่จะส่งผลต่อเศรษฐกิจโดยรวมของท้องถิ่นและประเทศชาติด้วย เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายน ๒๕๓๔ ที่ผ่านมา อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร ได้มีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการเป็นที่เรียบร้อยแล้ว โดยได้รับพระมหากรุณาธิคุณ จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดดังกล่าว

ย้อนรอยลำน้ำคลองสวนหมาก

ของหนุ่มน้อยคลองสวนหมาก

เมื่อกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเมืองชากังราวที่มีอดีตนานมาแล้วไม่ต่ำกว่า ๘๐๐ ปี ตามหลักศิลาจารึกหลักที่ ๓ ของเมืองนครชุม ซึ่งเกิดจากภูมิปัญญาของกษัตริย์ไทยในยุคของกรุงสุโขทัย ได้บันทึกไว้และได้มีบุคคลสำคัญต่าง ๆ ได้พยายามศึกษาข้อเท็จจริงในเรื่องความเป็นมาของ อดีตที่ยาวนานตามการจดบันทึกไว้ในกรุงสุโขทัยเท่านั้นเอง บุคคลดังกล่าวนี้ไม่ว่าจะเป็นหลวงพ่อดิศัยสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยและในจดหมายเหตุของพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ ๕) ก็ตามคงมีความเป็นจริงจากการดำเนินชีวิตของคนไทยในอดีตที่อาศัยอยู่ในลุ่มน้ำคลองสวนหมาก ซึ่งมีสิ่งที่ดีที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม ที่เราเรียกว่าวิถีชีวิตของคนไทยในสมัยนั้น ๆ ที่กล่าวถึงความเจริญงอกงามในด้านภาษาที่เป็นภาษาถิ่น ที่ใช้อยู่ในถิ่นเกิดของคนกลุ่มต่าง ๆ นั้นรวมถึงภาษาพูด ภาษาเขียนที่สืบทอดกันมาถึงปัจจุบันก็ตาม เป็นเครื่องยืนยันได้ว่าความเจริญที่เรียกว่าอารยธรรมของคนในยุคนั้นก็คือ

ด้านความเป็นอยู่ ซึ่งเป็นขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมดั้งเดิม ไม่ว่าจะเป็นการสร้างที่อยู่อาศัยบ้านเรือนก็มีรูปแบบที่คิดขึ้นมาจากปราชญ์ชาวบ้านในยุคหนึ่ง การก่อสร้างก็จะบ่งบอกว่าเป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนของท้องถิ่นนั้น ๆ

ด้านภาษา ก็จะมีภาษาไม่ว่าจะเป็นภาษาพูด ภาษาเขียน เป็น ของตนเองตลอดมา

ด้านอาชีพ ส่วนใหญ่จะมีอยู่สองลักษณะใหญ่ คือ การเกษตร ,การค้าขาย และรับจ้างซึ่งเกิดขึ้นมานานแล้ว

ด้านการศึกษา ส่วนใหญ่ก็ศึกษากันตามวัดเป็นส่วนใหญ่ ไม่มีรูปแบบ ที่แน่นอน ขึ้นอยู่กับผู้ที่มีความรู้ในหมู่บ้านที่จะนำมาให้ศึกษาเกิดการเรียนรู้ที่เรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน

ด้านการคมนาคม ส่วนใหญ่แล้วในยุคหนึ่ง เส้นทางคมนาคมก็จะอาศัยลุ่มน้ำที่ไหลผ่านในถิ่นฐานที่ตั้งอยู่ เพราะเป็นเส้นทางลำเลียงสิ่งของต่าง ๆ ไปมาหาสู่กันจากลำน้ำที่เกิดจากธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่คู่บ้านคู่เมืองมาตลอดเวลา ไม่มีเหือดหาย จากการสืบค้นเราจะเห็นว่าบ้านเรือนในยุคก่อนจะ ปลูกสร้างที่อยู่อาศัยอยู่บนริมฝั่งของแม่น้ำลำคลองทั้งสิ้น จึงเป็นข้อยืนยันว่า

ลุ่มน้ำคลองสวนหมากที่เกิดจากภูเขาทอดยาวติดต่อกันเป็นพืดยาว ที่ยอดภูเขาโมโกจูซึ่งเป็นภาษามูเซอ แปลว่า ความ หนาวเย็น ซึ่งอยู่รอยต่อระหว่างอำเภอคลองสาน จังหวัดกำแพงเพชร และอำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก เป็นดินแดนของชนภูเขาหลายเผ่า ที่มีความยามตั้งแต่ต้นน้ำมาจนกระทั่งถึงปากคลองสวนหมากที่ ใหญ่มาบรรจบกับแม่น้ำปิงที่บริเวณหน้าวัดพระบรมธาตุ ยาวประมาณ ๑๓๐ กิโลเมตรซึ่งทำให้ ประชาชนที่อาศัยอยู่ได้เกิดอารยธรรมของลุ่มน้ำคลองสวนหมาก ตามที่ผู้เขียนได้นำเสนอในหนังสือ พิมพ์สตาร์นิวส์หน้า ๑๒ ของทุกฉบับ

ผู้เขียนเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ ต่ออนุชนรุ่นหลังได้ทราบว่า สายธารของลำน้ำคลองสวนหมากที่ไหลมาหล่อเลี้ยงประชาชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่บนฝั่งคลองสวนหมาก ตั้งแต่ในป่าเขาลำเนาไพร จนถึงปากคลองที่เชื่อมโยงออกสู่อ่างน้ำปิง ซึ่งเป็นสายเลือดใหญ่ หล่อเลี้ยงประชาชนได้เป็นอย่างดี ซึ่งเป็นระยะเวลาเนิ่นนานที่ประชาชนได้ใช้เส้นทางนี้เป็น เส้นทางคมนาคม ใช้ทำเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชุมชนคลองสวนหมาก ลำน้ำคลองสวนหมากไหลผ่านหมู่บ้านชาวเขาเผ่าม้ง (แม้ว) ผ่านตำบลโป่งน้ำร้อน, ตำบลนาบ่อคำ และตำบลนครชุมตลอดจนถึงอ่างน้ำปิง

ผู้เขียนจะนำเรียนว่า ความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำธรรมชาติแห่งนี้ รวมทั้งความสมบูรณ์ของป่าไม้นั้น ในยุคดึกดำบรรพ์จะมีต้นไม้ใหญ่น้อยหนาที่บ่งบอกความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ มีมาก สัตว์ป่านานาชนิดอาศัยอยู่ในดินแดนที่ลุ่มน้ำคลองสวนหมากไหลผ่าน ตามหลักฐานของนักเขียนชาวกำแพงเพชรที่ใช้นามปากกาว่า "น้อย อินทนนท์" เขียนเรื่อง ล่องไพร ไว้ให้ได้ศึกษาหาความรู้ด้านความสมบูรณ์ของป่าเขาลำเนาไพร ของลุ่มน้ำคลองสวนหมากไว้อย่างสมบูรณ์ที่สุด จะทำให้คนอ่านรักธรรมชาติมากยิ่งขึ้น และขณะนี้ก็จะครบ ๑๐๐ ปี ในปี ๒๕๔๙ ของครุมาลัย ชูพินิจแล้ว อนุชนคนรุ่นหลังควรจะให้ความสำคัญแก่นักเขียนผู้นี้ไว้เป็นบุคคลสำคัญท่านหนึ่งของชาวกำแพงเพชร ชมรมครุมาลัย ชูพินิจกำลังจัดการงบประมาณสร้างหอเกียรติยศให้ท่านต่อไป นับว่าเป็นความภาคภูมิใจของคนกำแพงเพชรท่านหนึ่ง ในแง่ของการอนุรักษ์ ป่าตะวันตก

เมื่อพูดถึง ๑๐๐ ปี ก็ต้องระลึกถึงลำคลองประวัติศาสตร์อีกแห่งหนึ่ง นั่นก็คือ ลำน้ำคลองสวนหมาก ซึ่งมีประวัติศาสตร์ของนครชุมซึ่งเป็นเมืองเก่าแก่ที่จารึกไว้ในหลักศิลาจารึกดังกล่าวข้างต้นแล้วว่าเป็นเมืองลูกหลวงของกรุงสุโขทัย ในยุคที่เป็นเมืองหลวงของไทย ๘๐๐ กว่าปี นั่นเอง ประวัติศาสตร์ ในการสืบค้นของพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) ได้กล่าวว่า เมืองนครชุมนั้นเป็นเมือง เก่าแก่ที่ตั้งอยู่บนสองฝั่งของลำคลองสวนหมาก เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ ๕) ได้เสด็จประพาสต้นมาทางภาคเหนือโดยเสด็จมาทางชลมารค (ทางเรือ) จนกระทั่งมาถึงจังหวัดกำแพงเพชรแล้ว ล่องเรือเข้าสู่เรือเข้าสู่ลำคลองสวนหมาก มานมัสการพระธาตุเจดีย์ที่ประดิษฐานอยู่ ณ วัดบรมธาตุ แล้วเสด็จเข้าไปประทับพักแรมที่นครชุมที่บ้านของ บริษัททำไม้ในสมัยนั้น บ้านที่ประทับพักแรมนั้นอยู่ด้านเหนือของวัดสว่างอารมณ์ ซึ่งขณะนี้ก็สลักหังฟังไปแล้ว ทางเทศบาลตำบลนครชุมกำลังติดต่อกับเจ้าของเพื่อนขอเป็นผู้ดูแลและบูรณะซ่อมแซมเพื่ออนุรักษ์ให้ลูกหลานได้ชื่นชมต่อไปขณะนี้กำลังอยู่ระหว่างเจรจากันอยู่ เพราะเทศบาลตำบลนครชุมก็ดำเนินการทำเขื่อนและถนน กันตลิ่งพังไว้บ้างแล้วส่วนหนึ่ง และถ้าเจ้าของมอบให้เทศบาลตำบลนครชุมดูแลเพื่ออนุรักษ์ ทาง เทศบาลตำบลนครชุมก็ดำเนินการตั้งงบประมาณซ่อมแซมบำรุงรักษาบ้านที่ประทับ รัชกาลที่ ๕ ต่อไป เพื่อจะได้เป็นมรดกของนครชุมและคนกำแพงเพชรต่อไป

สำหรับวัดสว่างอารมณ์ก็เป็นวัดที่สำคัญวัดหนึ่งตั้งอยู่บนฝั่งของกลุ่มน้ำคลองสวนหมาก และเป็นประดิษฐานหลวงพ่อบุญรอด ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะเป็นรุ่นเชียงแสน รุ่น ๑ มีพระพักตร์อิมเอิบ สง่างาม เป็นพระพุทธรูปที่ชาวตำบลนครชุมและตำบลใกล้เคียงเคารพนับถือกันมาตั้งแต่ดึกบรรพ์แล้ว ใครอธิษฐานอะไรก็มักจะสมหวังตามที่อธิษฐานทุกราย ประชาชนนับถือกันมาก ใครที่ไปวัดสว่างอารมณ์แล้วจะต้องไปนมัสการกราบไหว้หลวงพ่อบุญรอดทุกคน ส่วนประวัติของวัดสว่างอารมณ์และหลวงพ่อบุญรอดนั้น โดยใช้นามปากกาว่า หนุ่มน้อยคลองสวนหมาก มาแล้ว และวัดสว่างอารมณ์นี้ก็จะมีการประเพณีที่เรียกว่าประเพณีนมัสการหลวงพ่อบุญรอดในวันเพ็ญเดือนสี่ของทุกปี ถือว่าเป็นงานประจำปีมานานติดต่อดำบรรพ์แล้วและชาวนครชุมก็จะทำขนมประจำเทศกาลนี้เรียกว่าขนมข้าวเหนียวแก้ว ข้าวเหนียวแดง

และล่องลงตามลุ่มน้ำ คลองสวนหมาก ก็จะเป็นวัดเก่าแก่ที่ตั้งอยู่บนฝั่งคลองสวนหมาก อีกวัดหนึ่ง นั่นก็คือ วัดบรมธาตุ ซึ่งขณะเป็นพระอารามหลวงของจังหวัดกำแพงเพชรแล้วความเป็นมาของวัดพระบรมธาตุนั้น ก็คงมาจากการที่หลวงพ่อบุญรอด ได้มาเยี่ยมญาติที่กำแพงเพชรแล้ว มาจำวัดอยู่ที่วัดเสด็จฝั่งกำแพงเพชรและท่านได้ไปพบหลักศิลาจารึกของเมืองนครชุมหลักที่ ๓ ในสมัยสุโขทัย ได้จารึกไว้ว่าตรงข้ามฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง จะมีพระธาตุเจดีย์ประดิษฐานอยู่ ๓ องค์ จึงได้นำความนี้ให้แก่เจ้าเมืองได้รับทราบและให้มีการค้นหาโดยถางแผ้วป่า ก็พบเจดีย์ตั้งเรียงกัน ๓ องค์ เป็นเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ทั้งสามองค์ ในเจดีย์นี้ได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าไว้ในเจดีย์ทั้ง ๓ องค์ เมื่อพบแล้วพญาตะก่าซึ่งมีเชื้อสายมอญและมีอาชีพทำไม้ในพื้นที่คลองสวนหมากอยู่ในขณะนั้น ก็ให้เจ้าเมืองกำแพงเพชรทำหนังสือถึงเมืองหลวงเพื่อขอบูรณะองค์พระธาตุเจดีย์ทั้ง ๓ องค์นี้ ทางเมืองหลวงก็อนุญาตให้บูรณะได้ยังไม่ทันบูรณะให้สมบูรณ์พญาตะก่าก็เสียชีวิตซะก่อน นายห้อยพะโป้ซึ่งเป็นทายาทก็ขอบูรณะต่อไปจนเป็นรูปเจดีย์ใหม่ทรงแบบมอญและได้นำยอดฉัตรพระธาตุมาจากอย่างกุ่ม มาประดิษฐานที่ยอดพระธาตุเจดีย์องค์นี้ ต่อมาพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ ๕) ได้เสด็จประพาสต้นมาทางชลมารค ก็มานมัสการองค์พระธาตุเจดีย์องค์นี้ โดยประทับเรือพระที่นั่งมาทำให้เห็นเงาพระธาตุเจดีย์ทอดลงมาที่แม่น้ำปิงสีทองของเจดีย์เงาสะท้อนเห็นแล้วสวยงามมาก พระองค์เสด็จมานมัสการพระธาตุแล้ว จึงเสด็จไปประทับพักแรมที่บ้านห้าง นครชุม ตามที่กล่าวข้างต้นแล้ว

สำหรับพระธาตุเจดีย์องค์นี้เป็นปูชนียสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ยึดเหนี่ยวของชาวจังหวัดกำแพงเพชรมาติดต่อดำบรรพ์แล้ว ประมาณ ๘๐๐ กว่าปีที่ผ่านมาเมื่อถึงเพ็ญเดือนสาม (ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓) วันมาฆบูชาของทุกปี ก็จะมีงานประเพณีพบพระ เล่นเพลงเช่นนี้ตลอดมาและจะมีประเพณี เผาข้าวหลามในเทศกาลเพ็ญเดือนสามของทุกปี ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านนครชุม

สำหรับประวัติของพระธาตุเจดีย์องค์นี้ ได้มีประวัติยาวนาน ในสมัยพระยาสิทธิไทยได้มาสร้างพระเจดีย์ดังกล่าวไว้แล้ว เมื่อถึงเดือนสามก็จะนำไพร่ฟ้าประชาชน ประกอบด้วยเจ้าเมืองต่าง ๆ มาทูลพระเจดีย์ มาทำพิธีนมัสการพระธาตุเจดีย์ทุก ๆ ปีตามเส้นทางถนนพระร่วง จากสุโขทัยมายังกำแพงเพชร ตามประวัติที่จารึกไว้ในหลักศิลาจารึกที่กล่าวมาแล้ว หลังจากที่พระยาสิทธิไทยเสด็จสวรรคตแล้วก็ถึงความทรงจำไว้ ไม่มีใครสืบทอดประเพณีนี้อีก จนกระทั่งหลวงพ่อดโต ได้เสด็จมาเยี่ยมญาติที่กำแพงเพชรและได้ศึกษาหลักศิลาจารึก จึงได้มีการบูรณะขึ้นมาใหม่อีกตามได้กล่าวมาข้างต้น

และจนกระทั่งในสมัยผู้ว่าเซวรัตน์ สุดลาภา ผู้ว่าราชการจังหวัดกำแพงเพชรได้รื้อฟื้นประวัติศาสตร์ในหลักศิลาจารึกอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ.๒๕๒๖ จึงได้กลายเป็นประเพณีนบพระ-เล่นเพลงขึ้นเป็นครั้งแรก โดยย้อนไปเมื่อ ๘๐๐ ปี ตามตำนานประวัติศาสตร์ของหลักศิลาจารึก และได้ เป็นงานประจำปีงานหนึ่งของจังหวัดกำแพงเพชร ตั้งแต่นั้นมาเป็นเวลาเกือบ ๒๓ ปีแล้ว ที่จัดเป็น งานประเพณี เป็นประจำ เมื่อถึงเทศกาลวันเพ็ญเดือนสาม (วันมาฆบูชา) ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓ คำว่า นบพระ ก็คือมาไหว้พระธาตุเจดีย์ คำว่าเล่นเพลง ก็คือการรื่นเริง หลังจากที่มาไหว้พระธาตุเจดีย์แล้ว จากข้อความที่จารึกไว้ในหลักศิลาจารึกว่า ผู้ใดที่มาไหว้พระธาตุเจดีย์องค์นี้แล้วเสมือนได้มาไหว้องค์พระพุทธเจ้าโดยตรง นับว่าเป็นผู้มีบุญ

ขณะนี้งานประเพณีของจังหวัดกำแพงเพชร จะมี ๓ งานใหญ่ คือ งานสารทไทย กลัวยไช้ เมืองกำแพง,งานนบพระ-เล่นเพลง และงานกินกล้วยเดี่ยวเที่ยว เมืองกำแพง

จึงนับได้ว่า ลำคลองสวนหมากแห่งนี้เป็นคลองประวัติศาสตร์ของจังหวัดกำแพงเพชร ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ถ้าท่านผู้อ่านต้องการจะสืบค้นหรือศึกษาหาความรู้ให้รายละเอียดในประวัติต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ผู้เขียนขอให้ไปค้นได้จาก หนังสือต่อไปนี้

๑. หนังสือเรื่อง ล่องไพร ของ น้อย อินทนนท์
๒. หนังสือเรื่อง ทุงมหाराช ของ มาลัย ชูพินิจ
๓. จดหมายเหตุของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
๔. นำชมอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร
๕. หนังสือเมืองนครชุม
๖. หนังสือกำแพงเพชร
๗. หนังสือพระบรมธาตุนครชุม จังหวัดกำแพงเพชร

หนังสือที่กล่าวข้างต้นนี้ ผู้อ่านสามารถจะสืบค้นถึงความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิต ภูมิปัญญาท้องถิ่น ปราชญ์ชาวบ้าน การละเล่นต่าง ๆ เพลงพื้นบ้าน รวมทั้งอาหารการกินที่ประกอบด้วยขนมและอาหารคาวหวานได้อย่างมากมาย

คำขวัญของจังหวัดกำแพงเพชร

กรุพระเครื่อง
เมืองคนแกร่ง
ศิลาแลงใหญ่
กล้วยไข่หวาน
น้ำมันลานกระบือ

คำขวัญเมืองนครชุม

พระบรมธาตุคู่บ้าน
พระยาวชิรปราการค้ำเมือง
ป้อมทุ่งเศรษฐีลือเลื่อง
กำแพงเมืองเจ็ดร้อยปี
คลองสวนหมากเสด็จประพาส
ทุ่งมหาธาตบพระพันธ์ดี
หลวงพ่อบุญรอดเป็นศักดิ์ศรี
คนดี ศรีเมือง นครพระชุม

โดย อาจารย์มานพ ศิริไพบุลย์ รองนายกเทศมนตรีตำบลนครชุม พุทธศักราช ๒๕๔๙

ภาพพระราชทานจากพระพุทธรเจ้าหลวง คราวเสด็จประพาสต้นกำแพงเพชร

รำวงที่ลานบ้านห้างริมคลองสวนหมาก